

**МІНІСТРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

РЕКШИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОРЕСТОВИЧ

Прим. № _____
УДК 349.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.05 – трудове право;
право соціального забезпечення

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Рекшинський В.О

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор
ЩЕРБИНА Віктор Іванович

АНОТАЦІЯ

Рекшинський В.О. Форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2024.

Дисертаційна робота є науковим дослідженням, що присвячено цілісному аналізу змісту та особливостей форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, а також визначенню їх проблем і формулюванню ефективних шляхів їх комплексного вирішення.

У роботі вдосконалено теоретично-практичне осмислення змісту соціальних прав військовослужбовців в Україні, як соціально та морально обґрунтованого, визначеного на законодавчому рівні переліку об'єктивно необхідних для повноцінного життя людини загальнолюдських і загальносоціальних вимог до соціально-правового стану кожного військовослужбовця. Встановлюється, що перелік соціальних прав військовослужбовців складають спеціальні соціальні права військовослужбовця, а також базові соціальні права людини і основні соціальні права військовослужбовця (як працівника), що можуть бути охоплені соціально-правовим статусом військовослужбовця.

Окремо дана характеристика концептуальному змісту та соціально-правовому значенню захисту соціальних прав військовослужбовців, як цілеспрямованої діяльності правозастосовних суб'єктів, що об'єктивується у формах, визначених законодавством, а також із використанням законних способів захисту прав у соціальній сфері з метою припинення порушення соціальних прав, підтвердження або відновлення порушеного (оспорюваного) суб'єктивного права військовослужбовця. Ця юрисдикційна (також неюрисдикційна) діяльність характеризується соціально-правовим значенням адже є: юридично значимим актом відновлення правопорядку та соціальної

справедливості, наслідком чого також є утвердження соціальної безпеки військовослужбовця та держави (суспільства); цивілізаційно зваженим, соціально справедливим та соціально відповідальним актом визнання за військовослужбовцем людської гідності; засобом (інструментом), що не лише дозволяє задовольнити блага, доступ до яких був обмежений порушенням суб'єктивного соціального права, але й забезпечує повноцінне буття військовослужбовця як людини, громадянина та працівника (службовця), враховуючи при цьому кореляційний зв'язок соціальних прав з ін. правами людини; площиною, на якій мінімізується та усувається негативний вплив на обороноздатність держави через недостатню реалізацію соціальної функції держави щодо військовослужбовців.

Дістала подальшого розвитку наукова думка щодо сутнісного змісту форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. Відповідними формами є узгоджені із принципами права та регламентовані чинним законодавством зовнішні вирази діяльності повноваженого суб'єкта, спрямованої на поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців у межах відповідної процедури (процесу), а також на подальшу матеріальну, моральну чи організаційно-правову компенсацію порушеного права та запобігання подальшого порушення прав військовослужбовця. Способами захисту соціальних прав військовослужбовців постає сукупність прийомів і процедур, що передбачені законодавством і здійснюються повноважним суб'єктом у межах певної форми захисту соціальних прав.

Детальна увага в дисертації звертається на особливості сучасного теоретико-правового розуміння змісту та проблематики юрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. Встановлюється, що судова форма захисту соціальних прав військовослужбовців вважається найбільш ефективною, проте, її правозахисний ефект послаблюється: ускладненим доступом до правосуддя військовослужбовців, які перебувають в зоні бойових дій; невиконанням (невчасним виконанням) державою ряду

судових рішень, які стосуються порушених соціальних прав військовослужбовців та ін. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців має значний правозахисний потенціал, проте, він нівелюється відсутністю належних гарантій виконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а тому, подальше створення посади Уповноваженого з прав військовослужбовців повинно відбуватись з паралельним посиленням гарантій контрольної діяльності Омбудсмана. Адміністративна форма захисту соціальних прав наразі потребує формалізації у контексті забезпечення вимог принципу юридичної визначеності, а також конкретизації способів захисту соціальних прав військовослужбовців у межах цієї форми захисту.

Позаяюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців мають унікальне соціально-правове значення, надаючи значний вплив на забезпечення їх соціальної безпеки завдяки своєму захисному потенціалу. Утім, на відміну від інших працівників, ці службовці фактично обмежені в можливості самозахисту своїх соціальних прав (за винятком випадків відмови від виконання незаконного наказу), оскільки це може негативно позначитися на обороноздатності держави. Таке обмеження широти вибору форм неюрисдикційного захисту соціальних прав може бути компенсованим шляхом: прийняття законодавчого акту про медіацію у сфері забезпечення соціальних та суміжних прав військовослужбовців; створення інституційних умов для діяльності медіаторів, які спеціалізуюватимуться на захисті соціальних (також трудових) прав військовослужбовців. Для посилення ефективності позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців необхідним також є посилення гарантій діяльності із захисту соціальних прав суб'єктами громадянського суспільства (насамперед профспілками та асоціаціями військовослужбовців).

Уточняється підхід до окреслення актуальної характеристики структури сучасних способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, якою охоплюється насамперед: визнання соціального права та його обсягу, а

також констатація темпоральних обставин виникнення цього суб'єктивного права та обставин його порушення; припинення дій, якими вчиняється порушення соціальних прав військовослужбовців, а також попередження їх подальшого повторення щодо військовослужбовця; відновлення умов набуття та подальшої реалізації військовослужбовцем його соціальних прав, що були порушені; визнання протиправності дій та рішень (договорів), які є фактичною підставою порушення соціальних прав військовослужбовців (у результаті цього також: скасування відповідних рішень, договорів у цілому чи у певній частині; припинення чи зміна правовідносин, які стали правовою основою порушення соціальних прав військовослужбовця); відшкодування збитків і компенсація шкоди, які обумовлені порушенням соціальних прав. Способи захисту соціальних прав військовослужбовців потребують детальної регламентації у спеціальному законодавчому акті про забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців.

Здійснюється аналіз правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у Сполучених Штатах Америки. У США захист соціальних прав військовослужбовців здійснюється в судовому та позасудовому (насамперед адміністративному) порядку на підставі Конституції США (на основі П'ятої та Чотирнадцятої поправки), Глави 47 Розділу 10, Розділу 28, Частини III Розділу 38 Кодексу США, спеціальних законодавчих актів у сфері соціальної безпеки, прецедентної практики (зокрема, рішення ВС у справах, Орлов проти Віллоубі, Левін проти США). У Єдиному кодексі військової юстиції прямо обмежуються профспілкові права військовослужбовців, однак це обмеження компенсується правом на звернення військовослужбовця за захистом його соціальних прав до асоціацій військовослужбовців, які ефективно провадять у США правозахисну та лобістську діяльність (щонайперше у соціальній сфері).

Окремо з'ясовано поточний стан правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в окремих державах-членах Європейського Союзу. Встановлюється, що зокрема у Франції існують типові

юрисдикційні та позаюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців, однак: також передбачена можливість медіації, в рамках якої у процес захисту соціальних прав військовослужбовця може долучитись військовий посередник; законодавчо визначено обмеження військовослужбовців у праві захищати соціальні права в рамках профспілкового захисту, що є проблемою, на яку неодноразово звертав увагу ЄСПЛ. У ряді європейських країн існує профспілкова форма захисту соціальних прав, а в разі її відсутності, вона замінюється захистом з боку асоціацій військовослужбовців. В окремих державах, зокрема в Угорщині, де передбачався профспілковий захист соціальних прав військовослужбовців, з 2023 року вносяться зміни до законодавства, спрямованих на ліквідацію профспілок, що тягне за собою й ліквідацію цієї форми захисту.

Удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні доцільно здійснювати у трьох напрямках. Перший – концептуально-стратегічний (створення концепції та стратегії забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців; створення Стратегії забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони). Другий – правотворчий, яким охоплено, зокрема: створення та прийняття спеціального законодавчого акту про забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, окремий розділ якого буде присвячений захисту соціальних прав, а саме принципам, формам, способам, засобам, підставам, умовам та ін. гарантіям захисту соціальних прав; створення та прийняття законодавчого акту про громадянське суспільство, в якому буде визначена правозахисна діяльність суб'єктів громадянського суспільства; внесення змін до законодавства про Омбудсмана у частині посилення юридичних гарантій його правозахисної діяльності; створення порядку оскарження військовослужбовцем дій (бездіяльності) та рішень керівників у секторі безпеки і оборони. Третій – нормативно-правове забезпечення розширення інституційної основи захисту соціальних прав військовослужбовців, в рамках якого передбачено створення та прийняття законодавчих актів, що

визначатимуть правовий статус і порядок діяльності: по-перше, медіатора у воєнному та оборонному секторі; по-друге, Уповноваженого Верховної Ради України з прав військовослужбовців, приймаючи до уваги переваги та недоліки забезпечення діяльності Омбудсмана.

Ключові слова: військовослужбовці, Омбудсман, реформа законодавства, соціальна безпека, соціальна держава, соціальне право, соціальний захист, соціальні права, способи захисту, суб'єкти громадянського суспільства, суд.

ANNOTATION

Rekshynskyi V. O. Forms and Methods of Protecting the Social Rights of Military Personnel in Ukraine. – *The manuscript.*

The dissertation for the degree of the candidate of legal sciences, specialty 12.00.05 – labor law; social security law. – Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Kyiv, 2024.

The dissertation work is a scientific study that conducts a comprehensive analysis of the content, forms, and methods of protecting the social rights of military personnel. It also identifies the problems associated with these rights and formulates effective, comprehensive solutions.

The work has enhanced both the theoretical and practical understanding of the social rights of military personnel in Ukraine. It frames these rights as a socially and morally justified compilation of universal human and social demands pertinent to the social and legal status of military personnel, as defined by legislation. These rights are deemed essential for a full human life. It is determined that the spectrum of social rights for military personnel includes special social rights specific to military service, alongside fundamental social human rights and basic social rights of military personnel (as employees). These rights are encompassed within the broader social and legal status of military personnel.

The dissertation characterizes the conceptual content and social and legal significance of protecting the social rights of military personnel as a purposeful

activity of entities, objectified in legally defined forms and employing legal methods to stop violations of social rights, confirm, or restore a contested or violated subjective right of a serviceman. This jurisdictional (and non-jurisdictional) activity is marked by its social and legal importance for several reasons. First, it is a legally significant act that restores law and order and social justice, which also results in affirming the social security of both the military personnel and the state (society). Second, it is a civilizationally balanced, socially fair, and socially responsible act that recognizes and upholds the human dignity of military personnel. Third, it serves as a means (instrument) that not only facilitates access to benefits restricted by the violation of subjective social law but also ensures the holistic existence of the military person as an individual, citizen, and worker (employee), maintaining a balance between social rights and other human rights. Fourth, it provides a platform where the negative effects on the state's defense capability, resulting from inadequate fulfillment of the state's social function towards military personnel, are minimized and eliminated.

The scientific discourse regarding the essential content of the forms and methods used to protect the social rights of military personnel in Ukraine has been further developed. The appropriate forms are viewed as external expressions of the activities of an authorized entity, aligning with legal principles and regulated by existing legislation. The author discusses activities aimed at restoring, establishing, and recognizing the subjective social rights of military personnel within the bounds of the applicable procedural framework. These activities also encompass material, moral, or organizational and legal compensation for the violated rights and efforts to prevent further violations of military personnel's rights. The means (methods) of protecting the social rights of military personnel comprise a set of techniques and procedures stipulated by law and executed by an authorized entity within a specified form of social rights protection.

The dissertation provides detailed analysis of the features of the modern theoretical and legal understanding of the content and issues of jurisdictional forms of protecting the rights of military personnel in Ukraine. It identifies that the judicial

form of protection of social rights for military personnel is considered the most effective. However, its effectiveness in ensuring human rights is diminished by factors such as complicated access to justice for military personnel located in combat zones and the non-execution or untimely execution of court decisions relating to violated social rights of military personnel. Additionally, the parliamentary form of protection of the social rights of military personnel holds significant human rights potential. Yet, this potential is undermined by the absence of adequate guarantees for fulfilling the legal requirements set by the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights. Therefore, the recommendation is that the creation of the position of Commissioner for the Rights of Military Personnel should be accompanied by a parallel strengthening of guarantees for the control activities of the Ombudsman. The administrative form of protection of social rights also requires formalization to meet the requirements of the principle of legal certainty and to clearly specify methods for protecting the social rights of military personnel within this jurisdictional framework.

Non-jurisdictional forms of protecting the social rights of military personnel hold a unique socio-legal significance, playing a critical role in ensuring their social security due to their protective potential. However, unlike other workers, these employees face significant limitations in their ability to self-defend their social rights – except in cases of refusing to execute an illegal order – as such; actions may negatively affect the state’s defense capabilities. This restriction on the choice of non-jurisdictional protection methods can be compensated for by adopting a legislative act on mediation in the field of ensuring social and related rights of military personnel and creating institutional conditions for the activities of mediators who specialize in protecting the social (also labor) rights of military personnel. To enhance the effectiveness of extra-jurisdictional forms of protecting the social rights of military personnel, it is also essential to strengthen guarantees for the activities of civil society actors, primarily trade unions and military associations, to protect these rights. These measures would help address the gaps in protection and ensure a more robust framework for the safeguarding of military personnel’s rights.

The approach to defining the actual characteristics of the structure of modern methods for protecting the social rights of military personnel in Ukraine has been refined. This approach primarily includes the following elements: recognition of social law and its scope, as well as documentation of the temporal circumstances of the emergence of this subjective right and the instances of its violation; cessation of actions that infringe upon the social rights of military personnel and prevention of their future recurrence; restoration of conditions that allow military personnel to reclaim and subsequently exercise their rights following violations; acknowledgment of the illegality of actions and decisions (including agreements) that constitute the factual basis for the violation of social rights of military personnel. This also entails the annulment of the relevant decisions and agreements in whole or in part; termination or modification of legal relations that have led to the infringement of the social rights of military personnel; and compensation for damages and restitution for harm caused by the violation of social rights. To effectively protect the social rights of military personnel, these methods need to be comprehensively regulated within a special legislative act dedicated to ensuring the social security of military personnel. This act should detail the procedures and mechanisms for the recognition, protection, and restoration of these rights, ensuring that military personnel are adequately safeguarded within the legal framework.

The analysis of the legal regulation concerning the protection of the rights of military personnel in the United States has been conducted. In the U.S., the protection of the social rights of military personnel is ensured both judicially and non-judicially (formerly administratively) based on the provisions of the U.S. Constitution (specifically the Fifth and Fourteenth Amendments), as well as Chapter 47, Section 10, Section 28, Part III of Title 38 of the U.S. Code, and special legislative acts related to social security. Case law, including significant Supreme Court decisions such as *Orloff v. Willoughby* and *Levin v. United States*, also plays a crucial role in shaping these protections. Although the Uniform Code of Military Justice imposes limitations on the trade union rights of military personnel, this restriction is offset by the servicemen's right to seek the protection of their social

rights through associations of military personnel. These associations are actively involved in human rights advocacy and lobbying activities in the U.S., particularly focusing on social issues, thus providing an effective mechanism for addressing and safeguarding the rights of military personnel.

The current state of legal regulation concerning the protection of the social rights of military personnel within individual member states of the European Union has been distinctly identified. It is noted that in France, both typical jurisdictional and non-jurisdictional forms of protecting the social rights of military personnel are prevalent. Additionally, the option of mediation is available, wherein a military mediator can become involved in the process of protecting a serviceman's social rights. However, French law restricts the right of military personnel to defend their social rights through trade union protection, a concern that has repeatedly been brought to the attention of the European Court of Human Rights. In several European countries, the trade union form of protection for social rights is prevalent, and in the absence of such unions, protection is provided by military associations. Specifically, in Hungary, where trade union protection for the social rights of military personnel was anticipated, legislative changes scheduled for 2023 aim at dismantling trade unions, thus eliminating this form of protection. This shift represents a significant change in the legal framework governing the protection of military personnel's rights within the country.

It is advisable to improve the legal regulation of forms and methods for protecting the social rights of military personnel in Ukraine through three strategic directions. The first direction is conceptual and strategic, involving the creation of a comprehensive concept and strategy to ensure the social security of military personnel, along with a specific strategy to foster gender equality within the security and defense sector. The second direction focuses on law-making, which encompasses several legislative initiatives. These include the creation and adoption of a specialized legislative act dedicated to the social security of military personnel, which will feature a detailed section on the protection of their social rights, covering principles, forms, methods, means, grounds, conditions, and guarantees. Another

legislative measure to be introduced is an act concerning civil society, which will define the human rights activities of civil society actors. Amendments to the existing legislation on the Ombudsman will also be introduced to strengthen the legal guarantees for his human rights activities. Additionally, a formal procedure will be established for military personnel to challenge actions (or inactions) and decisions made by leaders in the security and defense sector. The third direction involves the legal and regulatory support for expanding the institutional framework to protect the social rights of military personnel. This expansion includes the creation and adoption of legislative acts that establish the legal status and procedural guidelines for roles such as a mediator in the military and defense sector and a Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for the rights of military personnel, complementing the effectiveness of the Ombudsman's office.

Keywords: civil society actors, court, legislative reform, methods of protection, military personnel, Ombudsman, social law, social protection, social rights, social security, welfare state.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Статті у наукових фахових виданнях України
та наукових періодичних виданнях інших держав:*

1. Рекшинський В.О. Поняття та значення соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Соціальне право*. 2023. № 1. С. 128-134. doi:10.32751/2617-5967-2023-01-17.
2. Рекшинський В.О. Соціально-правове значення захисту соціальних прав військовослужбовців. *Соціальне право*. 2023. № 2. С. 94-100. doi:10.32751/10.32751/2617-5967-2023-02-14.
3. Рекшинський В.О. Судовий захист соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80, Ч. 2. С. 454-459. doi:10.24144/2307-3322.2023.80.2.73.
4. Рекшинський В.О. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 5. С. 65-70. doi:10.32844/2618-1258.2023.5.10.
5. Рекшинський В.О. Способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023 № 7 (59). С. 220-224. doi:10.51647/kelm.2023.7.35.
6. Рекшинський В.О. Правове регулювання гарантій захисту соціальних прав військовослужбовців у Франції. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 52-56. doi:10.32782/chern.v6.2023.10.
7. Рекшинський В.О. Сутність форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 6 (53). С. 57-61. doi:10.32782/пуув.v6.2023.12.
8. Рекшинський В.О. Соціально-правове значення неюрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 313-317. doi:10.24144/2788-6018.2024.01.55.

Матеріали наукових конференцій:

1. Рекшинський В.О. Мета і завдання соціальних прав військовослужбовця. *Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*: матеріали Всеукр. міждисципл. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 листопада 2023 року). Київ: КНУ ім. Т. Шевченка. С. 305-307.

2. Рекшинський В.О. Право військовослужбовця на захист соціальних прав в Україні. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 24 листопада 2023 р.). Вінниця: УКРЛОГОС Груп, 2023. С. 203-205.

3. Рекшинський В.О. Основні способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 13-14 лютого 2024 р.). Київ: WSZIA w Opolu. 2024, Вип. 58. С. 42-46.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	28
1.1 Поняття та структура соціальних прав військовослужбовців в Україні	28
1.2 Зміст захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні та його соціально-правове значення	47
1.3 Особливості форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні	70
РОЗДІЛ 2 СИСТЕМА ФОРМ І СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ	91
2.1 Юрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні	91
2.2 Позаяюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні	118
2.3 Структура способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні	131
РОЗДІЛ 3 ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФОРМ І СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	150
3.1 Правове регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у Сполучених Штатах Америки	150
3.2 Особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в окремих державах-членах Європейського Союзу	167
3.3 Шляхи удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні	187
ВИСНОВКИ	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215
ДОДАТКИ	259

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄОВІП – Європейська організація військових асоціацій та профспілок

ЄС – Європейський Союз

Верховний Суд

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗСУ – Збройні Сили України

КАС – Кодекс адміністративного судочинства

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

РП – Республіка Польща

США – Сполучені Штати Америки

ФЗ – Федеральний закон

ФР – Французька Республіка

ЦК – Цивільний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Соціальна безпека військовослужбовців в Україні, як у правовій, соціальній та демократичній державі, є важливим питанням подальшого людиноцентричного розвитку, виконання державою вимог засад соціального права у військово-оборонному секторі, а також важливим завданням забезпечення обороноздатності держави. При цьому забезпечення належного рівня соціальної безпеки військовослужбовців, будучи повсякчас значимим теоретичним і практичним питанням, на сьогоднішній день набуває все більшої актуальності, беручи до уваги низку факторів. Насамперед, зазначимо, що в умовах війни військовослужбовці наражаються на підвищені ризики соціальної безпеки не лише в зоні бойових дій, але й у контексті забезпечення їхніх соціальних прав (зокрема, пов'язаних з охороною здоров'я, збереженням сімейних зв'язків, реінтеграцією після демобілізації та ін.). У цьому контексті не лише забезпечення соціальних прав, але й захист цих прав військовослужбовців характеризується суттєвою соціально-правовою значимістю, а отже потребує комплексного осмислення крізь призму основ соціального права. Крім того, важливо враховувати, що соціально-правовий режим забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців переважно формувався в умовах мирного часу і тому потребує комплексної адаптації форм та способів захисту соціальних прав цих суб'єктів соціального права до поточних умов забезпечення соціально-безпечного буття військовослужбовців.

Форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців є складними теоретичними конструкціями, що мають практичне соціально-правове значення, й разом із тим, характеризуються загальними та спеціальними проблемами, вирішення яких повинно бути пріоритетним завданням у порядку денному уряду та парламенту. При цьому оптимізація правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні має носити не формальний, а системний характер, ґрунтуватися на актуальній

концепції та стратегії забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців шляхом захисту їхніх соціальних прав. Водночас, слід зауважити, що ці зміни у нормативно-правовому та інституційному (як у юрисдикційних, так і позаюрисдикційних формах) забезпеченні соціальної безпеки військовослужбовців в Україні також повинні узгоджуватися з вимогами принципу науковості планування, організації та здійснення реформ у соціальній та суміжних сферах. Істотно ускладнює вирішення цієї проблеми відсутність актуальних наукових досліджень, присвячених особливостям та проблематиці форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. Між тим, оптимізація законодавцем правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців не може ґрунтуватися на загальному розумінні форм і способів захисту прав людини (або безпосередньо соціальних прав працівника). Наявність в особи, котра прагне захистити свої соціальні права, статусу військовослужбовця закономірним чином привносить у планування, організацію та здійснення реформи забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців суттєві матеріальні та процедурні нюанси реалізації державою та суспільством соціальної та правозахисної функцій щодо військовослужбовців.

Викладене засвідчує актуальність дослідження змісту та проблематики форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, а також з'ясування науково аргументованих шляхів вирішення цих проблем, враховуючи також зарубіжний досвід забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців (насамперед тих країн, використання досвіду яких також може сприяти процесу євроатлантичної інтеграції України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні вже розкривали у своїх наукових працях О.С. Верба, Є.П. Гордієнко, Р.В. Гринько, І.П. Дацюк, А.О. Каляєв, П.Ю. Машіка, Л.П. Медвідь, А.Ф. Мота, Л.М. Новак-Каляєва, В.С. Павленко, В.Й. Пашинський, С.А. Петrenchенко, А.О. Сидоренко, О.В. Удовенко, І.Ю. Чубар, Б.М. Шамрай та ін. Також слід зауважити, що

окремим аспектам форм і способів захисту соціальних прав в Україні вже було приділено увагу багатьох вітчизняних учених, серед яких В.М. Андріїв, Г.О. Антоненко, Л.В. Апанаскович, О.С. Арсентьєва, Н.О. Бабич, К.В. Бабіч-Касьяненко, Т.І. Бик, Г.Е. Борщевська, Н.В. Галіцина, Н.Д. Гетьманцева, В.І. Гніденко, О.В. Епель, Ю.Ю. Івчук, М.І. Іншин, Г.А. Капліна, Л.М. Князькова, Е.Л. Ковалюмнус, Л.В. Котова, Є.В. Краснов, І.В. Лагутіна, О.А. Мазуренко, А.М. Мидель, В.М. Попова, К.Р. Резворович, М.В. Савчин, І.В. Симонова, Д.І. Сіроха, О.В. Скупінський, В.М. Соколов, І.М. Твердовський, Т.І. Фулей, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін.

Доцільно зазначити те, що хоча на сьогоднішній день опубліковано низку наукових праць вчених, в яких розкриваються особливості соціального захисту загалом та деякі аспекти соціальної безпеки військовослужбовців зокрема, специфіка та проблематика форм та методів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні досі не були досліджені в рамках окремого наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційна робота виконана відповідно до Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015, Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 рр., затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р.

Дисертаційне дослідження спрямоване на виконання Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016-2020 рр., схваленої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03 березня 2016 р.

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у цілісному аналізі змісту форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, а також визначити їх проблеми та запропонувати шляхи їх вирішення.

Для досягнення поставленої мети у дисертації необхідно, насамперед, виконати наступні *завдання*:

- визначити поняття та структуру соціальних прав військовослужбовців в Україні;
- охарактеризувати зміст захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні та його соціально-правове значення;
- конкретизувати особливості форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні;
- з'ясувати особливості юрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні;
- розкрити особливості позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні;
- уточнити структуру способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні;
- охарактеризувати особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у Сполучених Штатах Америки;
- визначити особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в окремих державах-членах Європейського Союзу;
- окреслити актуальні шляхи удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Об'єкт і предмет дослідження. *Об'єктом* дослідження є суспільні відносини в сфері захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Предметом дослідження є форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Теоретична основа дослідження. Теоретичну основу дослідження складають праці вітчизняних і зарубіжних авторів у галузях права соціального

забезпечення, трудового права, інших галузей права, насамперед тих, що досліджували особливості захисту соціальних прав людини загалом та військовослужбовців, зокрема.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації складають загальні та спеціальні теоретико-методологічні засоби наукового пізнання суспільних явищ і процесів, які є необхідними для комплексного дослідження форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців. Серед загальнонаукових методів на всіх стадіях здійснення дослідження застосовано *метод аналізу*. Застосування *системно-структурного та системно-функціонального методів* дозволило з'ясувати: зміст соціальних прав військовослужбовців, їх захисту, а також форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3); переваг і недоліки правового регулювання юрисдикційних та неюрисдикційних форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3) та у зарубіжних державах (підрозділи 3.1, 3.2); види форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні (підрозділи 1.3, 2.1-2.3). Застосування *формально-юридичного методу* сприяло розробці понятійно-категоріального апарату, узагальненню понятійно-термінологічного інструментарію, який може застосовуватись для подальшого дослідження питань, пов'язаних із захистом соціальних прав військовослужбовців (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3). Використання *порівняльно-правового методу* дозволило здійснити порівняння законодавства України про захист соціальних прав військовослужбовців, а також відповідних законодавчих і підзаконних актів зарубіжних держав (підрозділи 3.1, 3.2). За допомогою *методу моделювання* розроблено сучасну концепцію комплексного удосконалення захисту соціальних прав військовослужбовців (підрозділ 3.3).

Інформаційну основу дисертаційного дослідження складають наукові праці учених з різних галузей знань: трудового права, права соціального

забезпечення, адміністративного права, інших галузевих правових наук, а також державного управління.

Положення та висновки дисертаційного дослідження ґрунтуються на основі аналізу положень Конституції України, законодавчих і підзаконних актів України та норм законодавства окремих держав-учасниць Організації Північноатлантичного договору (насамперед, Сполучених Штатів Америки, Французької Республіки та Угорщини).

Емпіричну основу дисертаційного дослідження становлять довідкові видання та аналітично-довідкові статті, офіційні звіти, доповіді органів публічної служби, судова практика та статистичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертаційна робота являє собою перше комплексне дослідження, спеціально присвячене науковому осмисленню змісту форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, в результаті чого визначено основні напрями удосконалення механізму захисту соціальних прав військовослужбовців. Це дозволило сформулювати низку нових науково обґрунтованих теоретичних положень і висновків, основними з яких є наступні:

уперше:

– концептуалізовано зміст та соціально-правове значення захисту соціальних прав військовослужбовців, як цілеспрямованої діяльності правозастосовних суб'єктів, що об'єктивується у формах, визначених законодавством, а також із використанням законних способів захисту прав у соціальній сфері з метою припинення порушення соціальних прав, підтвердження або відновлення порушеного (оспорюваного) суб'єктивного права військовослужбовця. Ця юрисдикційна (чи позаюрисдикційна) діяльність характеризується соціально-правовим значенням адже є: юридично значимим актом відновлення правопорядку та соціальної справедливості, наслідком чого також є утвердження соціальної безпеки військовослужбовця та держави (суспільства); цивілізаційно зваженим, соціально справедливим та

соціально відповідальним актом визнання за військовослужбовцем людської гідності; засобом (інструментом), що не лише дозволяє задовольнити блага, доступ до яких був обмежений порушенням суб'єктивного соціального права, але й забезпечує повноцінне буття військовослужбовця як людини, громадянина та працівника (службовця), враховуючи при цьому кореляційний зв'язок соціальних прав з ін. правами людини; площиною, на якій мінімізується та усувається негативний вплив на обороноздатність держави через недостатню реалізацію соціальної функції держави щодо військовослужбовців;

– доведено, що позаюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців мають унікальне соціально-правове значення, надаючи значний вплив на забезпечення їх соціальної безпеки завдяки своєму захисному потенціалу. Утім, на відміну від інших працівників, ці службовці фактично обмежені в можливості самозахисту своїх соціальних прав (за винятком випадків відмови від виконання незаконного наказу), оскільки це може негативно позначитися на обороноздатності держави. Таке обмеження широти вибору форм неюрисдикційного захисту соціальних прав може бути компенсованим шляхом: прийняття законодавчого акту про медіацію у сфері забезпечення соціальних та суміжних прав військовослужбовців; створення інституційних умов для діяльності медіаторів, які спеціалізуються на захисті соціальних (також трудових) прав військовослужбовців. Для посилення ефективності позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців необхідним також є посилення гарантій діяльності із захисту соціальних прав суб'єктами громадянського суспільства (насамперед профспілками та асоціаціями військовослужбовців);

– обґрунтовано, що удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні доцільно здійснювати у трьох напрямках. Перший – концептуально-стратегічний (створення концепції та стратегії забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців; створення Стратегії забезпечення гендерної рівності в

секторі безпеки і оборони). Другий – правотворчий, яким охоплено, зокрема: створення та прийняття спеціального законодавчого акту про забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, окремий розділ якого буде присвячений захисту соціальних прав, а саме принципам, формам, способам, засобам, підставам, умовам та ін. гарантіям захисту соціальних прав; створення та прийняття законодавчого акту про громадянське суспільство, в якому буде визначена правозахисна діяльність суб'єктів громадянського суспільства; внесення змін до законодавства про Омбудсмана у частині посилення юридичних гарантій його правозахисної діяльності; створення порядку оскарження військовослужбовцем дій (бездіяльності) та рішень керівників у секторі безпеки і оборони. Третій – нормативно-правове забезпечення розширення інституційної основи захисту соціальних прав військовослужбовців, в рамках якого передбачено створення та прийняття законодавчих актів, що визначатимуть правовий статус і порядок діяльності: по-перше, медіатора у воєнному та оборонному секторі; по-друге, Уповноваженого Верховної Ради України з прав військовослужбовців, приймаючи до уваги переваги та недоліки забезпечення діяльності Омбудсмана;

удосконалено:

– теоретично-практичне осмислення змісту соціальних прав військовослужбовців в Україні, як соціально та морально обґрунтованого, визначеного на законодавчому рівні переліку об'єктивно необхідних для повноцінного життя людини загальнолюдських і загальносоціальних вимог до соціально-правового стану кожного військовослужбовця. Перелік соціальних прав військовослужбовців складають спеціальні соціальні права військовослужбовця, а також базові соціальні права людини і основні соціальні права військовослужбовця (як працівника), що можуть бути охоплені соціально-правовим статусом військовослужбовця;

– сучасне теоретико-правове розуміння змісту та проблематики юрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Судова форма захисту соціальних прав військовослужбовців вважається найбільш ефективною, проте, її правозахисний ефект послаблюється: ускладненим доступом до правосуддя військовослужбовців, які перебувають в зоні бойових дій; невиконанням (невчасним виконанням) державою ряду судових рішень, які стосуються порушених соціальних прав військовослужбовців та ін. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців має значний правозахисний потенціал, проте, він нівелюється відсутністю належних гарантій виконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а тому, подальше створення посади Уповноваженого з прав військовослужбовців повинно відбуватись з паралельним посиленням гарантій контрольної діяльності Омбудсмана. Адміністративна форма захисту соціальних прав наразі потребує формалізації у контексті забезпечення вимог принципу юридичної визначеності, а також конкретизації способів захисту соціальних прав військовослужбовців у межах цієї форми захисту;

– підхід до характеристики актуальної структури способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, якою охоплюється насамперед: визнання соціального права та його обсягу, а також констатація темпоральних обставин виникнення цього суб'єктивного права та обставин його порушення; припинення дій, якими вчиняється порушення соціальних прав військовослужбовців, а також попередження їх подальшого повторення щодо військовослужбовця; відновлення умов набуття та подальшої реалізації військовослужбовцем його соціальних прав, що були порушені; визнання протиправності дій та рішень (договорів), які є фактичною підставою порушення соціальних прав військовослужбовців (у результаті цього також: скасування відповідних рішень, договорів у цілому чи у певній частині; припинення чи зміна правовідносин, які стали правовою основою порушення соціальних прав військовослужбовця); відшкодування збитків і компенсація шкоди, які обумовлені порушенням соціальних прав. Способи захисту соціальних прав військовослужбовців потребують детальної регламентації у

спеціальному законодавчому акті про забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців;

дістали подальшого розвитку:

– аналіз сутнісного змісту форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. Відповідними формами є узгоджені із принципами права та регламентовані чинним законодавством зовнішні вирази діяльності повноваженого суб'єкта, спрямованої на поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців у межах відповідної процедури (процесу), а також на подальшу матеріальну, моральну чи організаційно-правову компенсацію порушеного права та запобігання подальшого порушення прав військовослужбовця. Способами захисту соціальних прав військовослужбовців постає сукупність прийомів і процедур, що передбачені законодавством і здійснюються повноважним суб'єктом у межах певної форми захисту соціальних прав;

– аналіз правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у Сполучених Штатах Америки. У США захист соціальних прав військовослужбовців здійснюється в судовому та позасудовому (насамперед адміністративному) порядку на підставі Конституції США (на основі П'ятої та Чотирнадцятої поправки), Глави 47 Розділу 10, Розділу 28, Частини III Розділу 38 Кодексу США, спеціальних законодавчих актів у сфері соціальної безпеки, прецедентної практики (зокрема, рішення ВС у справах, Орлов проти Віллоубі, Левін проти США). У Єдиному кодексі військової юстиції прямо обмежуються профспілкові права військовослужбовців, однак це обмеження компенсується правом на звернення військовослужбовця за захистом його соціальних прав до асоціацій військовослужбовців, які ефективно провадять у США правозахисну та лобістську діяльність (щонайперше у соціальній сфері);

– з'ясовано поточний стан правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у державах-членах ЄС. У Франції існують типові юрисдикційні та позаюрисдикційні форми захисту соціальних прав

військовослужбовців, однак: також передбачена можливість медіації, в рамках якої у процес захисту соціальних прав військовослужбовця може долучитись військовий посередник; законодавчо визначено обмеження військовослужбовців у праві захищати соціальні права в рамках профспілкового захисту, що є проблемою, на яку неодноразово звертав увагу ЄСПЛ. У ряді європейських країн існує профспілкова форма захисту соціальних прав, а в разі її відсутності, вона замінюється захистом з боку асоціацій військовослужбовців. В окремих державах, зокрема в Угорщині, де передбачався профспілковий захист соціальних прав військовослужбовців, з 2023 року вносяться зміни до законодавства, спрямованих на ліквідацію профспілок, що тягне за собою й ліквідацію цієї форми захисту.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших теоретичних досліджень проблематики правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні з метою забезпечення їх соціальної безпеки;

- у правотворчій діяльності – у процесі розробки нових та внесення змін і доповнень до діючих нормативно-правових актів, які регулюють питання захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні;

- у правозастосовній діяльності – для вдосконалення та підвищення ефективності правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні;

- у навчальному процесі – при підготовці методичних розробок, підручників, а також навчальних посібників з таких курсів, як «Право соціального забезпечення», «Порівняльне соціальне право», під час викладання навчальних дисциплін, пов'язаних з захистом соціальних прав військовослужбовців.

Апробація матеріалів дисертації. Висновки, положення і рекомендації, які обґрунтовувались автором у процесі підготовки дисертаційного дослідження, обговорювались на всеукраїнських та міжнародних

конференціях: «Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід» (м. Вінниця, 24 листопада 2023 року), «Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови» (м. Київ, 10 листопада 2023 року), «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (13-14 лютого 2024 року).

Повнота викладення матеріалів дисертації в роботах, опублікованих автором. За результатами дослідження опубліковано 11 наукових праць: сім статей – у наукових фахових виданнях України, одна стаття – у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію, та троє тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

1.1 Поняття та структура соціальних прав військовослужбовців в Україні

Права людини на сьогодні є квінтесенцією дійсного панування права в будь-якій сучасній державі, що є та розвивається в якості правової, демократичної та соціальної держави. Саме права людини формують фундаментальний правовий, соціально-політичний, культурний і соціально-економічний дискурс гармонійної розбудови держави, як частки глобалізованого світу, спрямованого у стабільне майбутнє [див., напр.: 3; 6; 39; 133; 302, с. 11-12; 356]. Саме права людини слід вважати індикаторами рівня панування права у державі, міри демократії та цивілізованості суспільства. Зокрема, у п. 11 Доповіді Генерального секретаря ООН від 11 липня 2014 року № A/68/213/Add.1 зазначається, що «гідного поводження з людьми та їхньої поваги можна досягти завдяки здійсненню в повному обсязі прав людини, а їх захисту – на основі забезпечення верховенства права» [див., напр.: 366, с. 3]. Вказане обумовлено тим фактом, що права людини – це юридично визнані характеристики особистості, які, *по-перше*, символізують особисту свободу людини і громадянина, що є важливим фактором соціальної безпеки особи. У цьому контексті права людини (громадянина) є недоторканими, невід’ємними й постають в якості життєво важливих шляхів та умов для існування кожного, оскільки впливають з притаманної кожній людині гідності, повага до якої можлива лише у тому разі, коли людина зможе перебувати у безпеці, матиме змогу жити повноцінним життям (існуватиме у соціально безпечних умовах буття). *По-друге*, права людини скеровують взаємодію особи з суспільством, державою та іншими суб’єктами, виконуючи конструктивну соціально-організаційну функцію, а тому – обумовлюють існування інклюзивного суспільства та зміцнення громадянського суспільства, соціально-правову роль якого важко недооцінити (саме суб’єкти

громадянського суспільства з початку епохи промислової революції своїми активними діями змусили європейські держави створювати прогресивне соціальне законодавство). *По-третє*, права людини – це комплекс можливостей людини, який може дійсно захищатись лише в тому разі, якщо держава та суспільство буде існувати в координатах панування права, котре вимагає поваги до людини та обов'язковості захисту прав людини, коли порушення прав мало місце у дійсності.

Отже, аналізуючи сутнісний зміст прав людини, слід виділяти такі основні аспекти їхньої значущості:

1) індивідуальні матеріальні та духовно-моральні аспекти важливості прав людини, які корелюють із: цивілізаційними устремліннями держави (яким вона реально слідує) і поточним рівнем демократичності держави; стану цивілізованості суспільства. Щонайперше слід констатувати, що права людини як у теоретичному, так і в практичному контексті їх осмислення та подальшого тлумачення відображають цивілізаційний прогрес конкретного суспільства, в якому ці права набуваються та реалізуються. Це пояснюється тією обставиною, що права людини в загальному сенсі є конкретизованим вираженням наших спільних цінностей, ідеалів, засад (принципів), які керують взаємодією між суб'єктами права (насамперед, між окремими особами та суб'єктами владних повноважень). Важливість цього обумовлена тим фактом, що означені права проявляються як у матеріальній, так і в духовній сферах. Це відображає значний вплив прав людини на всі сфери життя та розвиток суспільства, оскільки, по-перше, майнові права, включаючи право на власність, надають суб'єктам прав можливість користуватися суспільними благами, відкриваючи шлях до економічного благополуччя та особистого розвитку; по-друге, немайнові права, що охоплюють свободу думки, совісті та релігії та ін., є основними для особистої автономії кожного індивіда, дозволяючи людям вільно висловлювати свої переконання та ідеї [230, с. 130]. З огляду на це, необхідно погодитись із вітчизняними ученими [див., напр.: 159, с. 11] в тому, що як майнові, так і немайнові права людини в рівній мірі

(оскільки людина потребує й за таких обставин спроможна людина спроможна користуватись і матеріальними, і духовно-моральними благами, що культивуються та об'єктивуються в суспільстві) відображають міру демократизму, а разом із тим – загальної цивілізованості відповідного суспільства;

2) колективні матеріальні та духовно-моральні аспекти значущості прав людини, що впливають на рівень демократії та цивілізованості суспільства [230, с. 130]. Права людини, особливо у соціально-правовому розумінні, концептуально тісно пов'язані з такими фундаментальними категоріями та принципами права, як справедливість, мораль, рівність та гуманність [159, с. 206]. Названі обставини, згідно з викладеним, роблять права людини ключовою складовою аксіологічної основи об'єктивного права.

Приймаючи до уваги викладене доходимо певних проміжних висновків. Насамперед, слід зауважити, що на сьогоднішній день ми можемо спостерігати наявність помітної синергії прав людини, а також цивілізаційного розвитку суспільства, що також підмічають й інші науковці [див., напр.: 301; 340; 364]. Такий зв'язок закономірний, оскільки змістовний розвиток сучасної концепції прав людини впливає на поточний та перспективний стан правопорядку та демократії у державі, а також морально-етичний рівень суспільства. Крім того, слід мати на увазі й те, що на розвитку концепції прав людини також відображається цивілізаційна готовність суспільства до визнання та забезпечення тих чи інших прав людини (це можна вважати важливим процесом, який дозволяє визначити соціально безпечну спільну майбутність та гармонічний рух в напрямі виконання цілей сталого розвитку українського суспільства та людства у цілому). Додатково примітним в досліджуваному питанні є й те, що права людини, починаючи з моменту становлення післявоєнного глобального правопорядку, частиною якого є правопорядок в Україні, вважаються важливим для гідного життя кожної людини елементом ефективного функціонування будь-якого суспільства. При цьому в даному контексті йдеться не про суспільство, як таке, а про суспільство, яке

вважається таким, що є цивілізованим, адаптованим до поточного процесу еволюції права та демократизації суспільних відносин, будучи при цьому узгодженим із передовими морально-етичними, правовими, демократичними та соціальними цінностями, що є типовими для розвинених країн. Вказане дає підстави стверджувати, що значення (як загальноправове, так і соціально-правове) прав людини у сучасному світі неможливо переоцінити, що закономірно, адже права є основою людяності, правопорядку та демократичного розвитку. Вони також є опорою, навколо якої формується інклюзивне суспільство [230, с. 130].

Поряд із тим слід зауважити, що особливого значення серед означених суб'єктивних прав набувають саме *соціальні права людини* (так само й пов'язані синергетичним зв'язком із соціальними правами економічні права людини). Вказане є об'єктивно закономірним щонайменше з огляду на той факт, що саме соціальні права людини відіграють незамінну роль у постійно актуальному соціально-правовому дискурсі про права людини, необхідності їх охорони, захисту та відновлення. Аналізуючи сутність соціальних прав людини можна виявити, що вони служать основою панування права, що виявляється в суспільстві, яке є справедливим, інклюзивним і демократичним. Суспільство, в якому визнаються та поважаються соціальні права, забезпечує майнові та немайнові, різні інші основи для реалізації практично всіх інших прав людини. Таким чином, значення соціальних прав, поряд з їх реалізацією, охороною і захистом, неоціненне для всіх людей (як тих, хто опинився у важкій життєвій ситуації, так і для тих, хто перебуває в стані соціальної безпеки). Разом з тим, важливо визнати, що особливо актуальним дане питання сьогодні (і в мирний час також) стоїть для тих, хто з тієї чи іншої причини працює в умовах підвищених соціальних ризиків (при цьому рядом учених [див., напр.: 15] в цілому наразі переосмислюється соціальна безпечність праці). У рамках цієї групи суб'єктів особливу увагу слід приділяти саме військовослужбовцям. Це пояснюється тим, що саме військовослужбовці знаходяться на передньому краї захисту суверенітету

держави, законності і порядку, а також конституційного правопорядку (особливо під час війни). Виконання військовослужбовцями цієї соціально значущої ролі піддає їх деструктивному впливу унікальних ризиків, як для їх фізичного, так і для психічного благополуччя, що є проблемним питанням, що має належним чином вирішуватися правовою, демократичною та соціальною державою, якою є Україна.

З урахуванням підходів учених та дослідників до розуміння змісту прав військовослужбовців, а також до тлумачення поняття «соціальні права», що окреслені в навчальній літературі [див., напр.: 223, с. 12; 265, с. 119], а також у відповідних наукових напрацюваннях [див., напр.: 32, с. 113; 74, с. 301; 93, с. 104; 132, с. 37; 201, с. 98; 261, с. 72; 296, с. 102], доходимо закономірної думки, що *соціальні права військовослужбовців* є обґрунтованим (в соціальній та моральній площині), а також юридично визначеним на законодавчому рівні переліком загальнолюдських (також загальносоціальних) вимог: по-перше, до соціально-правового стану кожного військовослужбовця (насамперед, як людини і особи, котра набула та володіє правовим статусом військовослужбовця); по-друге, спрямованих на забезпечення вільного та соціально безпечного розвитку особистості, а також повноцінного виконання обов'язків перед індивідумом загалом і перед військовослужбовцем зокрема; по-третє, які мають забезпечуватись державою (у відповідній мірі також і суспільством), сприяючи тому, щоби поважалась людська гідність військовослужбовця, забезпечувались умови соціально безпечного існування військовослужбовця [227]; по-четверте, які охоплені системою гарантій, яка сприяє соціальному захисту та підтримці військовослужбовців та членів їх сімей.

Уточнивши сутнісний зміст соціальних прав військовослужбовців вбачається можливість в уточненні соціально-правового значення відповідних суб'єктивних прав. При цьому, для досягнення цієї мети попередньо необхідно уточнити саму мету, а також комплекс завдань цих прав. Їх комплексне осмислення сприятиме поглибленому розумінню концептуальної та

практичної значимості вказаних можливостей військовослужбовців у соціальній сфері. Значення цього аргументовано підкріплюється тим, що саме всебічне усвідомлення означених мети та завдань дозволить досягти глибшого розуміння концептуальної та практичної ваги названих можливостей військовослужбовців у соціальному контексті [230, с. 132]. З огляду на це, приймаючи до уваги дефініцію розглядуваного соціально-правового явища, а також особливості його фактичного вияву і значимості, можемо дійти висновку, що *мета соціальних прав військовослужбовця в Україні* зводиться до забезпечення державою (також іншими зобов'язаними суб'єктами) безпечних, гідних (відповідних до людської гідності) та сприятливих (для повноцінного соціального життя) умов існування військовослужбовця та членів його сім'ї, в рамках якої створюється можливість для службовця належним чином виконувати свої службові обов'язки, не відчуваючи зайвих турбот щодо особистого (і своєї сім'ї), соціального та економічного благополуччя, а також щодо власного майбутнього [230, с. 132]. За вказаних обставин соціальні права військовослужбовців в нашій державі не можуть (не повинні) зводитись лише до права на соціальне забезпечення, яке постає в якості вагомого (проте, не вичерпного) складового елементу галузевого правового режиму соціального захисту держави. Це обумовлено тим фактом, що вказані права також стосуються більш широких інтересів військовослужбовців у соціальній сфері (насамперед тих, що стосуються своєчасного отримання належної освіти, повноцінної реалізації права на відпочинок, а також здорове дозвілля та ін. [див., напр.: 15; 26; 41; 79; 110]). Задоволення цих потреб військовослужбовців закономірним чином сприятиме постійному покращенню якості умов їх життя, а також життя членів сімей військовослужбовців.

Разом із тим, слід зауважити, що означена мета, приймаючи до уваги юридичний зміст мети [66, с. 101], хоч і є певним ідеалом, утім в жодному разі не повинна залишатись лише на рівні декларацій (побажань), адже важливість мети соціальних прав військовослужбовця в цілому обумовлена їхнім

практичним значенням. Щоб уникнути лише формального підходу в об'єктивації мети соціальних прав військовослужбовців, необхідно створювати умови для того, щоби військовослужбовці мали можливість активно реалізовувати відповідні права у реальній дійсності [див., напр.: 192; 193]. Таким чином, вони стануть не лише ідеалом, але й реальними можливостями для військовослужбовців досягати такого ідеалу в дійсності.

Для повноцінної реалізації таких суб'єктивних прав важливо враховувати *перелік завдань соціальних прав військовослужбовців в Україні*. Основними такими завданнями є:

1) забезпечення фундаментальних (визначальних для існування в цілому) потреб військовослужбовця у соціальній сфері, що є базовим завданням, що відображає саму суть соціального права України в цілому щодо вказаних службовців (членів їх сімей). Це зумовлено наступною обставиною: виконання означеного завдання передбачає, що військовослужбовець, реалізуючи свої соціальні права, повинен отримати належне йому матеріальне забезпечення (включаючи компенсації), медичне обслуговування, харчування, одяг та житло [227]. Таким чином, виконання цього завдання призводить до того, що військовослужбовець може існувати в умовах базової соціальної безпеки, наявність якої дозволяє йому: по-перше, формувати вищі прагнення до соціальної безпеки, які виражаються у збільшенні соціального капіталу військовослужбовців у державі та населення загалом; по-друге, без тривожного стану (який має місце в разі перебування в соціальній небезпеці, а особливо тоді, коли військовослужбовець реалізує чи реалізував право на батьківство, материнство) зосередитися на власних службових обов'язках (також це мінімізує ризики корупції у військовій сфері, а також посилює волю у тих військовослужбовців, котрі потрапили у полон та характеризуються слабкою волею чи послабленою тортурами волею й можуть вчинити тяжкий злочин проти нашої Батьківщини);

2) підтримка соціального благополуччя військовослужбовців як одного з пріоритетних напрямків реалізації соціальної функції держави та

громадянського суспільства. Цілком очевидно, що держава повинна не лише забезпечити базовий рівень соціальної безпеки військовослужбовця, аде й визнати той факт, що людина не може жити повноцінним життям лише вдовольнивши свої базові фізичні потреби. Саме тому «соціальні права передбачають, що держава та інші зобов'язанні у сфері соціального захисту суб'єкти повинні створювати комплекс умов сприятливого для цілісного розвитку військовослужбовців та задоволеності ними їх життям, враховуючи потреби не лише у фізичному, але й також у психічному, емоційному та соціальному благополуччі військовослужбовця та членів його сім'ї» [227]. Це досягається шляхом зосередження уваги зобов'язаного суб'єкта, по-перше, на визнанні фізично і психологічно важкого характеру (психологічно та фізіологічно виснажливого) роботи військовослужбовці, а відтак – на визнанні безумовної необхідності достатнього відпочинку військовослужбовців, яке також враховує можливості здорового дозвілля [див., напр.: 282, с. 143-147]. За таких умов військовослужбовці зможуть відновити власні сили, зберегти (наскільки це взагалі можливо в умовах триваючої війни) баланс між роботою та особистим життям. По-друге, вказане потребує зосередження уваги зобов'язаного суб'єкта на забезпеченні доступу військовослужбовців до освіти та можливостей постійного навчання, що має вирішальне значення для виживання військовослужбовця (насамперед, коли мова йде про знання у військовій сфері), його кар'єрного зростання, а також для підготовки до повернення до цивільного життя після проходження служби. По-третє, увага зобов'язаного суб'єкта також повинна зосереджуватись на поліпшенні умов життя військовослужбовців (членів його сім'ї), що серед іншого виявляється у зусиллях, спрямованих на поступове підвищенні якості житла, житлово-побутових послуг та ін. Отже, сприяння благополуччю військовослужбовця, як завдання соціальних прав цих службовців, передбачає позитивні дії держави, необхідні для забезпечення того, щоб військовослужбовець не просто виживав, а й гідно жив, під час перебування на службі;

3) сприяння соціальній інтеграції (реінтеграції, адаптації у цілому) та визнання особистості військовослужбовців («гуманізація» такого службовця – визнання за ним людських якостей, враховуючи й людську гідність), з урахуванням їхніх прав, свобод та законних інтересів у соціальній та суміжних сферах, якими військовослужбовці (певним чином й члени їх сімей) тимчасово жертвують на «вівтар» загального блага. Як вбачається, це завдання має ключове значення для виховання у військовослужбовців почуття гідності, поваги та включеності військовослужбовців у суспільне життя. Так, зазначимо, що соціальна інтеграція, котра досягається у результаті об'єктивації соціальних прав військовослужбовців, вказує на необхідність залучення цих службовців до цивільного життя та суспільства як під час служби, так і після неї. Тобто, соціальні права військовослужбовців відіграють ключову роль у забезпеченні їхнього соціального благополуччя та інтеграції, дозволяючи уникнути (в тій мірі, наскільки це практично можливо в конкретних обставинах дійсності) стану соціальної ізоляції як під час несення служби, так і після її завершення й повернення до цивільного життя. Отже, суб'єкти публічної адміністрації, обтяжені зобов'язаннями забезпечувати соціальну безпеку військовослужбовців, повинні також підтримувати соціальну взаємодію військовослужбовців (за умови незаподіяння шкоди національній безпеці), а також полегшувати їхній перехід до цивільного життя через заходи підтримки психічного здоров'я, надання їм консультацій та шляхом створення та реалізації відповідних програм підготовки та перепідготовки, які уможливають їх органічний вхід на ринок праці та зайнятості.

Що ж стосується визнання військовослужбовця в якості людини з її правами, свободами та інтересами в соціальній і суміжних сферах, котрими вона на певний час жертвовно поступається для загального блага, то це означає, що держава (також суб'єкти громадянського суспільства) не лише планує забезпечувати в належній мірі соціальну безпеку військовослужбовців, але й, по-перше, забезпечує в необхідній мірі механізм захисту соціальних прав і

законних інтересів військовослужбовців. По-друге, держава та суспільство на публічному рівні, серед іншого: презюмує своє шанобливе відношення до військовослужбовців (ветеранів); виховує суспільну культуру поваги до таких суб'єктів, як до цінних членів суспільства, що мають перед суспільством і державою значимі заслуги; проводить для них урочисті церемонії, нагороджуючи їх відповідними нагородами; наголошує на неприпустимості порушення військовослужбовців (ветеранів) й на безумовній відданості держави та суспільства ідеї захисту таких суб'єктів у разі, коли їх права будуть порушені.

4) стимулювання ефективної роботи системи соціального забезпечення (зокрема, й з урахуванням відповідних законних інтересів військовослужбовців у соціальній сфері), як ключового елементу соціально-правового режиму забезпечення соціальної безпеки в Україні. Це завдання соціальних прав впливає з фундаментального значення зазначеної системи для забезпеченні соціально-економічного, культурного добробуту військовослужбовців та членів їх сім'ї. Справа у тому, що військовослужбовці у цілому часто піддається більшим соціальним ризикам під час виконання своїх службових обов'язків у порівнянні із іншими службовцями (працівниками) та з цивільними загалом. Військовослужбовці можуть зазнати фізичних ушкоджень, а також (як й інші працівники, які працюють в умовах підвищеного психічного стресу та інших негативних факторів проходження публічної служби [див., напр.: 220]) психологічної шкоди через події та дії, пов'язані із перебуванням на військовій службі (навіть у мирний час), які можуть призвести до хвороби, інвалідності чи навіть смерті військовослужбовця. Саме тому соціальні права військовослужбовців, у цьому контексті «виконують завдання врівноваження та компенсування таких ризиків шляхом спонукання держави та інших зобов'язаних суб'єктів до забезпечення ефективного функціонування системи соціального забезпечення, в контексті чого військовослужбовці можуть отримати належне медичне обслуговування, компенсацію за втрату працездатності тощо» [227].

Крім того, слід врахувати й той факт, що військовослужбовці можуть втратити роботу чи після завершення служби стикнутись із безробіттям (особливо тоді, коли вони потребують ресоціалізації та не є ресоціалізованими, отримали інвалідність та ін.), а відтак, соціальні права, вимагаючи створення умов ефективного функціонування системи соціального забезпечення, також сприяють формуванню соціально безпечних умов подальшого буття військовослужбовця після завершення служби (захист від безробіття, пенсійне забезпечення та ін.). Таким чином, ефективне функціонування системи соціального забезпечення в цьому контексті дає військовослужбовцям додаткову впевненість у тому, що їхня патріотична самовідданість, жертівність глибинно визнається суспільством і державою, а тому вони та їхні сім'ї отримають необхідну підтримку у разі завершення служби чи настання несприятливих подій, як безробіття, інвалідність, тяжка хвороба, загибель тощо.

5) гарантування забезпечення соціально безпечного добробуту військовослужбовців (також членів їх сімей) після завершення служби, що передбачає створення умов для їх успішної адаптації до позавійськового життя. Виокремлене завдання соціальних прав військовослужбовців дозволяє дійти такої думки: соціальні права військовослужбовців наразі представляють собою ключовий елемент у забезпеченні соціальної безпеки таких службовців, відіграючи при цьому закономірним чином й важливу роль у комплексному впливі цих прав на загальний стан соціального добробуту. Визнання та задоволення означених прав враховує не лише універсальні аспекти людської природи військовослужбовців, а й унікальні виклики та ризики, що виникають у зв'язку з їхньою службою. Це особливо актуально у контексті широкомасштабної військової агресії проти нашої держави, участь у збройній відсічі якій може суттєво впливати на психофізіологічний стан службовців та обмежувати реалізацію їх соціального потенціалу та гармонійний розвиток людського капіталу. Таким чином, соціальні права вимагають від держави та суспільства дій щодо забезпечення плавного переходу військовослужбовця до

цивільного життя та забезпечення комфортного, повноцінного життя після завершення служби. Саме тому соціальні права вимагають (зокрема, шляхом забезпечення ефективного функціонування системи соціального забезпечення, про що ми вже вище зазначали) усвідомлення того очевидного факту, що перехід від військового до цивільного життя може бути складним процесом, а тому військовослужбовці можуть потребувати: медичної допомоги; психологічної допомоги: допомоги з працевлаштуванням; допомоги з пошуку житла; забезпечення житлом; адаптації до різних соціальних змін цивільного життя; отримання освіти (також, участь в програмах перепідготовки) тощо. Таким чином, важливим завданням соціальних прав є те, що вони спонукають державу та суб'єктів громадянського суспільства до включення військовослужбовців до програм реінтеграції, професійного навчання та надання їм ефективних соціальних послуг для полегшення означеного процесу. Крім того, гарантування добробуту військовослужбовця після завершення ним служби передбачає, що держава повинна на нормативно-правовим, інституційним та організаційним чином забезпечувати функціонування системи пенсійного забезпечення військовослужбовців.

Таким чином, значення соціальних прав військовослужбовців впливає з фундаментальної ролі прав людини в загальній правовій та соціально-правовій системах, а також з особливої важливості соціальних прав людини в більш широкому контексті їх концептуального та практичного осмислення [230, с. 132]. Ця значимість цілком логічним чином уточнюється через мету та завдання, властиві соціальним правам. У нинішніх обставинах, з якими стикається Український народ, додаткова актуальність та важливість соціальних прав військовослужбовців підкреслюється наступним чином:

Перше – у контексті сучасного цивілізаційного розвитку як держави, так суспільства, військовослужбовці в Україні перестають сприйматися як лише елементи (або людські ресурси) оборонного механізму держави, набуваючи визнання в першу чергу як особистості, громадяни з непорушними

соціальними правами; державою та суспільством глибоко усвідомлюється, що ці особи свідомо вирішують стати на захист Вітчизни, не зважаючи на високий рівень ризиків для власного життя та здоров'я, а також потенційні загрози для можливості здійснення своїх інших соціальних прав, таких як право на батьківство, здоров'я, освіту тощо.

З цього приводу слід констатувати, що Україна, як і будь-яка інша держава, з об'єктивних причин стикається з очевидними обмеженнями у спроможності повністю усувати чи максимально ефективно зменшувати всі ризики (виклики), пов'язані з військовою службою, утім, вона (у рамках реалізації соціальної функції) повинна використовувати усі можливості задля того, щоби забезпечити військовослужбовцям (у відповідній мірі – членам їх сімей) доступ до належної медичної допомоги, освіти, яка необхідна для ефективного виконання їхніх обов'язків та зниження ризиків під час бойових дій, а також до гідного житла, справедливої винагороди за службу та подвиги, забезпечуючи при цьому дійсно гідний рівень життя для їхніх сімей [230, с. 132-133]. Крім того, украй важливо, щоб у цих надзвичайних умовах, в яких ми наразі перебуваємо, соціальні права військовослужбовців не лише зберігалися, але й розширювались (як у формі, так і в змісті), відображаючи усі актуальні та унікальні виклики їхнього становища, а особливо у зоні бойових дій, задля того, щоб підтримувати їх соціальний добробут, моральний дух та загальну ефективність, як професіоналів;

Друге – соціальні права військовослужбовців відіграють вирішальну роль у встановленні рівноваги між обмеженнями та обов'язками, які на них покладені, а також їх правами, свободами та законними інтересами, спрямовуючись на забезпечення їх соціальної безпеки у найширшому контексті. В означеному контексті зазначимо, що у період дії воєнного стану, хоча й існує цілком об'єктивно виправдана необхідність введення певних обмежень на громадянські права і свободи, а також накладення додаткових обов'язків на військовослужбовців, важливо зазначити, що їх соціальні права мають залишатися непорушними, наскільки це є взагалі практично

можливим [230, с. 133]. Головним чином, такі суб'єктивні права, поза сумнівом, не повинні бути відмінені, призупинені у своїй дії чи обмежені у можливостях їх здобуття та реалізації. У цьому аспекті, обов'язком держави є знаходження дієвого балансу між необхідністю забезпечення національної безпеки та обороноздатності, і водночас, підтримання соціальних прав військовослужбовців. Це, в свою чергу, становить основу для ефективної системи оборони країни, оскільки загальний соціальний добробут, а також соціальна захищеність військовослужбовців є невід'ємною складовою механізму забезпечення обороноздатності сучасної правової, демократичної та соціальної держави, якою є Україна.

З'ясувавши мету, основні завдання соціальних прав, уточнивши їх соціально-правове значення, можемо перейти до окреслення переліку основних соціальних прав військовослужбовців в Україні. Для виконання цього дослідницького завдання можемо взяти до уваги існуючі підходи учених до розуміння видової структури соціальних прав [див., напр.: 20; 58; 92, с. 57-80; 189; 269]. При цьому слід врахувати, що військовослужбовці володіють одразу ж декількома обсягами соціальних прав – тих, що обумовлені їх людською природою, а також тих, що їм належать в силу виконання роботи та володіння статусом військовослужбовця. У цьому контексті можемо дійти висновку, що *соціальні права військовослужбовців в Україні поділяються на три групи прав:*

1. *Базові соціальні права людини*, що є соціальними правами, які впливають з норм Конституції України та належать кожній людині незалежно від її статі, раси, віросповідання, економічного й соціального становища, а також інших дискримінаційних рис (утім, в окремих випадках потребують статусу громадянства та приналежності до особи відповідної статі, як-то право на материнство чи батьківство). До зазначених соціальних прав військовослужбовця в Україні, як людини, слід віднести насамперед: 1) право на соціальний захист (охоплює також більш вужче право – право на соціальне забезпечення); 2) право на гідний рівень життя; 3) право на

гендерно-нейтральне ставлення (на гендерну рівність); 4) право на освіту; 5) право на працю без примусу до праці [118] (у цьому контексті, звісно, слід враховувати специфіку військової служби); 6) право на житло; 7) право на охорону здоров'я; 8) право на пенсійне забезпечення; 9) право на добровільній основі створити сім'ю (партнерство); 10) право на материнство та батьківство.

2. *Основні соціальні права військовослужбовця, як службовця (працівника).* Цю групу соціальних прав складають соціальні права, які належать особам, що володіють правовим статусом особи, котра у відповідності до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [211] проходить військову службу [231, с. 203]. При цьому згідно ч. 1 ст. 2 вказаного законодавчого акту зазначеною службою вважається «державна служба особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби» [211]. Таким чином, можемо вести мову про основні соціальні права військовослужбовця, як службовця, в контексті основних соціальних прав працівника з урахуванням особливого характеру відповідної публічної служби.

Соціальні права такого типу, як справедливо зазначають учені, враховують особливості трудового (професійного) життя працівника, не дозволяючи знижувати їх рівень соціальної безпеки, що може обумовити порушення їх прав і законних інтересів в соціальній сфері [див., напр.: 132, с. 37]. Відтак, до вказаних прав слід віднести: 1) право військовослужбовця на гідну оплату праці, що узгоджена з соціальними ризиками, характерними для військової служби, може компенсувати їх, а також стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів; 2) право військовослужбовця на гармонійне чергування роботи й відпочинку та здорове дозвілля, приймаючи до уваги

право військовослужбовця на користування свободою наукової, технічної та художньої творчості (на скільки це є можливим з урахуванням завдань та конкретних умов виконання завдань); 3) право військовослужбовця на здоровий психологічний клімат на роботі (наскільки це є можливим; залежно від характеру служби та виконання завдань); 4) право військовослужбовця бути вільним від будь-якої дискримінації; 5) право військовослужбовця на охорону здоров'я та безпеку на місці виконання службових завдань (на скільки це є можливим); 6) право військовослужбовця на інформування, консультації та участь працівників в управлінні (наскільки це можливо та не шкодить військовій дисципліні та національній безпеці загалом); 7) право військовослужбовця на постійне поліпшення умов праці; 8) право військовослужбовця на соціально безпечне припинення військової служби [219]; 9) право військовослужбовця на вибір пенсії та на довічну пенсію за вислугу років [112] у відповідності до норм Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [215]; 10) право військовослужбовця на соціальне страхування та на страхові виплати [180].

3. *Спеціальні соціальні права військовослужбовця*, зокрема: 1) право військовослужбовця на продовольче забезпечення військовослужбовців; 2) право військовослужбовця на речове забезпечення військовослужбовців; 3) право військовослужбовця на матеріальне забезпечення військовослужбовців; 4) право військовослужбовця на отримання спеціальних надбавок, що входить до щомісячних додаткових видів грошового забезпечення, у разі, коли такою особою є військовослужбовець Сил спеціальних операцій ЗСУ; 5) право військовослужбовця на грошову допомогу на оздоровлення, при звільненні з військової служби та в інших, передбачених законодавством випадках; 6) право військовослужбовця на виплати під час перебування у полоні або в заручниках, а також в якості інтернованих у нейтральні держави або безвісно відсутньої особи, якщо військовослужбовець не добровільно здався у полон, самовільно залишив військову частину (місце

служби) чи вчинив дезертирство; 7) право військовослужбовця на отримання жилого приміщення або за його бажанням грошової компенсації за належне йому для отримання жиле приміщення; 8) право на пільги військовослужбовця, з урахуванням того, що право на пільги набувають і вдова (вдівець) загиблого або померлого військовослужбовця, а також дружина (чоловік) військовослужбовця, який пропав безвісти під час проходження військової служби, у разі якщо вона (він) не взяла (не взяв) інший шлюб, та її (його) неповнолітні діти або повнолітні діти із інвалідністю з дитинства, батьки військовослужбовця, які перебували на його утриманні [113; 117]; 9) право військовослужбовця на соціальну та професійну адаптацію, коли вони звільняються чи звільнені з військової служби з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною (такого ж права набувають члени сімей зазначених категорій осіб, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України, визначених Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [216]); 10) право військовослужбовця, котрий має вислугу військової служби не менше 10 років та позитивні службові характеристики, на проходження професійної перепідготовки (тривалістю не менше 500 годин) без стягнення з них платні за навчання та із збереженням забезпечення усіма видами забезпечення; 11) право на отримання допомоги у проведенні похорону і компенсації матеріальних витрат на ритуальні послуги та на спорудження пам'ятників.

Наведені та ряд інших соціальних прав можуть досягати своєї мети та виконувати свої завдання у тому разі, коли вони будуть належним чином забезпечуватись державою, а у разі їх порушення – захищатись як державою, так і суспільством (суб'єктами громадянського суспільства). Вкрай актуальним це питання постає сьогодні, коли в Україні триває повномасштабна війна, збільшилось коло військовослужбовців, а також кількість соціальних прав, які потребують забезпечення та захисту. При цьому

розглядаючи феномен захисту соціальних прав військовослужбовців необхідно уточнити його юридичний зміст.

Викладене у цьому підрозділі дисертації дає підстави стверджувати, що соціальні права військовослужбовців в Україні є законодавчо встановленими правами, які вони мають як суб'єкти, й які мають очевидне соціальне та моральне обґрунтування. Окреслені права включають повний спектр загальнолюдських та суспільних вимог, які стосуються створення соціально безпечних умов для отримання та реалізації соціально-правового статусу кожного військовослужбовця. Це забезпечує можливість для військовослужбовців отримувати різноманітні соціальні блага, які вони потребують і на які вони мають право. Таким чином, загальна суть цих прав, серед іншого, полягає в наступному: по-перше, вони гарантують військовослужбовцям доступ до важливих соціальних благ, а також визначають обов'язок забезпечити такий доступ для військовослужбовців. По-друге, вони є взаємопов'язаними, невід'ємними, не можуть бути передані іншим особам і тому захищаються державою та суспільством відповідно до вимог діючого законодавства (при цьому лише законами України можуть обмежуватись соціальні права військовослужбовців, коли це обґрунтовано специфікою виконання військовослужбовцем покладених на нього обов'язків). По-третє, загальна суть цих прав має фундаментальне значення у системі прав військовослужбовців (та людей загалом), служачи основою для численних інших прав. Тому держава має обов'язок надавати пріоритет забезпеченню та реалізації цих прав, створюючи умови для повноцінного виконання військовослужбовцями своїх соціальних прав.

Окремо слід зауважити також й те, що важливість соціальних прав військовослужбовців проявляється в декількох аспектах: по-перше, в контексті цивілізації, через який військовослужбовці в Україні сприймаються не просто як частина оборонної структури держави, а як особистості з людською гідністю та природними інтересами, а також як громадяни, які очікують від держави створення умов для соціальної безпеки. Разом із тим,

Україна, як соціально відповідальна держава, має зосереджувати підвищену увагу на військовослужбовцях, які свідомо вибрали шлях захисту Вітчизни, в повному розумінні тих серйозних ризиків (викликів), що це несе для їхнього життя та здоров'я, а також ймовірних перспектив подальшого благополучного післявійськового життя [230, с. 133]. Це особливо стосується можливого вимушеного обмеження їхніх фундаментальних соціальних прав у процесі виконання службових обов'язків, включаючи ситуації на полі бою або перебування у полоні, до якого військовослужбовець міг потрапити не зі своєї волі. Така особлива увага до захисту та підтримки соціальних прав військовослужбовців не лише відображає вдячність держави за їх службу, але й підкреслює зобов'язання забезпечення гідного поводження з такими службовцями (як з особами, які безумовно володіють людською гідністю), незважаючи на складні обставини, в яких вони можуть опинитися. По-друге, соціальні права військовослужбовців в Україні формують реальний (фактично осяжний) базис для збалансування законних й об'єктивно обґрунтованих обмежень їхніх суб'єктивних прав, посилення обов'язків, а також прав, конституційних свобод і законних інтересів означеного кола службовців у рамках максимального забезпечення їх соціального захисту.

Таким чином, можемо дійти висновку, що в Україні, як і в будь-якому сучасному соціальному, правовому та демократичному суспільстві, соціальні права військовослужбовців відіграють критичну роль у забезпеченні соціальної безпеки та благополуччя військовослужбовців. Більш того, вони також є надзвичайно важливими для забезпечення дисциплінованого виконання обов'язків військовослужбовцями, сприяючи їх відданості службі. Окремо слід наголосити й на тому, що належний (своєчасний, пропорційний, адекватний, ефективний та ін.) захист, підтримка та гарантія соціальних прав військовослужбовців є фундаментальними аспектами суспільного договору в Україні, якими держава і суспільство визнають і виконують свій обов'язок надавати спеціальну підтримку цій особливій категорії громадян, а також їхнім сім'ям. Означена підтримка, поза сумнівом, є критично важливим

засобом соціального захисту для осіб, які жертвують своїм життям та здоров'ям у служінні народу [230, с. 129]. Відтак, важливо зазначити, що соціальні права військовослужбовців тягнуть за собою не лише задоволення базових людських потреб військовослужбовців, але й додатково продукують умови для інклюзивного, гідного та поважного життя таких службовців у суспільстві. Крім того, соціальні права військовослужбовців набувають надзвичайної актуальності саме у сучасних умовах, особливо в контексті триваючої російсько-Української війни, котра розпочалася у 2014 році та перейшла у повномасштабну фазу 24 лютого 2022 року. Важливість і невідкладність забезпечення своєчасного набуття і повноцінності реалізації цих прав, а також їх захисту в цей критичний період буття Українського народу стають вирішальними для подальшого буття держави та суспільства.

Зважаючи на вказані права та кризові умови, що існують в державі та суспільстві, виникає необхідність у посиленні гарантій соціальної безпеки для військовослужбовців та членів їх сімей. Це можна досягти шляхом розробки та затвердження *Стратегії забезпечення соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей* [230, с. 128, 134]. Зважаючи на відповідну правотворчу діяльність, важливо враховувати, що комплекс соціальних прав (тобто, не лише окремі з них) в дійсності є фундаментальними й життєво важливими можливостями (у соціально-правовому просторі) для військовослужбовців. Визнання та забезпечення державою цих прав свідчить про ефективне визнання гідності військовослужбовців та їхніх сімей, а також про задоволення їхніх потреб у належній соціальній безпеці.

1.2 Зміст захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні та його соціально-правове значення

Захист соціальних прав військовослужбовців у широкому контексті можна розуміти в якості передбаченого на міжнародно-правовому рівні та проголошеного на рівні Основного Закону України обов'язку держави (у відповідній мірі також і громадянського суспільства) забезпечувати,

підтримувати та охороняти соціальні права військовослужбовців, а також створювати механізми усунення будь-яких порушень соціальних прав військовослужбовців та членів їх сім'ї. Ці обов'язки (так само, як і їх виконання) можна розглядати в якості невід'ємної складової частини соціально-правового режиму захисту прав людини в нашій країні. Вони спрямовані на забезпечення соціального благополуччя, людської гідності та соціальної інтеграції військовослужбовців та їх сімей (при цьому, не лише у мирний час, але й також і під час війни та у період після завершення повномасштабної війни).

При цьому, попри важливість належного розуміння змісту захисту соціальних прав військовослужбовців, слід констатувати, що по сьогодні це питання ще не було предметом комплексного дослідження. Варто відзначити, що соціальні права працівників загалом і військовослужбовців зокрема в основному розглядаються науковцями [див., напр.: 1; 3; 16; 49; 54; 75; 137; 152; 176; 207; 242; 244] у контексті забезпечення умов для їх фактичної реалізації (забезпечення умов їх реалізації), а насамперед – у рамках дослідження соціального захисту означеного кола публічних службовців [233, с. 95]. Окремі ж аспекти захисту соціальних прав військовослужбовців розкривали в своїх наукових напрацюваннях, зокрема, А.О. Каляєв [120], Л.М. Новак-Каляєва [186], В.С. Павленко [197], О.В. Удовенко [270] та І.Ю. Чубар [286]. Отже, можна зробити висновок, що існуючі наукові дослідження та аналізи можуть бути комплексно використані для формування актуального наукового погляду на зміст захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, а саме – як на важливий соціально-правовий феномен, який набуває все більшого значення в контексті триваючої повномасштабної війни та очікуваного післявоєнного відновлення України. Додатково сприятимуть цьому напрацювання учених, в яких ними окреслювались різні властивості захисту прав людини [див., напр.: 23; 124; 253; 272; 297], а також захисту соціальних прав людини у цілому [див., напр.: 19; 57; 175; 190; 210; 226].

На основі означеної теоретичної основи можемо виокремити та проаналізувати наступні *основні риси захисту соціальних прав військовослужбовців*:

1) *мета та завдання захисту соціальних прав військовослужбовців узгоджується із метою та завданнями соціальних прав таких службовців.* Соціальні права військовослужбовців в Україні ґрунтуються на фундаментальній переконаності у тому, що кожен військовослужбовець заслуговує на можливість жити гідним і соціально повноцінним життям у рамках соціально захищеного буття, наскільки це загалом можливо. Вказане набуває особливої актуальності, враховуючи специфіку служби та завдання, які виконуються такими службовцями, зокрема в умовах бойових дій. Непохитність цих прав підкреслюється їх недискусійним характером (адже не підлягають обговоренню) та непорушністю. Охорона соціальних прав військовослужбовців, у практичному вимірі, є захистом їх вродженої людської гідності та служить забезпеченню життя без страху, переслідування чи інших проявів несправедливого (насамперед, принижуючого людську гідність) поводження. Таким чином, головною метою цього захисту є збереження соціальної безпеки, гідності та добробуту військовослужбовців та їхніх сімей, особливо коли їхні соціальні права, спрямовані на досягнення цієї мети, зазнають порушень. Вказане створює міцну основу для суспільної підтримки та поваги до тих, хто взяв на себе відповідальність захищати свою країну, наголошуючи на важливості їхнього соціального забезпечення та інтеграції у мирне життя після служби.

Отже, враховуючи викладене та юридичний зміст мети у цілому [66, с. 101], доходимо закономірного висновку, що *основна мета захисту соціальних прав* полягає в забезпеченні відновлення первісних цілей порушених соціальних прав, незважаючи на перешкоди, які перешкоджали їх повноцінній реалізації через порушення. Тобто, захист соціальних прав не обмежується лише безпосереднім забезпеченням реалізації цих прав, але також включає активності, спрямовані на усунення перешкод у здійсненні

прав та створення умов, за яких ці перешкоди більше не виникатимуть. В цьому контексті, *мета захисту соціальних прав військовослужбовців* також виражається у зближенні діяльності держави з принципами належного публічного адміністрування (урядування) та сприянні формуванню чесного і справедливого суспільства, крізь призму якого військовослужбовці (члени їх сімей) зможуть жити в соціально безпечних умовах.

Викладене дає підстави стверджувати, що метою захисту соціальних прав військовослужбовців також концептуально охоплено й суспільство. Це є закономірним оскільки у демократичному суспільстві існує громадянська громада, яка прагне до ключових засад сучасного соціального права України (соціальної справедливості, рівності, соціальної відповідальності) та дотримання принципу верховенства права. Це сукупно та закономірно створює умови, за яких кожна особа (і військовослужбовці не є виключенням з цього) має однакові можливості для здорового, повноцінного життя та соціально-економічного розвитку. Ця мета конкретизується у завданнях захисту соціальних прав військовослужбовців, які відповідають їхньому правовому статусу, а також завданням захисту самого соціального права;

2) *захист соціальних прав військовослужбовців є виконанням обов'язку держави та суспільства*. В умовах сьогодення держава спільно із суспільством несуть спільну відповідальність за забезпечення захисту та ефективну реалізацію соціальних прав усередині країни. Це особливо актуально стосовно соціальних прав військовослужбовців, які вимагають особливої уваги з огляду на виклики, з якими вони стикаються під час та після служби. У цьому контексті держава та громадяни повинні працювати разом (виконуючи вимоги принципу соціальної солідарності), аби забезпечити, що означені людські права не лише існують на папері, але й належно захищені та реалізовані в повсякденному житті, відображаючи основні принципи соціального права України (серед яких принципи соціальної справедливості, соціальної відповідальності, соціальної солідарності, а також юридичної

рівності), закладені у фундамент демократичного суспільства, що існує в парадигмі людиноцентризму.

Зобов'язання держави захищати соціальні права військовослужбовців прямо випливає з декількох статей Конституції України, включно зі ст. 2, ч. 5 ст. 17, ч. 2 ст. 19, а також статтями 55 і 56 Основного Закону. Вказані положення підкреслюють, що держава є основним гарантом прав людини в країні, а також гарантом забезпечення належних умов для їхнього набуття, реалізації та відновлення у випадку порушення. Додатково, держава виступає в ролі суб'єкта призову і працевлаштування військовослужбовців, що нашаровує на неї прямий обов'язок забезпечення захисту їхніх соціальних прав. Як убачається, відповідні обов'язки, закріплені конституцією-давцем, в дійсності мають явний морально-етичний аспект, адже усі військовослужбовці в абсолютній мірі (особливо сьогодні в зоні бойових дій) віддають ігнорують своїми життям та здоров'ям в рамках служби народу України та державі, що може призвести до втрати життя та здоров'я військовослужбовців. Крім того, слід мати на увазі й те, що характер цієї служби обумовлює ситуації, за яких військовослужбовці стикаються зі специфічними професійними ризиками, які можуть критично знизити їх рівень соціальної безпеки, ігнорувати їх базові соціальні права (на життя, здоров'я, їжу та належне житло, а також повагу людської гідності). Визнаючи таку жертвовність держава не лише повинна комплексно забезпечувати соціальних захист військовослужбовців, але й також захищати права військовослужбовців від будь-яких правопорушень.

Окремо слід наголосити й на тому, що суспільство у цілому відіграє ключову роль у захисті соціальних прав військовослужбовців. Вказане є важливим у контексті прогресу тривалого процесу демократизації держави та становлення активного громадянського суспільства, яке не лише наглядає за діяльністю органів публічної служби, але й активно бере участь у захисті прав тих, хто особливо потребує захисту, включно з військовослужбовцями. Таким чином, через демократичні процеси та активність громадянського суспільства, учасники цього суспільства мають можливість вимагати від держави

відповідальності за її зобов'язання захищати соціальні права військовослужбовців;

3) *захист соціальних прав військовослужбовців є елементом реалізації державою та іншими суб'єктами, на яких покладено обов'язки захисту соціальних прав військовослужбовців, функції захисту.* Захист соціальних прав військовослужбовців в Україні – це передусім правозастосовна діяльність, тобто діяльність із захисту порушених прав військовослужбовців у соціальній сфері. Таким чином, правозастосовна діяльність представляє собою активний процес, який залежить від ефективної функціональності держави та суспільства. Означений процес (діяльність) включає об'єктивацію захисних функцій держави, зокрема, й спрямованих на захист соціальних прав військовослужбовців. У контексті цього завдання, захист соціальних прав військовослужбовців є логічним виразом виконання державою своїх обов'язків, де мета та завдання такої діяльності відповідають головним цілям захисту соціальних прав цієї категорії громадян в Україні;

4) *захист соціальних прав військовослужбовців є відповіддю на порушення соціальних прав таких службовців, а також на реалізацію права військовослужбовця на захист соціальних прав.* Кожен військовослужбовець має право на захист своїх соціальних прав, задоволення якого можливо шляхом реалізації правозахисної функції держави (суспільства). Право на захист соціальних прав військовослужбовців, приймаючи до уваги зміст поняття «право на захист права» [див., напр.: 31; 307], з одного боку, впливає із суб'єктивного соціального права військовослужбовця, яке було порушено. Тобто право на захист у цілому виникає як результат неспроможності досягнути мети та виконати завдання суб'єктивного соціального права, проте в правовій, демократичній та соціально орієнтованій державі це не вважається результатом з «глухим кутом» [231, с. 204]. Натомість це породжує нове суб'єктивне право. Так, право на захист соціальних прав військовослужбовців можна вважати окремим правом цих осіб, яке тісно пов'язане із суб'єктивним правом, що було неналежно обмежене, відмінене, проігнороване чи іншим

чином порушене. Захист соціальних прав військовослужбовців, відповідно, розглядається не лише як реакція держави чи суспільства на невиконання зобов'язань, а й як відповідь на наявність у військовослужбовця права на захист, яке забороняє державі та суспільству ігнорувати порушення, що ставить під сумнів верховенство права та людиноцентричний напрям розвитку держави. Крім того, важливо наголосити й на тому, що «на відміну від примусу до виконання обов'язків, реалізація права на захист соціальних прав: по-перше, дозволяє військовослужбовцям набувати відповідного правового статусу (особи, яку захищають), а також гарантії захисту, що складно недооцінити, враховуючи характер служби та фактичне становище військовослужбовців у моделі відносин із державою; по-друге, не лише вказує на недоліки функціонування держави, результатом чого стало порушення соціальних прав військовослужбовців, а дозволяє ідентифікувати порушника таких соціальних прав, що є підставою для виникнення щодо такої особи відносин юридичної відповідальності» [231, с. 204]. Комплексно осмислюючи викладене можемо дійти висновку, що право військовослужбовця на захист соціальних прав має розумітися як суб'єктивне право, що базується на положеннях Конституції України та інших актів чинного законодавства. Це право передбачає фактичну можливість військовослужбовця звернутися до відповідних правозахисних органів у встановленій законом формі та через належні процедури для вирішення проблемної ситуації, де були порушені їх соціальні права. Здебільшого, вказане включає вимоги до правозахисних суб'єктів ефективно вплинути на порушника для відновлення порушеного чи оспорюваного суб'єктивного соціального права.

Важливо також відзначити, що захист соціальних прав військовослужбовців в Україні є результатом реалізації їх права на захист, котре саме по собі, звісно, не є безпосереднім захистом порушеного права. Відтак, реалізація означеного права військовослужбовця є ключовим чинником для створення та ефективної роботи правових механізмів, які забезпечують соціальні права військовослужбовців, що є частиною ширшого

соціально-правового механізму соціальної безпеки та соціально-правового режиму захисту прав людини і громадянина;

5) *захист соціальних прав військовослужбовців є невід'ємним елементом соціально-правового режиму соціальної безпеки, а також правового режиму захисту прав людини, що об'єктивується за рахунок дії правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців* [231, с. 204-205]. Захист соціальних прав військовослужбовців, як елемент правопорядку ґрунтується на принципах права і нормативно-правовій основі, що регламентує соціальні права військовослужбовців, особливості захисту прав людини загалом та прав розглядуваного кола службовців загалом (насамперед у соціальній сфері). Відтак, для досягнення мети захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні створено та діє *правовий механізм захисту соціальних прав військовослужбовців* під яким необхідно розуміти узгоджену із доктриною соціальної безпеки, концепцією соціальної держави та принципами права, а також засновану на чинному законодавстві комплексну юридичну конструкцію, яку складають правові форми, способи і засоби, використання яких дозволяє цілеспрямовано та послідовно реалізувати захисну функцію держави (також громадянського суспільства) щодо захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. При цьому слід мати на увазі, що дія цього правового механізму в контексті захисту соціальних прав виявляється у двох *типах*: по-перше, безпосереднім чином (шляхом формальної процедурної діяльності суб'єктів, на яких покладено обов'язок захищати соціальні права); по-друге, опосередковано (у результаті застосування військовослужбовцем можливостей самостійного захисту, а також звернення за захистом до наднаціональних правозахисних інститутів). Отже, *метою* зазначеного правового механізму можемо вважати обґрунтоване у нормативно-правовому, морально-етичному та науковому контексті створення державою комплексу умов, за яких держава (громадянське суспільство) спроможна ефективним чином реалізувати захисну функцію щодо військовослужбовців (колишніх військовослужбовців, членів сімей

таких службовців) шляхом застосування щодо військовослужбовців, соціальні права яких було порушено, заходів захисту таких прав, результатом чого є відновлення належного стану соціальної безпеки таких службовців. При цьому для досліджуваного правового механізму характерним є те, що він є нормативно-правовим чином забезпеченим, а відтак – ґрунтується на нормах чинного соціального законодавства (на загальних нормах соціального законодавства та нормах соціального законодавства, що стосується військовослужбовців), а також на нормах законодавства, що регламентує підстави та умови порушення соціальних прав, процедурні (процесуальні) підстави звернення за захистом соціальних прав до відповідного суб'єкта правозахисту, а також порядок правозахисту.

З викладеного випливає наступне: *по-перше*, правовий механізм захисту соціальних прав військовослужбовців стосується: військовослужбовців, як суб'єктів, які потребують захисту їх порушених соціальних прав; суб'єктів, які захищають соціальні права військовослужбовців. *По-друге*, правовий механізм захисту соціальних прав військовослужбовців діє за наявності таких підстав: фактичної підстави – порушення суб'єктивного соціального права військовослужбовця; нормативно-правової підстави – наявність норми законодавства, що містить соціальне право військовослужбовця, яке було порушено, а також норми законодавства, у відповідності до якої порушене право повинно захищатись; процедурної підстави – звернення військовослужбовця за захистом порушеного соціального права (у разі, коли таке звернення взагалі потребується, приймаючи до уваги, що порушення соціальних прав може припинитись, а порушені права поновлюватись також у результаті самоініціативної правозахисної активності суб'єктів громадянського суспільства та ін.). *По-третє*, у межах правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців існують відповідні форми та способи захисту соціальних прав таких службовців. *По-четверте*, досліджуваний правовий механізм вже фактом свого існування та в результаті

свої дії характеризується особливим соціально-правовим значенням, сприяючи соціальній безпеці військовослужбовців.

б) *захист соціальних прав військовослужбовців є показником рівня цивілізованості суспільства.* Захист соціальних прав військовослужбовців є надзвичайно важливим аспектом становлення справедливого суспільства, що лежить в основі ключових загальнолюдських і загальносоціальних цінностей. Це є закономірним, адже в Україні, як в правовій, демократичній та соціальній державі, соціальні права військовослужбовця виходять за рамки їх зведення до суто суб'єктивних прав у соціальній сфері. Означені права в дійсності стосуються не лише можливості військовослужбовця діяти чи не діяти певним чином або ж набувати певних соціальних благ, вони формують інтегральну основу, на якій будується морально-етичний «каркас» інклюзивного суспільства. Для такого суспільства безумовним пріоритетом є справедливе поводження до військовослужбовців і до усіх людей загалом (тобто, поводження, що відповідає людській гідності та реаліям життя кожної людини в сучасних умовах) [230]. Ця значимість соціальних прав військовослужбовця закономірним чином відображається й на змісті захисту таких прав. Відтак, пов'язуючи захист соціальних прав із справедливістю слід зазначити, що вона є наріжним каменем прав людини, адже справедливість: гарантує, що всі особи можуть здійснювати свої права, не піддаючись дискримінації чи будь-якому іншому поводженню, що принижує гідність, а також на основах рівності можуть захистити свої права; збалансовує умови співіснування та запобігає будь-якому зловживанню правами за рахунок інших. Зв'язок захисту соціальних прав із мораллю підкреслює етичні мотиви визнання та нормативного закріплення соціальних прав військовослужбовця, гарантування захисту таких прав і здійснення захисту цих прав військовослужбовця. Той факт, що державою та суспільством визнається недостатність простого лише декларування соціальних прав військовослужбовця є показником цивілізаційної готовності нести соціальну та юридичну відповідальність за соціальну безпеку населення держави

загалом та військовослужбовців, зокрема. Так само важливою у цьому сенсі є готовність нести відповідну відповідальність і військовослужбовців, які повинні сумлінно користуватися своїми правами, поважати права інших, охороняти правопорядок у державі, а також повсякчас захищати свої соціальні права, сприяючи правопорядку в соціальній сфері (нетерпимість до правопорушення, навіть тоді, коли вони стосується порушення власних прав, що є **вкрай проблематичним для військовослужбовців, які звикли захищати Український народ та державу ціною власного життя, здоров'я та добробуту у цілому**). Окремо також звернути увагу на цивілізаційне значення зв'язку захисту соціальних прав військовослужбовців із цінностями рівності та гуманності, які також є наріжним каменем прав людини. Враховуючи такі цінності, правовий механізм захисту соціальних прав військовослужбовців діє виходячи із того, що кожен, незалежно від раси, статі, національності, етнічного походження, мови, релігії чи будь-якого іншого стану, повинен користуватися однаковими правами, а відтак – мати можливість реалізувати право на захист порушеного соціального права.

7) захист соціальних прав військовослужбовців є фактором забезпечення національної безпеки та її потенціалу в контексті обороноздатності держави. Захист соціальних прав військовослужбовців відіграє ключову роль у забезпеченні національної безпеки та зміцненні обороноздатності держави. Так, хоча запроваджений в Україні воєнний стан цілком виправдано (інтересами держави та суспільства) вимагає введення певних обмежень громадянських свобод, у тому числі додаткових обов'язків для військовослужбовців, їхні соціальні права не можна протиправним чином скасовувати, припиняти або обмежувати. У цьому сенсі слід наголосити на тому, що держава має вкрай делікатно збалансувати вимоги забезпечення національної безпеки та зміцнення її обороноздатності із забезпеченням та захистом соціальних прав військовослужбовців – невід'ємною та фундаментальною частиною системи гарантування обороноздатності держави та архітектури національної безпеки загалом. Особливо актуальним це

питання постає з огляду на те, що будь-які випадки порушення та залишення без уваги соціальних прав військовослужбовців можуть прямо негативно вплинути на обороноздатність держави, адже **оборонний потенціал держави нерозривно пов'язаний із благополуччям військовослужбовців.**

Враховуючи викладене можемо сформуванати визначення поняття «захист соціальних прав військовослужбовців», а також окреслити соціально-правове значення такого захисту. Так, під *захистом соціальних прав військовослужбовців в Україні* слід розуміти явище, яке може бути досягнуто у двох теоретико-практичних контекстах, а саме:

1) у *динамічному контексті* – як діяльність правозастосовних суб'єктів (органів публічної влади, суб'єктів громадянського суспільства, а також міжнародних правозахисних інститутів), що «виявляється у здійсненні за наявності для цього достатніх підстав і умов правомірних примусових дій, що вчиняються у законних формах та при використанні законних способів захисту прав у соціальній сфері з метою підтвердження або відновлення порушеного (оспорюваного) суб'єктивного права військовослужбовця» [233, с. 96];

2) у *статичному контексті* захист соціальних прав військовослужбовців постає в якості фактичного прояву повноцінної реалізації комплексу (чи певної частини; в певному напрямі захисту та ін.) юридичних заходів забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, яка зумовлена створенням та дією у державі ефективного соціально-правового режиму соціальної безпеки зазначених службовців та правового режиму захисту прав людини загалом [233, с. 96].

Слід зауважити, що саме динамічний контекст тлумачення захисту соціальних прав військовослужбовців дозволяє більш повно досягнути сутнісний зміст такого явища, а у подальшому – інтерпретувати сутність форм і способів захисту соціальних прав означеного кола осіб.

Що ж стосується соціально-правового значення захисту соціальних прав військовослужбовців, то воно, приймаючи до уваги викладене, є більш аніж очевидним, що можемо пояснити наступними обставинами дійсності:

1. *Захист соціальних прав військовослужбовців є юридично важливим діянням (актом), спрямованим на відновлення правопорядку, а також справедливості, що є ознаками сучасної держави (тобто, є важливими не тільки для військовослужбовців, чиї соціальні права були порушені, але й для всього суспільства).* Поза сумнівами, соціальні права людини в цілому займають особливе місце у системі прав людини, завдяки їх невід'ємності, цілісності, а також взаємозалежності. В Україні, як в державі, в якій панує право та виконуються вимоги юридичної визначеності, означені права закріплюються на рівні нормативно-правових актів (в міжнародних правових документах, у положеннях Конституції України [136], у діючих законодавчих і в підзаконних нормативно-правових актах), визначаючи відповідні (головним чином, кореспондуючі) обов'язки як для держави, так і для громадянського суспільства. З огляду на це, вітчизняні вчені цілком виправдано інтерпретують соціальні права людини в якості фундаментальних (основоположних), невід'ємні (невідчужуваних), а також взаємозалежних елементів фактичних (реальних) можливостей людини в сфері соціально-економічних відносин і процесів [159, с. 44-45]. Отже, соціальні права людини у цілому та військовослужбовців зокрема не є лише певними абстрактними поняттями і категоріями, обмеженими рамками «ідеального світу», вони мають реальне втілення в реальному світі, що має забезпечуватись суб'єктами, відповідальними (у відповідності до закону, принципів соціальної відповідальності та соціальної солідарності) за забезпечення соціальної безпеки вказаних службовців [233, с. 96]. В окресленому контексті, слід звернути на такі обставини:

1) недотримання (зокрема, шляхом скасування, невизнання, ігнорування, звуження) соціальних прав військових є дисфункціональним проявом функціонування держави у соціальній та суміжних сферах. Утім, такі неконструктивні прояви (тоді, коли їх можна охарактеризувати саме в якості збоїв, а не звичайної практики) є невід'ємним результатом діяльності будь-якої держави, особливо з урахуванням людського фактору, якій слід

враховувати в контексті публічного адміністрування у сфері забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців;

2) недбале ставлення держави до порушень соціальних прав військовослужбовців насправді свідчить про фактичну фіктивність правопорядку в державі, а також про реальний саботаж виконання завдань європейської інтеграції;

3) недбале ставлення суспільства до порушень соціальних прав військовослужбовців є показником відсутності громадянського суспільства та свідчить про те, що суспільство знаходиться на етапі, коли воно ще не сформувало чітке розуміння змісту та стандартів соціальної справедливості й не усвідомило в належній мірі значимість соціальної солідарності, а разом із цим – соціальної відповідальності [233, с. 96].

Важливість вказаних зауважень ґрунтується на усвідомленні того факту, що захист соціальних прав військовослужбовців:

1) уможлиблює (об'єктивує) неправомірним чином унеможливлений доступ військовослужбовця до отримання тих чи інших соціальних благ, передбачених порушенням суб'єктивним соціальним правом, що врешті дозволяє таким службовцями не лише вижити (завдання базових соціальних прав), але й також жити гідним життям (завдання похідних соціальних прав), приймаючи до уваги поточний рівень соціально-правового, а також економічного й культурного розвитку держави та суспільства;

2) дозволяє виявити недоліки реалізації соціальної функції держави.

Таким чином, доходимо думки, що соціально-правова значимість захисту соціальних прав військовослужбовців корелюється із метою та завданнями соціального забезпечення працівників [див., напр.: 116; 118], а також: по-перше, є безпосереднім відображенням соціально-правового значення таких прав військовослужбовців, а також соціальних прав людини загалом, які потребують забезпечення та захисту; по-друге, є цивілізаційним індикатором розвитку держави та суспільства.

2. *Захист соціальних прав військовослужбовців є актом, що враховує цивілізаційні норми, стандарти соціальної справедливості, а також соціальної відповідальності, що в дійсності (а не в декларативній формі) визнає військовослужбовця як людину з людською гідністю, що заслуговує на беззаперечну повагу, охорону, а також захист [233, с. 96]. Як відомо, соціальні права забезпечують гідне існування будь-якої особи (котра ними володіє та має змогу здійснювати їх), розширюючи в результаті їх набуття та подальшої реалізації комплекс економічних і соціальних можливостей людей, закономірним чином сприяючи при цьому формуванню почуття власної гідності та активної участі в житті суспільства [230, с. 131]. З огляду на це держава повинна надавати пріоритет забезпеченню соціальних прав, створюючи відповідні правові рамки, особливо в економічній сфері шляхом розвитку засад соціально орієнтованої ринкової економіки [див., напр.: 179], а також в сфері праці та зайнятості, включно з професійною публічною службою. Між тим, важливим в цьому сенсі є й те, щоб означені права не лише були проголошені, але й ефективно захищені як на національному, так і на міжнародному рівнях.*

Таким чином, в разі порушення цих прав, особи повинні набувати безбар'єрний доступ до відповідних національних органів державної влади, а в разі потреби, й до міжнародних організацій для захисту своїх прав та отримання компенсації за будь-яку спричинену шкоду. Так, слід наголосити на тому, що дійсно справедливий соціальний порядок у державі не може існувати, якщо, по-перше, певним верствам населення чи окремим особам неправомірно відмовляють у соціальних благах; по-друге, деякі особи здатні захистити свої соціальні права, в той час як інші не мають такої можливості [233, с. 97]. Це прямо стосується військовослужбовців, чії соціальні права в нашій країні захищаються державою та суспільством як одне з найважливіших завдань, що сприяють подальшому розвитку держави як правової та демократичної, а також суспільства як справедливого та

інклюзивного, що відтак є логічною основою для сталого соціально-економічного прогресу як України, так і її народу.

Разом із тим, у поточному цивілізаційному (переважно євроатлантичному) контексті важливо усвідомлювати, що захист соціальних прав військовослужбовців відображає реальне ставлення держави та суспільства до цих людей та їхньої служби. Визнання необхідності захисту їхніх соціальних прав підтверджує, що військовослужбовці не просто є частиною державного апарату захисту Вітчизни (результатом дегуманізації), але насамперед є громадянами, які мають невід'ємні соціальні права, володіють людською гідністю, як повноправні члени людської сім'ї. Безумовно, вони готові віддати своє життя та здоров'я для захисту України, незважаючи на ризики та перешкоди, з якими вони стикаються, включаючи загрози для їхнього особистого благополуччя та можливість реалізації інших соціальних прав, таких як право на сімейне життя, здоров'я, освіти тощо [230; 233, с. 97], але це не означає, що такі спонукання військовослужбовців повинні залишатись осторонь уваги держави та Українського народу. Таким чином, забезпечуючи захист соціальних прав військовослужбовців держава та суспільство усвідомлює, що:

1) військова служба, на якій знаходяться військовослужбовці, характеризується професійними та соціальними ризиками, які з цілком очевидним підстав не можуть бути усунуті чи мінімізовані у своєму негативному вияві;

2) з метою просування соціальної справедливості військовослужбовцям забезпечується можливість реалізації соціальних прав людини (наскільки це можливо в умовах перебування на службі), а також надаються спеціальні соціальні права, які дозволяють компенсувати професійні та соціальні, з якими військовослужбовці стикаються в своїй роботі, адже саме такі соціальні права «дозволяють певним чином збалансувати питання обмежень, обов'язків, прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців в контексті забезпечення їх соціальної безпеки (принаймні, наскільки це практично можливо)» [230,

с. 128] Так, наприклад, держава гарантує військовослужбовцям доступ до комплексу необхідних послуг, які включають медичну допомогу, освіту та професійне навчання, спрямовані на підвищення ефективності виконання військових обов'язків та зниження ризиків для життя та здоров'я під час бойових дій. Також забезпечується належне житло, справедлива грошова винагорода за службу та визначені військові заслуги. Окрім цього, держава створює умови для забезпечення гідного рівня життя сімей військовослужбовців, наскільки це можливо відповідно до її соціально-економічного буття [230, с. 132-133];

3) соціальні права військовослужбовців в Україні необхідно не лише поважати, забезпечувати, не обмежувати, але й розширювати. Це розширення має враховувати виняткові обставини, з якими стикаються військовослужбовці в своїй професійній службі, зокрема в зонах бойових дій. Як вбачається, постійна актуалізація та розширення соціальних прав військовослужбовців є надзвичайно важливим аспектом у контексті забезпечення їх добробуту, морального духу та загальної ефективності;

4) порушення соціальних прав військовослужбовців, як працівників, котрі виконують роботу в умовах критичної соціальної небезпеки, є неприпустимим, адже посилює такі ризики та під ризики можливість військовослужбовців належним чином виконувати свої завдання;

5) ігнорування потреби захисту порушених соціальних прав військовослужбовців є визнанням допустимості: перебування військовослужбовця у вкрай соціально критичному стані, за якого принижується його людська гідність, збільшуються ризики для його життя і здоров'я; нерівного і несправедливого ставлення до людини в державі та суспільстві.

3. Захист соціальних прав військовослужбовців служить в якості інструменту забезпечення доступу до соціальних благ, доступ до яких було обмежено внаслідок порушень, а разом із тим – сприяє повноцінному буттю військовослужбовців як осіб, громадян та професіоналів. Враховуючи тісний

зв'язок соціальних прав із іншими основоположними правами людини, ефективний захист цих прав є ключовим для забезпечення їхнього цілісного добробуту та соціальної інтеграції.

Українські вчені цілком справедливо зазначають, що соціальні права людини за своєю суттю є засобами (інструментами), що цілісно забезпечують очевидну потребу абсолютно кожної людини у повноцінній реалізації своєї належної свободи вибору [159, с. 72], а отже, соціальні права дозволяють кожній людині вільно розвиватися у житті, накопичуючи соціальний капітал й повною мірою (наскільки це практично взагалі можливо) реалізуючи свій соціальний потенціал [див., напр.: 130]. У зв'язку із цим, доходимо думки, що захист соціальних прав військовослужбовців є суттєвим аспектом у задоволенні базових потреб людини, включаючи харчування, одяг, житло, охорону здоров'я, освіту, сімейні та батьківські обов'язки тощо. Звісно, такий тип захисту особливо важливий у випадках, коли означені базові життєві потреби були неправомірно обмежені (обумовили стан соціальної вразливості) або ж були проігноровані з різних причин. Відтак, в означеному контексті слід підкреслити, що у випадках, коли соціальні права військовослужбовців (всі без винятку, а не лише окремі з них) залишаються невизнаними та незабезпеченими, особливо коли ці права порушені, це призводить до неможливості повноцінного здійснення та захисту цілого ряду інших особистих та громадянських прав. Такі права серед іншого включають: повагу до особистої гідності, недоторканість сімейного життя, свободу та особисту недоторканність, право на приватну власність, а також право на участь у керуванні державними та громадськими справами. З огляду на це, невизнання та незабезпечення соціальних прав створюють бар'єри, що перешкоджають повноцінній реалізації та захисту цих та ряду інших фундаментальних прав [див., напр.: 159, с. 206]. В окресленому контексті можемо стверджувати, що «соціальні права є не просто видом прав людини, а синергетично пов'язаними з іншими правами людини, підтримуючи їх реалізацію та забезпечення [230], а відтак – захист соціальних прав військовослужбовців –

це захист не лише прав таких службовців у соціальній сфері, але й також уможливлення набуття та подальшої реалізації ряду інших прав військовослужбовця, насамперед тих, що впливають із статусу людини і громадянина, а так само – зі статусу працівника (службовця) [233, с. 97-98].

4. *Захист соціальних прав військовослужбовців відіграє критичну роль у забезпеченні стабільності та обороноздатності держави, адже допомагає мінімізувати та усувати негативний вплив, який може виникнути внаслідок неналежної реалізації соціальних обов'язків державою* (в рамках правозахисту акцентується важливість виконання державою своїх функцій (насамперед соціальної) у повній мірі, що напряду впливає на моральний та фізичний стан військовослужбовців, а отже і на ефективність їхньої служби). Як ми вже підкреслювали, оборонний потенціал держави тісно пов'язаний із соціальним благополуччям її військовослужбовців (соціально безпечним буттям їх та членів їх сімей, що забезпечується в тій мірі, наскільки держава в цілому спроможна це зробити). Вказаний стан соціального благополуччя залежить від можливостей військовослужбовців набувати, реалізовувати та захищати власні соціальні права (як людини, громадянина, працівника загалом і військовослужбовця, зокрема). Життя в умовах соціальної безпеки, а у випадку її загрози – своєчасне та повне відновлення такого стану, забезпечує військовослужбовцям стабільність, яка є невід'ємною умовою для ефективного виконання їх обов'язків [233, с. 98]. Такий соціально-правовим чином аргументований логічний кореляційний демонструє критичну важливість забезпечення і захисту соціальних прав військовослужбовців, передусім, як стратегічну складову загальної обороноздатності країни.

Слід наголосити на тому, що неналежне ставлення до потреби захисту соціальних прав військовослужбовців може мати значні негативні наслідки, серед яких:

1) *послаблення морального духу військовослужбовців, що негативно впливає на їх мотивацію та ефективність виконання завдань* (отже, це підриває й бойовий дух службовців). Хоча міцність морального духу

українських військовослужбовців є незаперечною, важливо визнати, що кожен військовослужбовець має також людську природу, яку небезпечно переоцінювати чи використовувати суто як «інструмент» у забезпеченні обороноздатності країни, особливо в умовах війни [233, с. 98]. Моральний дух військовослужбовця є ключовим елементом в успішному отриманні позитивних результатів у будь-яких військових конфліктах, і будь-яка недбалість у забезпеченні їхніх соціальних прав або нехтування цими правами може неминуче призвести до зниження морального стану військ, що неприпустимо. Неприпустимість вказаного обумовлена тим фактом, що нехтування соціальною безпекою військовослужбовців вплине на загальну ефективність, відданість та стійкість військовослужбовців, особливо в ситуаціях, коли вони вимушено опиняються в полоні, у заручниках та в інших екстремальних ситуаціях, пов'язаних із бойовими діями;

2) *зниження рівня згуртованості серед військовослужбовців та зростання в їх колі соціального напруження, що підриває внутрішню стабільність та відданість (лояльність) державі.* Деякі військовослужбовці, особливо ті, чий моральний дух є недостатнім, можуть сприймати порушення своїх соціальних прав та недостатність їх захисту як відображення усталеної моделі соціально несправедливої та соціально безвідповідальної взаємності у відносинах між державою (суспільством) та військовослужбовцями. Таке сприйняття може вести до відчуття необґрунтованої несправедливості, коли військовослужбовці вважають, що їхній жертвний вклад у державу та її розвиток як незалежної правової, демократичної та соціальної держави не належним чином цінується державою і суспільством. Таке сприйняття може призвести до соціального напруження серед військовослужбовців та їх консолідації навколо ідеї недостатньої справедливості, що є неприпустимим не тільки під час війни, але й у мирний час;

3) *відтік кваліфікованих кадрів із Збройних Сил та зменшення інтересу до військової служби серед потенційних новобранців, що може призвести до так званої «кадрової кризи» у рядах військовослужбовців.* Неналежний захист

соціальних прав закономірним чином може мати серйозні наслідки для оборонного потенціалу держави, обумовленого також відтоком кваліфікованого та досвідченого військового персоналу. Поза сумнівом, такий процес значно знижуватиме здатність держави до ефективної оборони. Крім того, публічне розголошення інформації про недостатній захист соціальних прав військовослужбовців може знеохочувати потенційних кандидатів від вступу до армії, що у свою чергу негативно впливає на кількість та якість майбутніх військовослужбовців;

4) *репутаційні втрати для Збройних Сил України та для держави в цілому, які можуть також негативним чином вплинути як на міжнародне сприйняття обороноздатності держави (посилити мотивацію до збройної агресії чи її посилення) та внутрішню підтримку (лояльність населення до держави).* Хоча порушення соціальних прав військовослужбовців є частиною об'єктивної реальності (адже абсолютна непорушність таких прав є характеристикою ідеального світу, в якому відсутній людський фактор), обов'язок захищати порушені права є фундаментальним для будь-якої держави, що прагне бути правовою та соціальною, а також розвивається в напрямі людиноцентризму. Відповідна держава, котра слідує принципам людиноцентризму, сприяє справедливості, рівності та інклюзивності, що разом із тим також впливає на все населення держави [233, с. 98-99]. Коли ж суб'єкти, які відповідальні за захист соціальних прав військовослужбовців, не виконують своїх зобов'язань у соціальній (також і в суміжних) сфері, це може серйозно зашкодити репутації держави як внутрішньо (лояльність до держави населення, зниження авторитету держави та ін.), так і на міжнародному рівні. Відтак, невиконання таких обов'язків підриває довіру до держави, що може негативно вплинути на її імідж у «свідомості» міжнародного співтовариства, особливо серед наших західних держав-партнерів. Така ситуація створює сприятливі умови для держави-агресора використати відповідні недопустимі слабкості у своїй інформаційній війні та пропаганді, посилюючи негативні нарративи та підриваючи позиції України на міжнародній арені.

Слід констатувати, що саме порушення соціальних прав військовослужбовців, звісно, не завжди миттєво призводить до критичних наслідків, однак ситуація, в якій військовослужбовець, чії права були порушені, тривалий час не має можливості відновити справедливість через відповідні органи публічної служби або ж через суб'єктів громадянського суспільства, у підсумку може створити умови, що негативно впливають на мотивацію військовослужбовця, а отже й на ефективність обороноздатності держави.

Приймаючи до уваги викладене, можемо дійти висновку, що в довоєнний час, а особливо крізь призму Російсько-Української війни, яка почалася в 2014 році й переросла в повномасштабну збройну агресію 24 лютого 2022 року, вкрай важко переоцінити як важливість соціальних прав військовослужбовців, так і захисту цих прав. Комплекс соціальних прав (а не лише окремі з таких прав) є фундаментальними, життєво важливими можливостями військовослужбовців, визнання та забезпечення державою яких засвідчує дієве визнання державою за військовослужбовцями людської гідності, а отже й їх потреби у соціальній безпеці (також соціальній безпеці їх сімей). Вказане обумовлено тим, що і в мирний час, і в умовах війни: захист соціальних прав військовослужбовців є одним з ключових аспектів виразу соціальної функції держави; цей захист також тісно пов'язаний (кореляційним зв'язком) із оборонною функцією держави та впливає на її спроможність ефективно виконувати усі свої обов'язки у сфері національної безпеки та оборони держави [233, с. 95]. При цьому, важливо зазначити, що незважаючи на безумовну повагу до людської гідності військовослужбовців, яка виражається у суспільстві та державі України з моменту відновлення незалежності (а особливо ж – з початком збройної відсічі; тобто, з 2014 року), на жаль, завжди та повсюдно по країні виникають випадки порушення базових соціальних прав таких службовців. Це пов'язано з тим, що соціальні права військовослужбовців в Україні, як і в інших країнах світу, реалізуються та захищаються не абстрактними механізмами чи інституціями, а безпосередньо

людьми. Люди ж, яким довірено забезпечувати та захищати соціальні права військовослужбовців, повинні усвідомлювати свою людську природу з усіма її перевагами та недоліками, а також виконувати свої обов'язки професійним чином (мінімізуючи таким чином так званий «людський фактор»), що сприяє ефективному виконанню соціальної функції держави. Відтак, сприйняття дійсності в усіх її амбівалентних проявах неодмінно веде до усвідомлення того, що соціальні права військовослужбовців можуть піддаватися порушенням з різноманітних причин, які включають відповідні як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори. Означені причини можуть охоплювати корупційні мотиви (вказаний мотив неможна недооцінювати, приймаючи до уваги складність явища корупції, її негативний ефект на соціальну безпеку та обов'язки держави, як гаранта недопущення корупції [див., напр.: 60–62, 65, 101]), наслідки професійного вигорання, особистісні прояви антипатії до певного службовця, службове недбальство тощо. Однак, якщо порушення соціальних прав військовослужбовців є нормальним (як з позиції суб'єктивних, так і об'єктивних чинників порушення законодавства) і неприпустимим (те, що порушення є нормальними для будь-якого суспільства не означає, що це є припустимим й не створює адекватних юридичних наслідків) актом дій, бездіяльності та рішень щодо соціальної безпеки військовослужбовців, то ненормальним і неприпустимим в правовій та соціальній державі є практика, коли порушені права залишатимуться порушеними. Таким чином, недостатній захист або відмова у захисті соціальних прав військовослужбовців є порушенням їх прав як громадян, а також як осіб, які безкорисливо служать своїй країні. Це подвійне порушення обумовлено тим, що відмова у захисті або її недостатність фактично означає ігнорування порушення їх прав, що заважає їм належним чином захищати власні права на соціальний захист, а також ефективно виконувати свої службові обов'язки, оскільки порушення соціальних прав приводить їх у стан соціальної вразливості (перебування у складній життєвій ситуації відповідного рівня тяжкості, котре прямо залежить (корелюється) від

порушення їх суб'єктивного соціального права). Саме тому в контексті неперервного цивілізаційного розвитку держави та суспільства, який набуває особливої актуальності в умовах триваючої в Україні війни, сьогодні стає вкрай необхідним (як з концептуальних, так і з практичних обставин) проведення комплексного дослідження форм і методів захисту соціальних прав військовослужбовців [233, с. 99]. Означене дослідження повинно мати на меті з'ясування сутнісного змісту та виявлення і аналіз проблем, які можуть супроводжувати існуючі форми та методи захисту, з метою їх подальшого вдосконалення та адаптації до поточних викликів. Крім того, важливим є й розробка пропозицій та рекомендацій щодо усунення цих проблем з урахуванням досвіду захисту соціальних прав військовослужбовців у певних країнах-членах Європейського Союзу.

1.3 Особливості форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні

У чинному законодавстві держава визнає свою відповідальність за забезпечення соціальної безпеки населення, гарантуючи соціальні права громадян, а також охорону та захист таких суб'єктивних прав. Це, як вже нами було встановлено у попередніх підрозділах дисертації, безпосереднім чином стосується також і соціальних прав військовослужбовців, які перебувають під особливим захистом держави, результатом якого має бути не лише забезпечення їх соціальної безпеки, але й також сприяння підтриманню морального духу, згуртованості, мотивації та ефективності у рядах військовослужбовців. Справа у тому, що держава: по-перше, формує та затверджує соціальні стандарти, а також продукує норми соціального законодавства, що стосуються військовослужбовців, відповідним чином уможлиблює виникнення та реалізацію на основі таких норм і стандартів комплексу суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів в соціальній сфері (також у суміжних сферах); по-друге, зобов'язана передбачити і відповідні форми, а також способи захисту таких прав, адже дійсність, в якій

ми перебуваємо, об'єктивується в неідеальному світі, для якого характерним є те, що соціальні права військовослужбовців (як і будь-якої іншої особи) можуть прямо або опосередковано, навмисно або неумисно порушуватися, що може негативним чином позначитись на рівні соціальної безпеки військовослужбовця, членів його сім'ї, а відтак – на обороноздатності держави.

Отже, що нами було доведено у попередньому підрозділі дисертації, юридичне явище захисту соціальних прав у цілому не обмежується лише теоретичною конструкцією; воно є дійсним цивілізаційним здобутком, що узгоджується з концепцією сучасної соціальної держави і має істотні практичні наслідки. Захист соціальних прав військовослужбовців та їхніх сімей сприяє забезпеченню їх соціальної безпеки, що, в свою чергу, забезпечує ефективність системи національної безпеки держави [237, с. 57]. Це, відповідно, є ключовою умовою для забезпечення соціальної безпеки всього населення. Таким чином, доходимо закономірного висновку, що захист соціальних прав має не тільки теоретичне, але й глибоке практичне значення й повинен реалізовуватися через відповідні форми та методи захисту.

З огляду на це, на сьогоднішній день будь-яка правова, демократична та соціальна держава, включаючи Україну, передбачає широкий спектр форм і методів захисту соціальних прав військовослужбовців, а особливо це стосується саме соціальних держав, що розвиваються у рамках концепції держави загального добробуту [див., напр.: 339]. Важливо відзначити, що наявність соціальних прав, права на їх захист, а також різноманітність форм і способів їх захисту з одного боку дозволяють застосовувати гнучкий підхід у захисті цих людських прав та забезпеченні соціальної безпеки військовослужбовців. З іншого ж боку, відповідна різноманітність може також закономірним чином створювати труднощі для військовослужбовців у процесі вибору відповідних форм та методів захисту, що найкраще відповідають їх потребам та допомагають ефективно досягати поставленої мети в сенсі правозахисту.

Поряд із тим, слід констатувати, що відповідна позиція ґрунтується на ідеалістичному осмисленню вказаних форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, яка може не відповідати фактичній дійсності. Так, наголосимо на тому, що дійсна, реальна (а не суто теоретична) гнучкість та ефективність (тобто, позитивна результативність) існуючих (створених та забезпечених на нормативно-правовому та інституційному рівнях державою та суспільством) форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні може належним чином засовуватись лише на підставі критичного аналізу відповідних форм і способів захисту, що в дійсності є складним завданням. Складність цього завдання обумовлена відсутністю актуальної наукової думки щодо змісту та структури зазначених форм і способів захисту соціальних прав людини загалом та соціальних прав військовослужбовців, зокрема.

Отже, враховуючи комплексність окресленої проблеми зазначимо, що в межах цього підрозділу дисертації її слід вирішити поетапно. Головним чином, шляхом вирішення наступних завдань: перше – з'ясувати зміст дефініції «форми захисту соціальних прав військовослужбовців», що дозволить уточнити юридичні рамки цього юридичного конструкту для подальшого деталізованого аналізу відповідного явища; друге – уточнити значення означених форм для того, щоб уможливити комплексне осмислення їх практичної застосовності та ефективності; третє – окреслити у загальному вигляді актуальну структуру системи форм захисту соціальних прав військовослужбовців, що допоможе ідентифікувати існуючі форми захисту, а в подальшому дасть змогу виявити їх переваги та потенційні слабкі місця в нормативно-правовому та інституційному забезпеченні таких форм; четверте – сформулювати визначення поняття «способи захисту соціальних прав військовослужбовців», що сприятиме більш точному розумінню наявних у військовослужбовців способів захисту їх прав, а також особливостей правового регулювання та правореалізації таких способів захисту; п'яте – з'ясувати логіку формування структури способів захисту соціальних прав

військовослужбовців. На підставі цього зможемо сформуванати узагальнюючий висновок щодо форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Зважаючи на поставлені завдання, спершу зазначимо, що однією з суттєвих проблем у захисті соціальних прав військовослужбовців, а отже і в забезпеченні їх належного рівня соціальної безпеки, є відсутність чітко визначеного універсального поняття «форми захисту соціальних прав військовослужбовців» та відповідних способів їх захисту. Це закономірним чином створює не лише теоретичні проблеми дослідження захисту соціальних прав військовослужбовців, але й також практичні перешкоди для адекватного (повноцінного) відновлення порушених прав та їх ефективної реалізації. Серйозність цієї проблеми підтверджується тим фактом, що комплексне забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців вимагає глибокого розуміння механізмів захисту їх соціальних прав, яке передбачає вибір ефективних форм та методів захисту для реалізації права на захист порушених прав [див., напр.: 157, с. 37]. Таким чином, без належного розуміння форм і способів захисту соціальних прав неможливе повноцінне забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а особливо у випадках порушення їхніх прав у соціальній сфері. Крім того, необхідно констатувати недостатність наукових досліджень, присвячених аналізу сутності форм і способів захисту соціальних прав. Вказане неминує веде до відсутності консолідованої наукової думки стосовно того, що саме конкретно слід розуміти під поняттями «форма захисту соціальних прав» та «спосіб захисту соціальних прав», що ускладнює розробку ефективних соціально-правових механізмів забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців і членів їх сімей в Україні.

Приміром, В.М. Соколов у своєму науковому аналізі особливостей соціального захисту професійних публічних службовців акцентує увагу на концепції «правомірної форми захисту соціальних прав». Ця форма захисту, на думку вченого, впроваджується у практику з метою уникнення порушень інших прав, як тих, що належать державному службовцю, так і особи, котра

може бути винуватцем порушення соціальних прав службовця [255, с. 228]. Проте, викладена концепція, на нашу думку, стосується переважною мірою не форм захисту соціальних прав, а типів захисту таких прав, якщо у цілому взагалі можливо вважати окреслену концепцію повною мірою науково обґрунтованою (через сумнівність в тому, що існує також й антипод вказаних ученим форм – «неправомірний захист соціальних прав в якості захисту соціальних прав у цілому» [237, с. 57], а саме, як допустима в правовій державі практика правозахисту в цілому).

У свою чергу К.В. Бориченко у своїх методичних рекомендаціях до практикуму «Захист соціальних прав менеджера» виділяє дві форми захисту соціальних прав менеджера, розрізняючи при цьому юрисдикційні та неюрисдикційні форми. Вказане розмежування (як з теоретичної, так і з практичної позиції) важливе для розуміння доступних шляхів вияву правозахисту, де юрисдикційні форми передбачають втручання відповідних органів публічної служби, а неюрисдикційні включають альтернативні способи врегулювання спорів, що не передбачають правозахисного впливу з боку держави. Також науковець окреслює різні способи захисту соціальних прав менеджера, що є важливим для розуміння ефективною практичною реалізації означених прав менеджера [40, с. 19]. Суттєвим упущенням можемо вважати те, що у своїх методичних рекомендаціях К.В. Бориченко не надає конкретних пояснень щодо того, що слід розуміти під формами та способами захисту соціальних прав менеджера. Цей пробіл у визначенні окреслених юридичних конструкцій частково вирішує Г.І. Чанишева у навчально-методичному посібнику «Юридичний механізм забезпечення соціальних прав людини і громадянина». На її думку, по-перше, форми захисту прав діляться на юрисдикційні та неюрисдикційні. По-друге, юрисдикційна форма захисту передбачає звернення до відповідних уповноважених органів публічної служби (насамперед таких як суди або контрольно-наглядові органи та ін.), тоді як неюрисдикційна форма включає самозахист особою своїх прав або звернення до неюрисдикційних органів (наприклад, до профспілок чи

організацій роботодавців) [283, с. 32]. Як вбачається, відповідне розмежування допомагає чітко розуміти доступні шляхи захисту прав людини, а разом із тим – їхню роль у захисті соціальних прав військовослужбовців у нашій країні.

Окремо звернемо увагу й на те, що в навчально-методичному посібнику Г.І. Чанишевої, хоча і не надається конкретного визначення способам захисту соціальних прав, підкреслюється, що для кожної форми захисту (тобто, як юрисдикційної, так і позаюрисдикційної) характерні певні специфічні методи захисту цих прав – способи захисту соціальних прав [283, с. 32]. Зазначене науковцем концептуальне застереження вважаємо вкрай важливим для теоретичного осмислення та практичного розуміння того, як саме різні правозахисні форми, а разом із ними й способи правозахисту, впливають на загальну результативність та ефективність захисту соціальних прав, а також те, в яких саме контекстах вони можуть бути об'єктивовані (використані).

Також варто звернути увагу й на те, що багатьма ученими приділяється увага переважно дослідженню сутнісного змісту конкретних форм і способів захисту прав людини загалом та соціальних прав зокрема. Прикладом цього є наукове дослідження Я.Я. Мельника, яке зосереджено на аналізі саме судової форми захисту соціальних прав [171, с. 386-405]. Також окремим аспектам судової форми захисту соціальних прав приділяє увагу й Я.О. Берназюк [24, с. 150-157] та ін. науковці.

Крім того, хоча вітчизняні учені ще не здійснили комплексного дослідження форм та способів захисту соціальних прав у загальному контексті, вони активно зосереджували увагу на захисті конкретних соціальних прав. Наприклад, К.В. Бориченко присвятила ряд своїх наукових досліджень [див., напр.: 41; 42, с. 434-465] з'ясуванню змісту форм і способів захисту права на соціальне забезпечення, включаючи загальний соціальний захист, що є одним з фундаментальних соціальних прав людини. Наукові напрацювання К.В. Бориченко, поза сумнівом, є важливим внеском у розуміння того, як можуть бути ефективно захищені означені права на практиці загалом. Також неможливо не відмітити й важливість наукового

дослідження Т.В. Шлапко [290], в якому науковцем зосереджується увага на аналізі форм і способів захисту права на пенсію по інвалідності.

Загалом, під час комплексного аналізу наявної наукової літератури стає зрозуміло, що тлумачення понять «форми захисту соціальних прав» та «способи захисту соціальних прав» змістовно (сутнісним чином) пов'язані з науковими підходами юристів, які досліджують різні явища в рамках трудового права України. Означений збіг підходів є закономірним, адже вивчення форм та способів захисту трудових та суміжних їм прав активно ведеться саме в цій галузі. Слід констатувати, що саме вітчизняні юристи-трудовики часто фокусуються на дослідженні понятійної та видової структури захисту трудових прав, вивчаючи також різноманітні форми [див., напр.: 7, с. 19-20; 68; 144; 145, с. 7; 147; 148, с. 209; 163; 172, с. 25; 278, с. 3] та способи їх захисту [див., напр.: 11, с. 12-13, 18; 264, с. 84].

Наприклад, провідний юрист-трудовик М.І. Іншин розглядає форми захисту трудових прав працівників як правовий комплекс особливих юридичних процедур [115, с. 190]. Науковець цілком справедливо визначає, що такі процедури можуть бути застосовані правозастосовними і правозахисними органами, інституціями та особами, а також безпосередньо працівниками в контексті відповідного правозахисного процесу. Окремо ним підкреслюється, що головною метою означених процедур є не просто формальне відновлення порушених прав, а забезпечення реального відновлення порушених трудових прав та відшкодування факту, що може мати матеріальний, моральний чи організаційно-правовий характер. Між тим, ефективність означених процедур підкріплюється відповідними нормативно-правовими актами, які їх врегульовують, забезпечуючи їх ефективність та справедливість в захисті прав працівників [109, с. 132].

Поряд із тим, О.А. Мазуренко вносить важливий внесок у розуміння форм захисту трудових прав, акцентуючи на важливості процедурного аспекту в їхньому захисті. Українською дослідницею зазначається, що, на відміну від неюрисдикційних форм захисту, таких як самозахист, що фактично не має

процесуальної основи, юридична форма захисту трудових прав вимагає чітко визначеної процесуальної діяльності [157, с. 38], хоча це стосується саме судової форми захисту. У той же час і юрисдикційна, і неюрисдикційна форми захисту здійснюються у відповідності до певних процедур (навіть самозахист, хоча процедура самозахисту своїх суб'єктивних прав досі належним чином не регламентована на рівні чинного законодавства). Враховуючи викладене, зазначимо, що позиція О.А. Мазуренко стосовно того, що процедурна діяльність є ключовою для ефективної реалізації і захисту прав працівників, є цілком виправданою, адже процедурність є невід'ємною рисою правозахисту та обставиною, яка додатково забезпечує правильне застосування і виконання відповідних норм законів та підзаконних актів, що регламентують правозахисну діяльність.

Грунтуючись на аналізі наукових підходів до розуміння форм захисту трудових прав, а також узагальнюючи визначення форми захисту як юридичної форми, що включає сукупність способів, спрямованих на поновлення, встановлення, а так само й на визнання прав та законних інтересів осіб [див., напр.: 59, с. 37], можна сформулювати узагальнюючу позицію, у відповідності до якої форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні є особливим юридичним конструктом, для якого властиві загальні ознаки форм захисту прав людини, специфіка шляхів захисту соціальних прав людини, а також особливості напрямів захисту прав військовослужбовців в Україні. Відтак, *форми захисту соціальних прав військовослужбовців* можуть визначатись в якості узгодженої із засадничими ідеями права та регламентованої нормами діючого законодавства діяльність повноваженого суб'єкта, яка спрямована на реальне (а не формальне) поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців у рамках встановленої процедури (процесу), включаючи при цьому забезпечення подальшої матеріальної, моральної чи організаційно-правової компенсації (відшкодування) за порушення означених прав військовослужбовців.

На основі сформульованого визначення можна ідентифікувати комплекс ключових рис, які характерні для форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, головними з яких є такі ознаки відповідних форм захисту:

1) форми захисту соціальних прав військовослужбовців обов'язково є юридично узгодженими та обґрунтованими. Головним чином, означені форми захисту узгоджуються із вимогами засадничих ідей права, а також закріплюються у нормах чинних нормативно-правових актів. Отже, постаючи в якості невід'ємного елемента правопорядку, ці форми захисту відповідають вимогам правових принципів і регулюються законодавством, що визначає правовий статус суб'єктів (як особливий, юридично визначений стан буття суспільства в рамках правопорядку [63, с. 32; 205]), що здійснюють захист соціальних прав військовослужбовців, відповідні права яких були порушені. Ця характеристика досліджуваних форми захисту набуває критичного значення в рамках формування актуальної наукової думки про форми та способи захисту соціального захисту військовослужбовців в Україні, адже такі форми захисту повинні володіти чіткою юридичною визначеністю, відповідаючи таким чином вимогам правопорядку (панування права). Це означає, що в дійсності необхідним є наступне:

Перше – чітко окреслити підстави, умови, а також порядок застосування обраної моделі захисту соціальних прав військовослужбовців.

Друге – визначити перелік суб'єктів, які мають повноваження захищати соціальні права військовослужбовців, а також уточнити їх правовий статус;

Третє – описати способи та засоби, які застосовуються в рамках конкретних форм захисту для забезпечення ефективності та результативності захисту соціальних прав військовослужбовців;

Четверте – встановити гарантії ефективності використання вибраної форми захисту та визначити основні способи їх забезпечення та правомірного застосування;

2) форми захисту соціальних прав військовослужбовців характеризуються структурною самостійністю. Слід мати на увазі, що форми захисту у цілому є відносно самостійними та універсальними юридичними конструкціями, що можуть проявлятися як у юрисдикційних, так і в позаюрисдикційних вимірах. Це узгодження з традиційним поділом форм захисту цивільних прав [див., напр.: 72; 81; 198], що базується на розумінні моделей захисту прав людини в римському приватному праві, включає наступні основні категорії [див., напр.: 360; 387]:

Перша – самостійний захист (*lex talionis*), що дозволяє особам самостійно захищати свої права без звернення до державних інституцій. При цьому, хоча в умовах сьогодення *lex talionis* не об'єктивується буквально у відповідності до принципу «око за око», однак, воно повинно бути завжди пропорційним.

Друга – судовий захист прав людини, який передбачає звернення до суду для вирішення правових спорів та захисту порушених прав.

Третя – захист прав людини несудовим суб'єктом владних повноважень, що включає використання повноважень державних органів або інших уповноважених інституцій для захисту прав без залучення системи правосуддя.

Отже, у сфері правозахисту існують дві основні категорії форм захисту: юрисдикційні та неюрисдикційні. Юрисдикційні форми захисту зазвичай пов'язуються із правозахисною діяльністю відповідних міжнародних або національних, муніципальних органів публічної служби. Вказане означає, що права особи захищаються через формальні правові механізми, які включають судові та адміністративні процедури. З іншого ж боку, неюрисдикційні форми захисту пов'язані переважно із правозахисною діяльністю суб'єктів громадянського суспільства та індивідуальними діями осіб, чії права були порушені. Ці дії можуть включати самостійне відстоювання своїх прав або залучення уповноважених представників без звернення до суду або інших державних інституцій. Так, зокрема, як зазначає К.В. Бориченко,

неюрисдикційна форма захисту права на соціальне забезпечення може полягати в безпосередній діяльності особи або її законного, уповноваженого, договірною представника. Означена діяльність спрямована на поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права і здійснюється без звернення до компетентних органів, виходячи з прямого звернення до інституцій або організацій, які можуть допомогти у відновленні права [41].

Стосовно ж форм захисту соціальних прав військовослужбовців, то в такому разі їх доцільно поділяти на два основні види, кожен з яких відіграє надзвичайно важливу роль у захисті соціальних прав відповідного кола суб'єктів, а саме на такі форми:

а) юрисдикційна форма захисту, яка включає застосування судових, адміністративних, та парламентських юридичних механізмів для поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців. Цей шлях захисту ґрунтується на формальному втручанні в правозахисний процес відповідних повноважних інституцій (органів публічної служби), а тому забезпечується значною правовою визначеністю, адже може (залежно від конкретної юрисдикційної форми захисту соціальних прав) передбачати захист соціальних прав військовослужбовців шляхом ухвалення (прийняття, винесення) судових рішень, актів (на основі адміністративних процедур) органів державної влади, а також актів реагування в межах парламентського контролю, зосередженого на захисті та підтримці прав людини (зокрема, й у секторі безпеки та оборони);

б) неюрисдикційна форма захисту, що об'єктивується поза межами правозахисних інституцій, які є органами публічної влади, й теоретично може включати самозахист військовослужбовцем (або його представником) власних соціальних прав, а також діяльність суб'єктів громадянського суспільства, прямо чи опосередковано спрямованих на захист прав військовослужбовців. Означена форма захисту теоретично припускає широту можливостей самооборони прав без необхідності звернення до відповідних органів публічної служби, й відтак може включати звернення військовослужбовця,

зокрема, до правозахисних організацій, ЗМІ, або використовувати інші важелі суспільного впливу та адвокації соціальних прав людини;

3) форми захисту соціальних прав військовослужбовців мають цільову спрямованість. Тобто, захист соціальних прав військовослужбовців у цілому орієнтований на конкретні цілі – поновлення порушених соціальних прав та виконання завдань, визначених для суб'єктів захисту цих прав (при цьому слід враховувати також цілі, які випливають з форм забезпечення соціальної безпеки держави і населення [див., напр.: 26]);

4) форми захисту соціальних прав військовослужбовців характеризуються правозахисним виразом, об'єктивуючи в собі прояв правозахисну сутність правової, демократичної та соціальної держави, а також сучасного громадянського суспільства. Таким чином, означені форми захисту є інструментами, які виражають сутність правозахисної діяльності держави та суспільства, підкреслюючи зобов'язання означеного кола суб'єктів крізь призму принципів соціального права України (насамперед, соціальної справедливості, соціальної відповідальності та соціальної солідарності) захищати порушені права людини, включаючи також й соціальні права військовослужбовців;

5) форми захисту соціальних прав військовослужбовців можуть бути осмислені в якості цілісних конструкцій, в яких виражається нормативне впорядкування правозахисну в сенсі соціальних прав вказаного кола суб'єктів. У зв'язку із цим, розглядувані форми захисту в практичній дійсності виступають як правові конструкції, якими позначається регламентована законодавством діяльність суб'єктів, уповноважених на захист соціальних прав військовослужбовців. Між тим, сам вибір конкретної форми захисту переважно ґрунтується на відносній свободі вибору певної моделі правозахисту, що найкраще (за конкретних обставин дійсності) відповідає обставинам порушення прав та їх захисту [237, с. 59]. У цьому контексті слід мати на увазі, що вибір конкретної форми захисту соціальних прав військовослужбовця безпосереднім чином залежить від наступних факторів:

а) характер матеріально-правових вимог військовослужбовця, які стосуються конкретних правозахисних типів дій. Так, приміром, якщо суб'єктивне соціальне право військовослужбовця потребує задоволення, а не відновлення, звернення за захистом може бути направлено до органів системи соціального захисту. У той же час, коли військовослужбовець вважає, що його право було порушено, він може звернутися до суду, до відповідного адміністративного органу чи відповідних суб'єктів громадянського суспільства, які захищатимуть його право;

б) особливості повноважень суб'єкта, що може розглянути вимогу військовослужбовця про захист його соціальних прав, а також належним чином відреагувати на звернення військовослужбовця;

в) особливості підстав, умов і порядку отримання та розгляду заяви чи скарги про захист порушеного соціального права військовослужбовця;

г) конкретні правові та фактичні умови, в яких перебуває військовослужбовець, соціальне право якого було порушено, та його реальні можливості для самостійного захисту цього права (коли мова йде про самозахист) чи захисту такого права суб'єктами громадянського суспільства (коли йдеться про громадський захист соціальних прав військовослужбовців).

Розглянувши сутність і особливості форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні можемо перейти до встановлення змісту та особливостей способів захисту таких прав. При цьому слід спершу зазначити, що спосіб захисту в цілому учені характеризують як комплекс дій, спрямованих на відновлення, визнання, і встановлення прав і законних інтересів осіб [див., напр.: 59, с. 37]. Отже, досліджуючи способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні слід мати на увазі те, що форми та способи захисту в дійсності знаходяться в органічному взаємозв'язку між собою, адже: по-перше, формами охоплюються способи захисту, а відтак, без форми використання способів захисту характеризуватиметься критичною дезінтеграцією, невпорядкованістю використання, що унеможливилюватиме комплексне виконання завдань захисту соціальних прав військовослужбовців;

по-друге, способи визначають зміст форм захисту, а тому без них форми захисту втрачають сенс існування.

Що стосується безпосередньо способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, то вони, як ми вже зазначали, ще комплексно не досліджувались науковцями, хоча наявними є фрагментарні дослідження способів захисту окремих соціальних прав. Зокрема, українська вчена Т.В. Шлапко вже аналізувала форми і способи захисту права на пенсію по інвалідності. Вона визначає способи захисту цього права як сукупність дій, що визначені в пенсійному законодавстві України, та які спрямовані на чотири ключових аспекти [290]: по-перше, припинення порушення цього права (тобто, забезпечення заходів, які припиняють діюче порушення права на пенсію); по-друге, попередження порушення права (іншими словами: вживання заходів для запобігання можливим порушенням у майбутньому, коли існує реальна загроза таких порушень права на пенсію по інвалідності); по-третє, відновлення порушеного права (а саме – реалізація дій, які дозволяють відновити правовий статус та умови, які існували до моменту порушення права на пенсію по інвалідності); по-четверте, відшкодування завданої шкоди (тобто, застосування механізмів для компенсації втрат або шкоди, завданої в результаті порушення права на пенсію по інвалідності).

Таким чином, під *способами захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні* можна розуміти комплекс законодавчо передбачених і відповідаючих вимогам принципів права процедур і прийомів, що реалізуються уповноваженими суб'єктами у рамках визначеної форми (юрисдикційної чи неюрисдикційної) захисту, а також мають на меті не тільки поновлення порушених соціальних прав військовослужбовців, але й встановлення та визнання цих прав, а також забезпечення компенсації (відшкодування) за шкоду, що була завдана в результаті їх порушення.

Виходячи із викладеного доходимо закономірного висновку, що для способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні наразі *характерним* є наступне:

1) способи захисту соціальних прав військовослужбовців узгоджуються із вимогами принципів права (загальноправових засадничих ідей, принципів соціального і трудового права, а також інституційних принципів [див., напр.: 13; 25; 39; 154; 194]) та регламентуються чинним законодавством. Вказане є цілком логічним, адже така характеристика властива й формам захисту, а тому зміст форм так само повинен характеризуватись належною юридичною визначеністю й бути органічним елементом існуючого правопорядку;

2) способи захисту соціальних прав військовослужбовців уможливають поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців та передбачають вплив на порушника соціальних прав, що може мати довгостроковий ефект (виховання правомірності, поваги до прав і гідності людини та ін.);

3) способи захисту соціальних прав військовослужбовців характеризуються варіативністю. Зокрема, С.С. Клімовський констатує, що «на сьогодні в літературі існує багато класифікацій способів захисту прав, зокрема, є загальні та спеціальні; матеріальні та процесуальні; заходи захисту та заходи відповідальності тощо» [127, с. 46]. Так, можемо виокремити за ознакою методу об'єктивації: а) позовний спосіб захисту соціальних прав; б) адміністративний спосіб захисту соціальних прав (звернення із заявою, скаргю до відповідного органу виконавчої влади); в) громадський спосіб захисту соціальних прав (звернення із заявою до суб'єкта громадянського суспільства); г) спосіб самостійного захисту соціальних прав. За ознакою юридичних наслідків способи захисту соціальних прав можуть бути поділені на способи захисту, що стосуються: а) суб'єктивного права, а саме захисту соціальних прав, що обумовлює: поновлення; встановлення; визнання порушеного права; б) суб'єкта який порушив (порушує) суб'єктивне право, а саме: припинення порушення; зобов'язання відновлення порушеного права, компенсування завданої шкоди та ін. При цьому слід мати на увазі, що способи захисту соціальних прав військовослужбовців в цілому корелюється переліком способів захисту прав, окреслених у ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу

України [280], які щоразу обираються залежно від: норми закону, що регламентує той чи інший спосіб захисту (наприклад, строки можливості використання певного способу); специфіки, а також змісту суб'єктивного соціального права, що потребує захисту; виду правопорушення, яким соціальне право було порушено; мети захисту соціального права та спрямованості волі військовослужбовця, який захищає своє право та ін.

Комплексний аналіз сутності форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні дозволяє дійти закономірного висновку, що ключовими властивостями цих юридичних конструкцій (які при цьому визначають їх концептуальний сутнісний зміст в цілому) є те, що вони: по-перше, є органічними елементами правопорядку (узгоджуються з вимогами принципів права); по-друге, підлягають нормативно-правовому забезпеченню, а також повинні згідно принципу законності (враховуючи мету та гарантії дії цієї засадничої ідеї в правовій державі [див., напр.: 78: 79]) відповідати нормам чинного законодавства (кожен елемент відповідного масиву нормативно-правових актів вважатиметься правовим, доки його у законом визначеному порядку не буде визнано таким, що суперечить праву).

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що захист соціальних прав військовослужбовців в Україні, як і в багатьох інших європейських країнах, є критичним аспектом забезпечення національної та соціальної безпеки, а також благополуччя військовослужбовців. Це виявляється у реалізації різних форм та способів захисту, встановлених та регламентованих законодавством. Зовнішні прояви цих форм захисту соціальних прав військовослужбовців спрямовані на встановлення, визнання та ефективно відновлення їх суб'єктивних соціальних прав. Внаслідок зазначених дій може виникнути необхідність надання «компенсації», включаючи матеріальне, моральне чи організаційно-правове відшкодування за порушення соціальних прав військовослужбовців. Це свідчить про прагнення держави та суспільства до підтримки пріоритетності захисту соціальних прав військовослужбовців

(певною мірою й членів їх сімей) та забезпечення недоторканності їхньої соціальної безпеки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Соціальні права військовослужбовців в Україні – це соціально та морально обґрунтований, визначений на законодавчому рівні перелік достатніх загальнолюдських і загальносоціальних вимог до соціально-правового стану кожного військовослужбовця (як людини і, як особи, котра має правовий статус військовослужбовця), реалізація яких може бути (і відповідно повинна) забезпечуватись державою та суспільством з метою забезпечення вільного (соціально безпечного), а також всебічного (повноцінного) розвитку особистості в силу взятих державою (суспільством) обов'язків перед індивідумом загалом і перед військовослужбовцем, зокрема.

Мета соціальних прав військовослужбовця полягає у забезпеченні соціально безпечних, гідних (таких, що відповідають людській гідності) та сприятливих для повноцінного життя умов буття військовослужбовця та членів його сім'ї, яке дозволяє йому належним чином виконувати свої службові обов'язки без зайвої турботи про свій особистий (та своєї сім'ї), соціальний та економічний добробут, а також про своє майбутнє. Ця мета досягається шляхом виконання таких завдань соціальних прав: 1) забезпечення базових (життєвоважливих) потреб військовослужбовця; 2) сприяння благополуччю військовослужбовця; 3) сприяння соціальній інтеграції та визнанню військовослужбовця в якості людини з її правами, свободами та інтересами в соціальній та суміжних сферах, якими вона на певний час жертвовно поступається для загального блага; 4) спонукання до ефективного функціонування системи соціального забезпечення, як важливого елементу правового режиму соціальної безпеки; 5) гарантування добробуту військовослужбовця після завершення ним служби.

2. Соціальні права військовослужбовців в Україні поділяються на три групи прав: 1) базові соціальні права людини: на соціальний захист; на гідний

рівень життя; на гендерно-нейтральне ставлення (на гендерну рівність); на освіту; на працю без примусу до праці; на житло; на охорону здоров'я; на пенсійне забезпечення; на добровільній основі створити сім'ю (партнерство); на материнство та батьківство; 2) основні соціальні права військовослужбовця, як службовця (працівника), що можуть обмежуватись у випадках передбачених законами, приймаючи до уваги характер такої служби: на гідну оплату праці; на гармонійне чергування роботи й відпочинку та здорове дозвілля, приймаючи до уваги право військовослужбовця на користування свободою наукової, технічної та художньої творчості; на здоровий психологічний клімат на роботі; бути вільним від будь-якої дискримінації; на охорону здоров'я та безпеку на місці виконання службових завдань; на інформування, консультації та участь працівників в управлінні; на постійне поліпшення умов праці; на соціально безпечне припинення військової служби; на вибір пенсії та на довічну пенсію за вислугу років; на соціальне страхування та на страхові виплати; 3) спеціальні соціальні права військовослужбовця: на продовольче забезпечення; на речове забезпечення; на матеріальне забезпечення; на отримання спеціальних надбавок, що входить до щомісячних додаткових видів грошового забезпечення, у разі, коли такою особою є військовослужбовець Сил спеціальних операцій ЗСУ; на грошову допомогу на оздоровлення, при звільненні з військової служби та в інших, передбачених законодавством випадках; на виплати під час перебування у полоні або в заручниках, а також в якості інтернованих у нейтральні держави або безвісно відсутньої особи; на отримання жилого приміщення (або за його бажанням грошової компенсації за належне йому для отримання жиле приміщення); на пільги військовослужбовця; на соціальну та професійну адаптацію, коли вони звільняються чи звільнені з військової служби з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; на проходження професійної перепідготовки (тривалістю не менше 500 годин) без стягнення з них платні за навчання та із збереженням забезпечення усіма видами забезпечення (за наявності вислуги військової служби не менше

10 років та позитивної службової характеристики); на отримання допомоги у проведенні похорону і компенсації матеріальних витрат на ритуальні послуги та на спорудження пам'ятників.

3. Захист соціальних прав військовослужбовців в Україні – це цілеспрямована діяльність правозастосовних суб'єктів (органів публічної влади, суб'єктів громадянського суспільства, а також міжнародних правозахисних інститутів), що виявляється у здійсненні за наявності для цього достатніх підстав і умов правомірних примусових дій, що здійснюється у формах, визначених законодавством, а також із використанням законних способів захисту прав у соціальній сфері з метою припинення порушення соціальних прав, підтвердження або відновлення порушеного (оспорюваного) суб'єктивного права військовослужбовця. У статичному контексті тлумачення захисту соціальних прав захистом соціальних прав військовослужбовців в Україні також розуміється стан повноцінної об'єктивації соціальної безпеки військовослужбовців, обумовлений створенням та дією в державі ефективного соціально-правового режиму соціальної безпеки військовослужбовців та правового режиму захисту прав людини.

Захист соціальних прав військовослужбовців в Україні наразі характеризується наступним: 1) мета і завдання захисту узгоджується із метою та завданнями соціальних прав таких службовців; 2) є виконанням обов'язку держави та суспільства щодо захисту прав людини та соціальної безпеки військовослужбовця; 3) є елементом реалізації функції захисту державою та іншими суб'єктами, на яких покладено обов'язки захисту соціальних прав військовослужбовців; 4) є відповіддю на порушення соціальних прав таких службовців, а також на реалізацію права військовослужбовця на захист соціальних прав; 5) є невід'ємним елементом соціально-правового режиму соціальної безпеки, а також правового режиму захисту прав людини, що об'єктивується за рахунок дії правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців; 6) є показником рівня цивілізованості суспільства; 7) є фактором забезпечення національної безпеки та її потенціалу в контексті

обороздатності держави (оборонний потенціал держави нерозривно пов'язаний із благополуччям військовослужбовців).

4. Соціально-правове значення захисту соціальних прав військовослужбовців виявляється в тому, що такий захист є: 1) юридично значимим актом відновлення правопорядку та справедливості, що є характеристиками сучасної держави, важливими не лише для військовослужбовців, соціальні права котрих були порушені, але й для суспільства у цілому; 2) цивілізаційно зваженим, соціально справедливим та соціально відповідальним актом визнання за військовослужбовцем людської гідності, що потребує безумовної поваги, охорони та захисту; 3) інструментом, який уможливує не лише задоволення благ, доступ до яких був заблокований порушенням соціального права, але й повноцінного буття військовослужбовця, як людини, громадянина та працівника (службовця), приймаючи до уваги зв'язок соціальних прав із іншими правами людини; 4) площиною, в якій мінімізується та усувається негативний вплив на обороноздатність держави неналежної реалізації соціальної функції держави та суспільства щодо військовослужбовців.

5. Форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні – це узгоджений із принципами права та регламентований нормами чинного законодавства зовнішній вираз діяльності повноваженого суб'єкта, спрямованої на дійсне поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців у межах відповідної процедури (процесу), а також на подальшу матеріальну, моральну чи організаційно-правову компенсацію порушеного права та запобігання подальшого порушення прав військовослужбовця.

Для форм захисту соціальних прав військовослужбовців характерно те, що вони: 1) узгоджуються із принципами права та прямо чи опосередковано закріплюються в нормативно-правових актах; 2) є відносно самостійними та універсальними юридичними конструкціями, що мають юрисдикційний чи позаюрисдикційний фактичний вияв; 3) є цілісно спрямованими на

поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців; 4) є інструментом вираження сутності правозахисної діяльності держави та суспільства; 5) виступають правовою конструкцією (моделлю) нормативного впорядкування діяльності суб'єктів, які повноважні захищати соціальні права військовослужбовців, а вибір конкретної форми ґрунтується на відносній свободі вибору конкретної моделі захисту порушеного прав (залежить від факторів вибору певної форми захисту).

6. Способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні – це сукупність передбачених законодавством і узгоджених із вимогами принципів права прийомів і процедур, які здійснюються повноважним суб'єктом у межах певної форми захисту соціальних прав військовослужбовців для поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців з подальшим відшкодування завданої шкоди та запобігання погіршенню стану буття військовослужбовця (у відповідній частині – членів його сім'ї).

РОЗДІЛ 2 СИСТЕМА ФОРМ І СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

2.1 Юрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні

Конституція України, визначаючи нашу державу як правову, демократичну та соціальну державу, зводить людину, її життя та здоров'я на вершину соціальної цінності. Отже, всі дії та рішення держави (також органів місцевого самоврядування, а також усіх інших суб'єктів, поведінка яких відбивається на соціальній безпеці людини, суспільства та держави) повинні наскрізь відповідати парадигмі людиноцентризму. Відповідно до цієї парадигми держава (також і суспільство, у міру його трансформації в громадянське суспільство) зобов'язана визнавати, поважати та захищати права та свободи кожної людини, включаючи військовослужбовців. Це зобов'язання в першу чергу підтримується соціально-правовими та державними правозахисними гарантіями, що включають юрисдикційний захист прав та свобод людини, зокрема у сфері соціального захисту (безпеки). Внаслідок цього в сучасній Україні кожна людина має право захищати свої права та свободи (зокрема, соціальні права та законні інтереси у соціальній сфері) всіма законними способами, вдаючись до різних форм захисту основних прав людини. Це включає можливості оскарження дій (бездіяльності), а також рішень державних органів, місцевих органів влади, їх посадових осіб (суб'єктів громадянського суспільства) та ін. як у національних судах (також у міжнародних судових органах після вичерпання всіх внутрішніх засобів правового захисту), так і в органах виконавчої влади, в рамках ін. форм захисту, а також в контексті парламентської форм захисту соціальних прав.

Окреслена міцна основа людиноцентризму у сенсі розвитку нашої держави засвідчує невідворотну прихильність України не лише забезпеченню фундаментальних прав і свобод людини (особливо соціальних прав), а й їх захисту (особливо щодо прав військовослужбовців), як фундаментальної

функції держави та суспільства. Ефективне виконання цієї ролі є визначальним показником правової, демократичної та соціальної природи нашої держави. На вказану обставину також звертає Конституційний Суд України. Так у рішенні КСУ № 10-рп/2008 від 22 травня 2008 року Суд зазначив, що соціальні права військовослужбовців «є складовою їхнього статусу, сприяють виконанню ними своїх функцій, а отже, беззаперечно підлягають державному забезпеченню та судовому захисту» [241]. Однак, важливо розуміти, що в реальній дійсності, як це вже нами неодноразово зазначалося в цьому дисертаційному дослідженні, визнання держави соціальною, правовою та демократичною можливе не тоді, коли в ній створені та діють необхідні механізми захисту соціальних прав, але й також спостерігається саме функціонування цих правових механізмів, що характеризується належною дієвістю, достатньою ефективністю, очевидною адекватністю. При цьому особливо актуальним це питання стосується саме військовослужбовців та можливостей захисту їхніх соціальних прав у судовому, парламентському та адміністративному порядку, як у формах захисту прав людини, що мають свої переваги та недоліки.

Незважаючи на очевидну важливість питання **судового захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні**, маємо визнати той факт, що до цього часу особливості такого захисту соціальних прав означеного кола суб'єктів ще не була об'єктом наукового дослідження. Поряд із тим, у процесі критичного аналізу наукової літератури можемо помітити, що багатьма ученими і дослідниками вже розкривались дотичні питання, наприклад судова форма захисту в цілому [див., напр.: 96; 209; 260; 277; 274; 275; 289], судовий захист соціальних прав [див., напр.: 24; 27; 43; 142; 171, с. 386-405; 224], а також судовий захист військовослужбовців, як такий [див., напр.: 28; 191; 287; 288] та ін.). Водночас, варто відзначити, що певні аспекти судового захисту соціальних прав військовослужбовців на рівні дисертаційного дослідження вже були досліджені К.Р. Резворович [226, с. 223], хоча й означені питання аналізувались крізь призму доктрини адміністративного права України. Так

само окремі аспекти судового захисту соціальних прав військовослужбовців, зокрема в контексті житлово-побутової безпеки, досліджуються Л.О. Мойсей [177]. Таким чином, базуючись на наукових роботах цих та інших вчених, ми можемо констатувати теоретичну можливість уточнення особливостей судової форми захисту соціальних прав військовослужбовців в сучасній Україні [236, с. 455]. При цьому, передуючи досягненню цієї мети слід зробити наголос на тому, що відповідна форма захисту соціальних прав військовослужбовців повинна розкриватись не в конституційно-правовому, адміністративно-правовому чи цивільно-правовому контекстах, а саме в соціально-правовому (хоча елементи вказаних галузей права, звісно, не можливо ігнорувати), становлячи таким чином соціально-правовий аналіз особливостей судового захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Враховуючи викладені зауваження зазначимо, що наразі судовий механізм захисту соціальних прав людини (зокрема, й соціальних прав військовослужбовців) в Україні, подібно до інших країн континентальної системи права, які є правовими, демократичними та соціальними державами (тим більше у державах англо-американської системи права), справедливо виступає в якості найбільш оптимальної, ефективної та дієвої форми відновлення справедливості в житті конкретної людини зокрема та у бутті суспільства та держави загалом. Певна річ, особливим чином вказане стосується військовослужбовців, враховуючи їх соціальні права та законні інтереси в соціальній сфері [236, с. 456], а також множинні соціальні виклики і ризики, з якими вимушені стикатись такі службовці в професійній сфері та поза нею. З цим твердженням так чи інакше погоджуються й інші учені [див., напр.: 38, с. 68; 71, с. 7-8], що вважаємо закономірним, оскільки розглядувана форма юрисдикційного захисту соціальних прав загалом постає також важливою складовою комплексної суспільної системи, що відображає не лише правові ідеали та юридичні стандарти, але й також прогресивні соціальні цінності сучасного суспільства. Тобто, судова форма захисту соціальних прав

постає унікальною площиною культивування правової та соціальної справедливості, що об'єднує як правові, так і соціальні аспекти належного (конструктивного) суспільного буття, що узгоджене із ідеалами панування права [236, с. 456]. Саме тому в англійській мові поняття «справедливість» та «правосуддя» виражаються одним і тим же словом – «*justice*», чим підкреслюється нероздільність правової справедливості від соціальної. Особливо це стає важливим у контексті захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, де судова форма захисту набуває особливих характеристик, які потребують встановлення та детального науково-практичного осмислення.

Осмислюючи крізь призму сучасної доктрини соціального права України наукові праці вітчизняних учених і дослідників, в яких розкривається зміст правового статусу суду, певні особливості правосуддя в Україні [див., напр.: 10; 135; 151; 271], а також сутність судової форми захисту прав людини загалом і соціальних прав людини, зокрема [див., напр.: 24; 27; 44; 224; 289], доходимо висновку, що *ключовими характеристиками судової форми захисту соціальних прав військовослужбовців* є наступні її риси:

1. Через судову форму захисту соціальних прав військовослужбовців реалізується в особливий спосіб правозахисна функція держави, адже ця форма захисту соціальних прав передбачає діяльність судів, що в юридично значимій дійсності: дозволяє втілювати на практиці панування права та проводити справедливий розгляд справ; сприяє не лише вирішенню конкретних спорів стосовно соціальні права військовослужбовців, але й формує цивілізаційні відносини, в яких відзначається людська гідність і забезпечується соціальна безпека військовослужбовців [236, с. 456]. Спершу слід зазначити, що правозахисна функція пов'язується із «діяльністю держави щодо захисту прав і свобод людини й громадянина, затвердження законності та правопорядку в усіх сферах громадського й політичного життя» [37, с. 282]. При цьому вказана правозахисна діяльність здійснюється органами публічної служби, предметом відання яких є захист прав людини. Серед таких органів

особливе місце посідає саме суд, як особливий орган державної влади, професійними публічними службовцями в яких насамперед є судді, що наділені судовою владою, об'єктивнація ними якої має обумовлювати стан справедливості. Правозахисну та державотворчу значимість судів важко переоцінити, адже, як справедливо зазначає провідний український науковець М.І. Іншин, саме за допомогою функціонування судової влади створюється та існує правова держава, адже через суд «реалізовується принцип законності, верховенства права в державі, здійснюється захист прав та свобод громадян» [108, с. 536]. У свою чергу українська юрист-конституціоналіст О.В. Лемак зауважує, що судова влада є «правовим порядком вирішення соціальних конфліктів професійними суддями та спеціально уповноваженими представниками народу згідно з встановленою належною правовою процедурою з метою здійснення контролю над владою за зверненням уповноваженої особи, права, свободи і законні інтереси якої порушено» [150, с. 8]. У цьому контексті слід мати на увазі, що особлива роль судової влади виявляється у тому, що вона перш за все стоїть між військовослужбовцем та державою, стримуючи державу від свавілля щодо забезпечення соціальної безпеки військових, та врівноважуючи державу та військовослужбовця у взаємному прагненні до доказування правильності своїх дій, бездіяльності та рішень, які відображають їх бачення змісту прав, обов'язків та законних інтересів. У спорах військовослужбовця та держави судова влада покликана відігравати роль незалежного та неупередженого арбітра. Саме за умов забезпечення самостійності суддів та незалежності суду уможливується роль суду, як гаранта соціальних прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців у цілому.

В означеному сенсі суд, підкоряючись лише «духу» права (виражається в принципах права) і враховуючи при цьому норми законодавства, виходить із того, що спірні дії та рішення держави щодо військовослужбовця можуть вважатися правомірними лише в межах дотримання державою прав людини (зокрема, соціальних прав). На цю обставину звертає увагу також українська

учена К.Р. Резворович, констатує важливу роль судів (насамперед адміністративних судів) у формуванні основоположних засад справедливості у взаємовідносинах людини і держави. Нею справедливо визначається, що через застосування конституційних принципів (таких як верховенство права, законність, юридична визначеність, належне врядування, захист легітимних очікувань та пропорційність), суди вносять значний вклад у формування критеріїв самообмеження для державних органів. Результатом цього є поступова побудова вітчизняної правової доктрини, яка відображає баланс інтересів держави та її громадян, приймаючи до уваги початкову нерівнозначність (в значимості впливу один на одного) держави та людини [226, с. 223].

Відтак, осмислюючи соціально-правове значення відповідної властивості суду доходимо думки, що: *по-перше*, означену роль суду в забезпеченні соціальної безпеки військовослужбовців не можна недооцінювати. Це пояснимо тим фактом, що держава, котра з різних причин може відхилитися від людиноцентристської парадигми розвитку, може своїми діями та рішеннями (як в соціальній, так і в військово-оборонній сферах) загрожувати відповідній безпеці таких службовців. Особливо важливим це питання постає у контексті спотворення розуміння державою реальних потреб забезпечення реалізації, захисту та охорони соціальних прав військовослужбовців, які також можуть порушуватись державою, котра відхилилася від людиноцентристської парадигми розвитку, та у результаті цього потребує адекватних і ефективних «корегувальних» заходів, які можуть застосовуватись судовою владою. *По-друге*, в Україні, що є правовою, демократичною та соціальною державою, державний апарат має прагнути забезпечувати ефективність системи правосуддя. Вказане обумовлено тим фактом, що цей владний інститут має здатність обмежувати свавілля органів публічної служби (їх посадових осіб) стосовно військовослужбовців. Таким чином, суд сприяє пануванню права, людиноцентристському розвитку держави, а також захищає державу від дій, які можуть підірвати її національну

безпеку, особливо у контексті забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців.

2. Судовий захист соціальних прав військовослужбовців, що здійснюється в рамках судової форми захисту, вважається однією з найбільш доступних юрисдикційних форм захисту соціальних прав, оскільки вона надає військовослужбовцям можливість звернення до суду для відновлення порушених прав і справедливості, що підкріплюється принципом доступності правосуддя та ефективності правозахисту, що є основою для відновлення соціальної безпеки військовослужбовців [236, с. 456]. Осмислюючи виокремлену характеристику слід зазначити, що право на судовий захист українські учені визначають як природжене, невідчужуване та непорушне конституційне (закріплюється як на рівні Основного Закону України, так і на рівні фундаментальних міжнародно-правових актів) право людини, яке не може бути обмежене за жодних обставин. Це суб'єктивне право людини є правом на відновлення справедливості, а також на судовий захист порушених прав, з подальшим забезпеченням державою обов'язкового та неминучого виконання судового рішення, яким відновлюється справедливість [203, с. 139]. Між тим варто врахувати ту обставину, що право на судовий захист у в Україні, як і в будь-якій державі, може бути знижено (нівельовано), а саме у разі, якщо воно не буде відповідати вимогам належної реалізації права на доступне правосуддя. Як вірно вказує С.Ф. Демченко, доступність правосуддя є однією з передумов для утвердження судової влади в державі в якості самодостатнього та повноцінного механізму захисту прав і свобод людини та громадянина [80, с. 97], а так само – «є критерієм оптимальності відновлення справедливості відносно військовослужбовця, котрий потребує поновлення належного стану соціальної безпеки шляхом захисту його соціальних прав у судовому порядку» [236, с. 456]. Серед іншого І.С. Колеснікова наголошує на важливості доступності правосуддя в адміністративних судах, що співвідноситься з філософською та загальною правовою категорією «справедливість». У широкому значенні концепція справедливості, як

зауважує учена, в цьому контексті виражається через принципи справедливого судового процесу, які відповідають принципам регламентованого процесуальним законодавством адміністративного судочинства. Категорії «справедливість» і «доступність» (в сенсі правосуддя) є тісно пов'язаними за своєю суттю та змістом категоріями [134, с. 115], хоча в дійсності сама по собі «справедливість» розкривається у значно більш широкому значенні, аніж «доступність» (у контексті правосуддя).

Таким чином, можемо дійти висновку, що: судова влада пропонує військовослужбовцю «платформу» для повноцінного встановлення та належного поновлення справедливості щодо забезпечення соціальної безпеки такого службовця; доступ військовослужбовця до цієї «платформи» не характеризується наявністю бар'єрів, які б перевищували значущість вирішення спору щодо соціального захисту військовослужбовця (такі бар'єри загалом є мінімальними й аргументуються потребами підтримки процесуального, організаційного порядку та правопорядку в системі правосуддя); у рамках судового розгляду спору військовослужбовець може повною мірою аргументувати свою позицію, підтвердити її доказами, які також можуть добуватись за допомогою реалізації судом судової влади; судові рішення, в яких відображається позиція суду щодо розглянутого спору, є доступними для розуміння, своєчасно надаються військовослужбовцеві, який може їх оскаржити в апеляційному та касаційному порядку. Отже, як вже нами наголошувалось: *«у соціально-правовому значенні судова форма захисту соціальних прав військовослужбовців є найбільш доступною формою не лише звернення за захистом порушених прав, але й також найбільш доступною та ефективною формою відновлення справедливості – належного стану соціальної безпеки військовослужбовця»* [236, с. 456].

3. Судова форма захисту соціальних прав військовослужбовців порівняно з іншими формами захисту соціальних прав людини піддається суворішим стандартам якості правового захисту. Загальновідомим є те, що для будь-якої сучасної правової держави, котра вважає (що демонструється в

діях та рішеннях органів публічної служби та її посадових осіб) захист прав і законних інтересів людини та громадянина в якості ключової соціальної цінності, пріоритетом в функціонуванні такої держави також є забезпечення ефективного та якісного правосуддя [128, с. 93]. У зв'язку із цим, як ми же зазначали, «можна вести мову про загальні та спеціальні фактори забезпечення ефективності та якості правосуддя, як форми захисту соціальних прав військовослужбовців» [236, с. 457].

З-поміж загальних факторів можна виокремити, насамперед, *принцип верховенства права*, який є однією з фундаментальних ідей, що визначають функціонування системи юстиції та здійснення правосуддя. Важливість цього принципу полягає в тому, що суд, хоча й керується принципом законності, водночас розуміє його вимоги крізь призму концепції правової законності, внаслідок чого суд може не брати до уваги (при формулюванні правової позиції) вимоги закону (іншого нормативно-правового акта; звичайно, окрім Конституції), який за розумінням (зваженим з правом) суду є таким, що суперечить праву (тобто не відповідає правовій законності, є протиправним). У силу цього, суд, на відміну від будь-якого іншого суб'єкта, здатного захищати соціальні права військовослужбовців, характеризується найбільшою соціально-правовою значимістю, адже у формулюванні правової позиції по справі завжди націлюється на те, щоб не було порушено основ панування права (включаючи при цьому соціальні стандарти та норми, що впливають з діючих в Україні міжнародно-правових актів, а також рішень ЄСПЛ; окремо враховуються також в якості перспективних й європейські соціальні стандарти у цілому [див., напр.: 160; 161; 165; 178]), навіть тоді, коли порушником правопорядку є держава в особі найбільш впливових суб'єктів владних повноважень або ж, коли таким порушником є суб'єкт владних повноважень у відносно закритій системі військово-оборонної сфери. Таким чином, звертаючись до суду за допомогою військовослужбовець може бути впевнений, що його соціальні права, якщо вони дійсно були порушені, будуть

відновлені (чому сприяють гарантії судової влади, включаючи гарантії виконання судових рішень).

Також серед загальних факторів забезпечення ефективності та якості правосуддя, як форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, можемо виокремити *фактор доступності правосуддя*. Цей фактор, як про який ми вже неодноразово вели мову, включає доступне представництво в суді, що означає можливість безпосередньої участі в судових процедурах. Між тим, слід констатувати, що врешті для військовослужбовців, які беруть участь у військових діях або перебувають у полоні, означена можливість може бути практично обмежена. Крім того, фактор доступності правосуддя включає право на справедливе судове провадження, відсутність несправедливо високих фінансових бар'єрів для подання позовів, а також можливість оскарження судових рішень. Важливо також при цьому (зادля забезпечення відповідної «доступності») є й те, щоб механізм подання позовних заяв та їх розгляду, а також процес оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку були прозорими та зрозумілими для всіх учасників процесу, враховуючи також і військовослужбовців, які не володіють базовими знаннями у галузі процесуального права.

Третім, однак не менш важливим загальним фактором слід назвати фактор якості процесуального законодавства України. Означена характеристика відповідних нормативно-правових актів в дійсності досягається через встановлення загальних стандартів якості законодавчих актів (стандартів і та ін. вимог до правотворчої діяльності), таких як їхня ясність, загальнодоступність (публічність), достатня (наскільки це взагалі можливо) стабільність, рівномірне та справедливе застосування, а також своєчасний перегляд норм законодавства з метою його поліпшення, а не посилення бар'єрів для доступу військовослужбовців (та ін. осіб) в реалізації права на судовий захист. Крім того, в окресленому питанні правотворцю вкрай важливо враховувати реальну практику застосування процесуальних норм, щоб забезпечити реалізацію права на справедливе, а також доступне судочинство в

країні. Саме завдяки цим спеціальним вимогам ми можемо спостерігати, що кодифіковані процесуальні норми законодавства є вкрай достатніми (при цьому вони у сенсовому значенні доповнюються актами узагальнення судової практики, яка здійснюється, зокрема, ВС, а також інститутом зразкових рішень), охоплюючи собою всі аспекти судового захисту прав людини в цілому та соціальних прав військовослужбовців, зокрема (однак, це не є твердженням того, що такі норми на сьогодні є такими, що не підлягають удосконаленню), не дозволяючи зловживати процесуальними правами, повноцінно реалізувати свої процесуальні права, отримати процесуальні гарантії захисту тощо. При цьому, у випадку з парламентською чи адміністративною формами захисту ми бачимо лише процедурні акти, які меншою мірою регламентують аспекти процедурної взаємодії військовослужбовця-заявника та відповідного суб'єкта владних повноважень, що часто дозволяє зловживати процедурними правами, ігнорувати процедурні права тощо.

Окремо звернемо увагу й на четвертий загальний фактор забезпечення ефективності та якості правосуддя, як форми захисту соціальних прав розглядуваного кола службовців, а саме – *фактор незалежності суду і суддів, а також самостійності суддів*. Вказана характеристика (координата) виражається у неупередженості суду (в підприємницькому та економічному загалом, у ідеологічному, релігійному, політичному та ін. сенсі). Цілком закономірно припустити, що означені конституційно-правові гарантії мають соціально-правове значення, адже відіграють ключову роль у забезпеченні ефективного та якісного захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, особливо тих, чиї права було порушено (обмежено), що неприпустимо як у мирний час, так і в період воєнного стану. Таким чином судом унеможлиблюється ситуація, в якій військовослужбовці, соціальні права яких були порушені (враховуючи те, що ці права переважно можуть порушуватись самою державою, керівництвом, а також колегами, порушення яких гіпотетично може приховувати керівництво для уникнення підриву

дисципліни серед військовослужбовців, що часто має місце приміром у США, що нами буде продемонстровано у підрозділі 3.1 дисертації), намагаючись захистити свої соціальні права могли б потенційно зіткнутися з ризиками ігнорування їх соціально-безпекових проблем або ж із ризиками більшого зниження їх соціальної безпеки (зокрема, в силу того, що могли б зазнати упередженості або неефективності правозахисного механізму внутрішньої військової або зовнішньої адміністративної системи захисту прав громадянина).

При цьому важливо звернути увагу на те, що суди, володіючи відповідними гарантіями незалежності та самостійності, можуть ефективно та якісно захищати соціальні права військовослужбовців, маючи при цьому здатність мати справу з державною таємницею, а отже, враховуючи очевидно делікатний характер військової служби (особливо в умовах воєнного стану), суд з необхідною обачністю може брати до уваги особливі обставини справи, які підтверджують або спростовують факт порушення соціальних прав військовослужбовців, які можуть бути недоступними в деяких формах адміністративного захисту соціальних прав або ж у рамках позаюрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців.

П'ятим загальним фактором забезпечення ефективності та якості правосуддя, як форми захисту соціальних прав військовослужбовців, є те, що судові рішення мають імперативне значення. Зокрема, українська юристка-конституціоналістка О.В. Лемак підкреслює критичне значення обов'язковості судових рішень для ефективності правової системи будь-якої сучасної країни. Без забезпечення обов'язковості виконання судових рішень, право на судовий захист перетворюється на ілюзорне явище, яке не характеризується реальною силою для фактичного захисту прав осіб. Вказана обставина стає особливо проблематичною саме у контексті правової визначеності, адже саме справедливе судові рішення, яке не виконується, не тільки порушує очікування сторони, яка виграла справу, але й підриває довіру до судової системи загалом [150, с. 11].

Що ж стосується спеціальних факторів забезпечення ефективності та якості правосуддя, то з цього приводу необхідно виокремити, наприклад, наступне: *по-перше*, кадровий фактор у системі правосуддя України. Кадрове питання є найбільш значимим у всіх аспектах взаємодії людей, а також людській діяльності, зокрема, й в правозахисній діяльності, спрямованій на забезпечення належного рівня соціальної безпеки військовослужбовців. Так, наприклад, К.О. Іноземцева справедливо констатує, що низька якість правосуддя переважно повинна пов'язуватись із різноманітними проблемами, які об'єктивуються «в системі якості кадрового забезпечення судової гілки влади» [107, с. 244]. Так, можемо стверджувати, що кадровий фактор в означеному питанні досягається в процесі відбору суддів, їх призначення та кар'єрного просування судді (кваліфікаційного оцінювання) [128, с. 95-96]. *По-друге*, важливого значення також набуває управлінський фактор. Приміром, канадський учений П.Г. Соломон підкреслює важливість високоякісного судового адміністрування як фундаментального елемента для забезпечення належного відправлення правосуддя. Він вказує на те, що ефективне управління судовими процесами вимагає координованих зусиль не лише від суддів, але й від усіх працівників судової системи (враховуючи також при цьому й суспільство у цілому) [257, с. 83]. Це означає, що для того, щоби суди могли дійсно продукувати справедливість в державі та суспільстві необхідним є забезпечення не тільки компетентності та неупередженості суддів, але й відповідного рівня професіоналізму інших працівників суду, які забезпечують щоденне функціонування суду, як установи. Окремо звернемо увагу й на те, що П.Г. Соломон згадує й про необхідність широкого суспільного визнання і підтримки принципів належного судочинства, що: з одного боку, включає прозорість судових процедур, доступність інформації про судові рішення, а також забезпечення можливостей для громадського контролю; з іншого боку, вимагає активної участі громадськості (зокрема, суб'єктів громадянського суспільства, які захищають соціальні права військовослужбовців в Україні) у процесі становлення і підтримки системи

правосуддя, зокрема, й участі в судово-правовій реформі, інших ініціатив, спрямованих на покращення системи правосуддя України.

4. Судова форма захисту соціальних прав військовослужбовців включає захист цих прав як на національному, так і на міжнародному регіональному рівні, зокрема через Європейський суд з прав людини, прецедентні судові рішення якого встановлюють важливі принципи і стандарти, що мають застосовуватись і в Україні, сприяючи гармонізації національного законодавства із міжнародними регіональними нормами прав людини загалом і соціальних прав військовослужбовців, зокрема [236, с. 457]. Так, у контексті питання, що нами розглядається, можемо назвати наступні рішення ЄСПЛ, які є вкрай важливими для розуміння соціально-правової значимості судової форми захисту такого рівня: *М.К. проти України (M.K. v. Ukraine)* [326] (Суд визнав необхідність забезпечення права на отримання інформації про свій діагноз, а також про недопустимість порушення права на повагу до приватного та сімейного життя військовослужбовця, зокрема, шляхом розголошення діагнозу військовослужбовця); *Премініні проти росії (Premininy v. russia)* [327] (ЄСПЛ вказав на те, що держава є відповідальною за соціальну безпеку військовослужбовців, зокрема, зобов'язана захищати фізичне благополуччя військовослужбовців); *Чембер проти росії (Chember v. russia)* [328] (Суд визнав недопустимість того, щоби військова служба містила елементи страждань і приниження людської гідності військовослужбовця; фізичне навантаження у рамках тренування, навчання військовослужбовців повинно бути адекватним, не приховувати собою заходи покарання); *Сміт і Грейді проти Сполученого Королівства (Smith and Grady v. the United Kingdom)* [329] (Суд визнав неприпустимість дискримінації військовослужбовців за ознакою їх сексуальної дискримінації, а також вказав на неправомірність відмови у реалізації права на працю (шляхом звільнення зі служби) лише з підстав сексуальної орієнтації військовослужбовця) та ін.

У контексті дослідження *національного рівня* судового захисту соціальних прав військовослужбовців основну увагу варто приділити ролі

національної системи правосуддя (насамперед адміністративним судам), а так само і Конституційного Суду України, які сукупно відіграють визначальну роль у забезпеченні правової охорони зазначених прав.

Стосовно конституційного судочинства, то в цьому аспекті слід звернути увагу на те, що КСУ ухвалив низку рішень, які мають важливе захисне значення щодо всіх військовослужбовців (тобто, не лише щодо особи, котра подала конституційну скаргу), незалежно від того, чи усвідомлювали вони таке порушення їх прав та чи звертались у зв'язку із цим до адміністративного суду чи до відповідних суб'єктів владних повноважень. У цьому контексті можемо назвати, приміром, рішення КСУ в справах № 1-13/2004 (про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів) [239], № 3-192/2020(465/20) (про посилений соціальний захист військовослужбовців) [238], № 1-38/2016 (щодо пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб) [240], № 1-28/2008 (щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) [241] та ін.

У контексті безпосереднього судового захисту важливо підкреслити, що національні суди, зокрема ВС та адміністративні суди, здійснюючи свої повноваження, гарантують захист усіх соціальних прав військовослужбовців. Це, у свою чергу, сприяє забезпеченню їхньої соціальної безпеки, що виражається у всіх аспектах та формах соціального захисту. Так, критичний аналіз судових рішень, які стосуються захисту соціальних прав військовослужбовців, дозволяє виділити певні категорії рішень, які значно сприяють досягненню соціальної безпеки. Серед них можна зокрема вказати:

- по-перше, судові рішення, які стосуються оздоровчо-рекреаційної форми соціального захисту, що забезпечують здійснення прав, якими створюються необхідні умови для забезпечення та відновлення психофізіологічного здоров'я військовослужбовців [див., напр.: 50];

- по-друге, судові рішення, які стосуються матеріальної форми соціального захисту, що включають, серед іншого: коректне встановлення

базового місяця для нарахування індексації грошового забезпечення, перерахунок і виплату індексації [див., напр.: 187; 195; 208; 284], а також визнання протиправною бездіяльність військових частин у виплаті додаткової винагороди за участь у бойових діях, передбаченої урядовою постановою 2022 року № 168 [202] у розрахунку на місяць пропорційно до часу участі у відповідних бойових діях [див., напр.: 55; 56; 82; 90; 91; 99; 103; 156; 188].

Окремо слід відзначити також судові рішення, в яких: визнавались протиправними дії територіального центру комплектування та соціальної підтримки щодо обчислення та виплати військовослужбовцю грошового забезпечення, грошової допомоги на оздоровлення без врахування розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого відповідним Законом про Державний бюджет України на відповідний рік [див., напр.: 88]; протиправність невиконання зобов'язання територіального центру комплектування та соціальної підтримки виготовити та надати до Пенсійного фонду України оновлену довідку про розмір грошового забезпечення за відповідний період з урахуванням розмірів складових грошового забезпечення [див., напр.: 196] та ін. [236, с. 457];

- по-третє, судові рішення, які стосуються пенсійної та страхової форм соціального захисту військовослужбовців [див., напр.: 84; 100; 125; 126; 174; 276; 279] та ін. [236, с. 457].

Аналізуючи судову практику щодо захисту соціальних прав військовослужбовців, можна зазначити, що судові рішення, які не задовольняють позовні вимоги відповідного кола осіб, часто ґрунтуються не на помилкових правових позиціях, а на констатації відсутності порушень соціальних прав або недостатності доказів таких порушень. Це також включає випадки, коли суди встановлюють відсутність у військовослужбовця спеціального суб'єктивного соціального права, яке могло б бути предметом відповідного захисту [236, с. 457]. Показовою в цьому контексті наразі є судова практика [див., напр.: 83; 85; 86; 87; 155; 200; 263] щодо задоволення державою соціальних прав військовослужбовців, які впливають з норм

постанови КМУ 2022 року № 168 [202]. Приміром, вітчизняні юристи-практики констатують, що суд не задовольняє позовні вимоги військовослужбовців, зазвичай в силу декількох найбільш поширених основних обставин. Перш за все, часто відсутні достатні докази на підтвердження твердження про існування спеціальних соціальних прав, а саме – позивачі не мали змоги надати (не надавали) вичерпні документальні підтвердження своєї безпосередньої участі в конкретних бойових діях чи заходах забезпечення національної безпеки та оборони. Другим значним аргументом є відсутність документального підтвердження важливих фактів у справі від командування Оперативного угруповання військ, які б засвідчували участь позивача в зазначених діяльностях чи посвідчували би факти його переміщення протягом цього періоду. Третім аспектом є відсутність офіційних наказів або журналів бойових дій, що могли б підтвердити участь позивача в бойових операціях. Також важливим чинником, який призводить до відмови у задоволенні позовних вимог військовослужбовців, є подання доказів, які не завжди відповідають встановленим критеріям або не є переконливими для суду [див., напр.: 285].

Окрім цього, останнім часом спостерігається ряд рішень адміністративних судів, які призупиняють розгляд адміністративних справ за позовами військовослужбовців про захист їх соціальних прав. Головним чином в цьому контексті йдеться про позови, які стосуються визнання протиправної бездіяльності та вимоги про стягнення додаткової винагороди [див., напр.: 95], а саме – до набрання законної сили рішенням ВС у зразковій справі № 640/13029/22 (адміністративне провадження № Пз/990/10/22), яке на сьогоднішній день ще не було ухвалено (в Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться лише ухвали в цій справі [див., напр.: 51–53]), хоча наявна також практика й про відмову в клопотаннях про зупинення провадження в адміністративній справі до набрання законної сили відповідного рішенням ВС [див., напр.: 89].

Розглянувши судову форму захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні можемо перейти до позасудових форм захисту соціальних прав. Важливість цих форм захисту обумовлена тим, що вони постають в якості альтернативи захисту прав людини, є виразом забезпечення державою варіативності вибору людиною необхідної їй форми захисту (унеможливлення монополізації правозахисту), а також дозволяють коригувати недоліки судового захисту соціальних прав військовослужбовців. При цьому слід зауважити, що недоліки судового захисту часто обумовлені тим, що державою не завжди дотримуються гарантії судової влади. Зокрема, Л.М. Князькова у 2022 році констатувала, що держава в особі органів публічної служби є помітним боржником (боргує 5 млрд грн) щодо громадян, а саме за невиконаними такими органами публічної влади судовими рішеннями. При цьому вчена звертає увагу на те, що значна частина судових рішень стосується саме питань соціального захисту та захисту соціальних прав людини (зокрема у справах щодо виплати пенсій) [129, с. 167]. За таких обставин військовослужбовці, соціальні права яких були порушені, потребують широкої варіативності форм захисту, використання яких може також бути додатковою гарантією впливу на державу з метою захисту своїх соціальних прав.

Розглядаючи позасудові форми юрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців насамперед слід відмітити *парламентську форму юрисдикційного захисту* соціальних прав окресленого кола суб'єктів. Стосовно цієї форми захисту спершу зазначимо, що однією з найбільш примітних таких форм юрисдикційного позасудового захисту необхідно назвати діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений, Омбудсман). Ця діяльність сприяє підвищенню обізнаності з питань прав людини та демократичного управління [388], а разом із тим, включає здійснення владних заходів, які націлені на захист соціальних прав військовослужбовців та попередження порушень цих прав [229, с. 66].

Вчені справедливо визнають, що створення і подальше удосконалення інституції Омбудсмана стали значущими етапами в еволюції сучасного демократичного суспільства [169, с. 178]. Разом із цим, необхідно визнати й те, що, незважаючи на тривалий процес формування цієї інституції та оптимізацію її правового статусу, діяльність Омбудсмана досі страждає від значних недоліків. Нерозв'язання цих проблем може знецінити соціально-правове значення відповідного правозахисного інституту, особливо в контексті захисту соціальних прав, насамперед військовослужбовців, що негативно впливає на рівень соціальної безпеки воюючої країни. Тому зараз, коли надзвичайно актуальним є питання удосконалення правових механізмів захисту соціальних прав військовослужбовців, стає нагальною потреба всебічно проаналізувати ключові аспекти парламентської форми захисту цих прав, визначити проблеми відповідної правозахисної діяльності та намітити перспективні напрями їх вирішення, детальний опис яких буде нами здійснено у розділі 3 дисертації.

Окремо слід звернути увагу й на те, що необхідність дослідження особливостей парламентської форми захисту соціальних прав військовослужбовців набуває актуальності через те, що ця тема досі не стала предметом глибокого наукового аналізу, особливо в контексті триваючої повномасштабної війни на всій території України. Тим не менш, варто відзначити, що багатьма дослідниками уже було глибоко проаналізовано ключові аспекти парламентської форми захисту прав людини [див., напр.: 22; 33; 34; 98; 153; 158; 166; 183; 184; 185; 266]. Окрім того, аналізуючи наукову літературу, ми виявляємо, що деякі дослідники [див., напр.: 21; 35; 36; 169] вже розглянули певні аспекти парламентського захисту прав військовослужбовців. Вказані праці у сукупності дозволяють розглядати теоретичну можливість формування актуальної наукової думки щодо парламентської форми захисту соціальних прав військовослужбовців на фоні триваючої в нашій державі війни.

Спершу зазначимо, що парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців пов'язується із таким державним правозахисним інститутом, як Омбудсман, який в Україні був запроваджений ще в 1996 році (у зв'язку із прийняттям Конституції України [136]), а почав діяти з квітня 1998 року, а саме тоді, коли було обрано першого Уповноваженого [169, с. 176]. Утім, цей правозахисний інститут досі перебуває у стадії трансформації в унікальну позасудову правозахисну установу, яка набуває особливого значення у контексті захисту соціальних прав військовослужбовців.

У цілому, піддаючи системному аналізу зміст ч. 3 ст. 55, п. 17 ч. 1 ст. 85, ст. 101 і ч. 2 ст. 150 Основного Закону України [136], а також ряду положень Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [217], наказів Уповноваженого 2022 року № 79.15/22 [214] та № 84.15/22 [213] та ін., щорічних доповідей Уповноваженого [див., напр.: 293–295], доходимо висновку, що на сьогоднішній день «парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців характеризується особливою соціально-правовою значимістю» [229, с. 67]. Ця значимість в контексті питання, яке нами розглядається, обумовлена насамперед наступними рисами цієї форми юрисдикційного захисту:

1. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців пов'язана із реалізацією правового статусу Омбудсмана та заснована на парламентському контролі за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина, крізь призму якої здійснюється також контроль за дотриманням та захистом прав людини у військово-оборонному секторі, зокрема, соціальних прав військовослужбовців. Українські дослідники обґрунтовано вважають, що інститут Омбудсмана в нашій країні має потенціал стати незалежним і ефективним позасудовим механізмом захисту прав та свобод людини і громадянина, здатним реально впливати на поліпшення ситуації з дотриманням і захистом цих прав [184, с. 40]. Це насамперед обумовлюється тією обставиною, що в силу свого правового статусу

Уповноважений діє незалежно від судової та виконавчої гілок влади, що дозволяє йому проводити неупереджені розслідування порушень прав людини загалом і соціальних прав військовослужбовців зокрема, незалежно від того, ким були порушені ці права (тобто, навіть тоді, коли права були порушені державою) [229, с. 67]. Виходячи із такої ж логіки В.В. Медведська зауважує, що сучасній ролі Уповноваженого в системі державних органів властива конфліктність й спрямованість на конструктивну опозицію владі [168, с. 90]. У зв'язку із цим, слід зазначити, що Омбудсман виконує соціально важливу функцію, розслідуючи порушення соціальних прав військовослужбовців, як на підставі отриманих скарг, так і згідно з уже відомими йому фактами таких порушень (зокрема, з матеріалів ЗМІ, повідомлень у соціальних мережах, а особливо тих, що набули суспільного резонансу). З огляду на свої повноваження, Уповноважений має право і законодавчо забезпечену можливість перевірити обставини кожного випадку порушення, виявити винних у створенні перешкод у реалізації прав та свобод, а також ініціювати (шляхом направлення відповідних актів реагування) дії для їх швидкого усунення, забезпечуючи таким чином реалізацію прав кожної особи [262, с. 164]. Отже, можна зробити висновок, що Омбудсман як владний орган має системні повноваження (доповнюючи у відповідній мірі громадський контроль) стежити за належним виконанням державою своїх обов'язків (у соціальній та суміжних сферах) щодо військовослужбовців. Таким чином, Омбудсман, крім виконання правозахисної функції, яка в своєму комплексному розумінні несе в собі явну соціальну захисну природу (адже правовий захист впливає на соціальну безпеку суб'єкта, чії права захищаються), також реалізує соціальну функцію, сприяючи створенню умов, за яких військовослужбовці у цілому можуть безпечно набувати та здійснювати свої соціальні права, а в разі їх порушення – ефективним чином їх захищати. Істотним є також той факт, що Уповноважений, захищаючи соціальні права військовослужбовців, відповідальний також за подання парламенту звітів про результати своєї правозахисної діяльності, а також про

стан дотримання соціальних прав людини в цілому та військовослужбовців зокрема.

2. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців є мінімально формалізованою, що дозволяє їй бути однією з найбільш доступних для військовослужбовців форм юрисдикційного захисту соціальних прав. Забезпечення військовослужбовцям легкого та конфіденційного доступу до захисту їх соціальних прав загалом є важливою гарантією забезпечення їх соціальної безпеки. Це дозволяє службовцям, переконаним у порушенні їхніх прав, подавати скарги чи звертатися за консультацією про можливість захисту своїх соціальних прав без страху перед потенційним переслідуванням з боку керівництва [229, с. 67-68], яке також може бути порушником соціальних прав військовослужбовців (варто зауважити, що подібна ситуація може виникати не тільки в Україні, але й в інших правових та соціальних системах, зокрема в країнах ЄС та США, як це буде нами продемонстровано у третьому розділі дисертації). Разом із тим, важливо зазначити, що доступність парламентського захисту соціальних прав військовослужбовців у мирний час значно відрізняється від умов, в яких ці службовці виконують свої обов'язки під час здійснення заходів з національної безпеки та оборони, включно з відсіччю та стримуванням збройної агресії, спрямованої проти України.

В контексті зазначеного слід мати на увазі, що у перший рік повномасштабної війни, як констатується ученими, військовослужбовці були вимушені стикатись із численними перешкодами при використанні різних засобів комунікації з офісом Уповноваженого (зокрема, через гарячу лінію) [див., напр.: 169, с. 178]. Означена проблема тривалий час була особливо критичною у забезпеченні можливостей військовослужбовців захищати свої соціальні права у наявній формі захисту, особливо враховуючи специфіку умов воєнного стану. Поряд із цим, важливо відзначити, що ці та низка інших викликів у реалізації правозахисної функції Омбудсманом у перший рік повномасштабного вторгнення також ефективно вирішувалися. Тому сьогодні військовослужбовці, які прагнуть відновити

свою соціальну безпеку через захист порушених соціальних прав непроцесуальним шляхом, мають можливість звернутися до Уповноваженого. Вони можуть особисто подати документи в громадській приймальні Омбудсмана за фактичною адресою, або надіслати скарги поштою чи електронною поштою. Додатково, військовослужбовці зараз можуть звернутися за захистом своїх соціальних прав до Уповноваженого через регіональні громадські приймальні, які діють на всій території України. Важливим досягненням у часи дії воєнного стану стало також оновлення гарячої лінії Омбудсмана, яка тепер реєструє всі усні звернення та дозволяє оперативно обробляти кожен вхідний дзвінок і надавати кваліфіковану консультацію [див., напр.: 262, с. 164]. Таким чином, погодимось із Д.Ю. Стеценком у тому, що зазначена різноманітність доступних способів звернення військовослужбовців до Уповноваженого сприяє забезпеченню високого рівня доступності консультаційних послуг з питань прав людини, навіть коли вони перебувають на фронті, та гарантує ефективне відновлення їхніх порушених прав [262, с. 164].

3. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні може передбачати виконання Омбудсманом ролі посередника між військовослужбовцями та державою з метою оптимізації процесу відновлення порушених прав та компенсуванні шкоди, завданої відповідних порушенням соціальних прав військовослужбовців. На сьогоднішній день в Україні, як і в інших сучасних державах, посаду Уповноваженого займає авторитетний юрист-професіонал, який має глибоке розуміння проблем забезпечення прав людини і викликів, пов'язаних із їхньою реалізацією та захистом. Крім того, означена особа всебічно осягає сутність та вимоги основних принципів права, зокрема соціальної справедливості, соціальної відповідальності та соціальної солідарності. Крім того, важливо зазначити, що Уповноважений у процесі захисту прав людини, як під час контролюючих, так і під час безпосередньо правозахисних заходів, виконує роль нейтральної сторони. Важливо мати на увазі при цьому й те, що він не має обов'язку

беззастережно підтримувати дії держави або односторонньо захищати інтереси заявника, який стверджує про порушення своїх соціальних прав [229, с. 68]. Таким чином, Омбудсман у нашій державі – нейтральний у цьому сенсі суб'єкт, який «упереджений» лише духом права, а також потребою культивування на державному рівні справедливості у суспільстві (зокрема, й соціальної справедливості). В означеному контексті правозахисна діяльність українського Омбудсмана дозволяє: по-перше, доносити державі інформацію про актуальні соціальні виклики та ризики, з якими стикаються військовослужбовці (чи які в перспективі можуть впливати на них) в процесі набуття та реалізації соціальних прав, а також окреслювати поточні інтереси військовослужбовців у соціальній сфері та їх актуальні потреби (також пропонувати шляхи вирішення таких проблем); по-друге, налагоджувати діалог між військовослужбовцями та державою; по-третє, у більш спрощеному порядку отримувати та розглядати заяви про порушення соціальних прав військовослужбовців, а також в позасудовій формі домагатися припинення порушення соціальних прав вказаних суб'єктів, а також відновлення їх прав, надаючи при цьому порушнику прав аргументоване пояснення про факт порушення (підстави, умови, наслідки в контексті соціальної безпеки військовослужбовця зокрема та соціальної безпеки держави загалом), а також про необхідні дії (рішення), які (та в яких саме формах і способах) порушник прав повинен припинити порушення прав та відновити порушене соціальне право військовослужбовця.

4. Захист соціальних прав військовослужбовців, який здійснює Уповноважений, є юридично значущою діяльністю (насамперед у контексті його контрольних функцій), хоча результати такої діяльності можуть бути знецінені (нівельовані) через відсутність належних гарантій ефективності правозахисного впливу Омбудсмана у межах парламентського контролю за дотриманням соціальних прав військовослужбовців. Аналіз норм чинного законодавства дозволяє дійти висновку, що Омбудсман, реалізуючи покладені на нього повноваження у практичній дійсності спроможний «суттєво сприяти

забезпеченню соціальної безпеки військовослужбовців (це також підтверджують вже вказані нами особливості парламентської форми захисту соціальних прав)» [229, с. 68]. Вказане пояснюється широкими повноваженнями Омбудсмана в Україні. Означена посадова особа має право приймати звернення громадян і реагувати на порушення їхніх прав і свобод з боку державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також їхніх посадових та службових осіб [169, с. 178]. Це стосується і випадків, коли соціальні права порушуються в рамках відносно закритої воєнно-оборонної системи. Безперечно, загальна юридична та особлива соціально-правова значимість діяльності Уповноваженого зростає в умовах триваючої війни, що створює особливий стан існування держави та суспільства. В цей період військовослужбовці через об'єктивні та суб'єктивні причини зазнають критичної соціальної вразливості. Цю точку зору підтримують і інші українські учені.

Зокрема, Д.Ю. Стеценко вказує на те, що роль Омбудсмана в умовах повномасштабної війни логічно й неперервно зростає та трансформується, реагуючи на новітні виклики воєнного часу [262, с. 166]. Разом із тим, дослідником також зазначається, що в сучасних умовах діяльність Омбудсмана є прогресивною, гнучкою і відповідає загальним запитам суспільства воюючої країни [262, с. 166]. Дійсно, необхідно погодитись із твердженням вітчизняних учених [див., напр.: 185, с. 13] стосовно того, що сучасну роль українського Омбудсмана в національному механізмі захисту соціальних прав військовослужбовців важко переоцінити. Вказане обумовлено тим фактом, що Уповноважений виступає одним з ключових факторів, який сприяє створенню гарантій демократичного розвитку суспільства та втіленню засадничої ідеї, крізь призму якої людина, її права і свободи дійсно визнаються найвищою соціальною цінністю. Попри це, слід також констатувати й ту обставину, що на сучасному етапі розвитку цього інституту очевидною стає необхідність посилення гарантій дотримання законних вимог Омбудсмана, включно з введенням юридичної (насамперед,

дисциплінарної та адміністративної) відповідальності не тільки за їх невиконання, але й за неналежне виконання цих законних вимог.

Враховуючи важливість і соціально-правову значимість правового статусу Уповноваженого, що дозволяє йому реалізувати ряд завдань сучасного соціального права щодо військовослужбовців, ми повинні визнати ту обставину, що в практичному виконанні роль Омбудсмана не має достатнього нормативно-правового та інституційного забезпечення. Такий стан справ призводить до того, що його владний вплив не ґрунтується на адекватних публічно-правових гарантіях. У зв'язку із цим, цілком слушною є позиція учених [див., напр.: 159, с. 14; 169, с. 178; 185, с. 11] відносно того, що відсутність у чинному законодавстві передбачених організаційних і юридичних наслідків для уповноважених суб'єктів-порушників прав людини, виявлених за результатами діяльності Омбудсмана, є істотним недоліком соціально-правового режиму захисту людини загалом та захисту соціальних прав військовослужбовців, зокрема.

Означений недолік суттєво впливає на соціальну безпеку осіб, чий права були порушені, а тому відповідна нормотворча проблема закономірним чином потребує виправлення, насамперед, шляхом внесення відповідних змін у законодавство про дисциплінарну та адміністративну відповідальність, як за невиконання законних вимог Омбудсмана (також його уповноважених представників), так і за неналежне виконання таких законних вимог. Крім того, слід звернути увагу й на те, що також потребує комплексного удосконалення також Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [217], у результаті чого буде посилена його соціально значима роль в контексті позасудового захисту прав людини (насамперед, соціальних прав) загалом та військовослужбовців зокрема, а отже – й в якості важливого інструменту забезпечення належного рівня соціальної безпеки людини та держави.

Крім того, в Україні, як у правовій та соціальній державі, важливо розуміти, що в зв'язку з удосконаленням концепції публічного

адміністрування (за європейською моделлю публічної адміністрації та публічного адміністрування, що прийшли на заміну концепції державного управління), крім судової та парламентської форм захисту соціальних прав військовослужбовців, також актуалізується *адміністративна форма захисту соціальних прав військовослужбовців*. Ця форма захисту вважається позасудовою, а відповідно – виявляються кращою для тих військовослужбовців, які бажають захистити (відновити) порушені соціальні права з набагато меншими витратами часу і супутніх емоційних витрат, якими характеризується судова форма захисту (ускладнена доступність до правосуддя для військовослужбовців, які перебувають у зоні бойових дій, невизначеність того, чи буде судове рішення виконано державою тощо), а також парламентська форма захисту (невизначеність того, що права будуть відновлені внаслідок впливу Омбудсмана на порушника соціальних прав військовослужбовців). При цьому розглядаючи адміністративну форму захисту соціальних прав військовослужбовців слід мати на увазі, що в даному контексті об'єктивація даної форми захисту виражається переважно в діях та рішеннях вищих (у порядку підпорядкованості) органів та посадових осіб у відповідній системі публічного адміністрування. Важливо враховувати, що в адміністративній формі захисту соціальних прав ключовими способами захисту прав є подача рапорту., письмових заяв і скарг (на підставі ст. 110 Дисциплінарного статуту ЗСУ [212]) безпосередньому командирі, іншим (у порядку, передбаченому законодавством) посадовими особами системи військової публічної адміністрації.

Важливо наголосити, що порядок адміністративного захисту соціальних прав військовослужбовців є досить простим і не пов'язаний з будь-якими матеріальними витратами для військовослужбовця-заявника, а також із необхідністю знань різних нюансів захисту власних прав. Крім того, для адміністративного захисту соціальних прав характерною є й швидкість розгляду відповідних скарг (хоча й термін розгляду скарг може продовжуватися на законних підставах). Разом з тим важливо розуміти, що

простота захисту соціальних прав військовослужбовців не повинна забезпечуватися недостатньою юридичною визначеністю правозахисної діяльності, що вказує на необхідність більш чіткої регламентації підстав, умов, способів і термінів, а також інших процедурних питань захисту соціальних прав у рамках системи військової публічної адміністрації. Крім того, в законодавстві також необхідно чітко регламентувати юридичну відповідальність керівництва за дії (бездіяльності) та рішення, спрямовані на ухилення від розгляду скарг військовослужбовців загалом або в якійсь частині, оскільки це може не лише підвищити рівень соціальної вразливості військовослужбовця-заявника, а й підірвати військову дисципліну, що неприпустимо як у воєнний, і у мирний час. Також у законодавстві важливо передбачити гарантії сумлінного звернення військовослужбовця зі скаргою з метою уникнення зловживання відповідним правом.

2.2 Позаяюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні

Сприйняття суспільства як унікальної соціальної сутності, що поєднує індивідуальні та колективні аспекти його «організму», дозволяє сприймати суспільство як взаємопов'язану єдність та взаємозалежність індивідуального та колективного начала, а також наявність явного зв'язку між мірою розвитку особистості та рівнем розвитку суспільства, й навпаки, залежність еволюції суспільства від розвитку особистості. У цьому контексті захист інтересів кожного військовослужбовця державою (і суспільством) є процесом, який також включає захист законних інтересів суспільства та держави. Ця обставина є важливою в контексті запобігання можливої появи та просування ідеї про те, що захист соціальних прав військовослужбовців може становити загрозу для обороноздатності держави під час війни (зокрема, в контексті збільшення бюджетних витрат на забезпечення соціальних прав військовослужбовців, так і у тому, що соціальні права можуть послабити боєздатність Збройних Сил України) [228, с. 43]. Відтак, організуючи

комплексну боротьбу з порушеннями соціальних прав військовослужбовців, а також захищаючи соціальні права цих працівників, держава захищає не лише суспільні інтереси, як такі, а й інтереси одних членів суспільства від інших, що є найважливішим внеском не лише в обороноздатність держави, а й забезпечення правопорядку у державі.

У контексті викладеного важливо наголосити на тому, що чинне законодавство України як правової та соціальної держави вимагає від усіх гілок публічної влади активної та спільної участі у захисті соціальних прав людини (включаючи також і військовослужбовців). При цьому кожна гілка публічної влади в Україні має виконувати цю роботу незалежно від аналогічних дій інших гілок, самостійно та в рамках своєї загальної та спеціальної компетенції, визначеної законом. Ця гарантія має особливе значення у тому випадку, якщо особа шукає захисту своїх соціальних прав від порушника, якою є сама держава в особі органів публічної влади (посадових осіб цих органів влади). Тобто, ця гарантія має надзвичайно важливе значення саме для військовослужбовців. Однак, важливо мати на увазі також і те, що в особливих випадках усі юрисдикційні форми захисту, дія яких забезпечуються конкретними гілками влади (відповідно, судова, парламентська та адміністративна форми захисту), можуть виявлятися такими, що не зможуть забезпечити відновлення соціальної безпеки особи, що захищає свої соціальні права. Зважаючи на це, в Україні законодавством гарантується можливість кожної людини захищати свої права у неюрисдикційній формі. При цьому, якщо судова, парламентська та адміністративна форми захисту соціальних прав військовослужбовців є питанням, вже частково дослідженими українськими ученими, то питання неюрисдикційної форми захисту соціальних прав військовослужбовців є ще питанням, якому слід приділити особливу увагу. У зв'язку із цим, можемо дійти висновку, що аналіз соціально-правового режиму соціальної безпеки військовослужбовців, важливим елементами якого є форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців, неможливо в повній мірі осмислити без з'ясування

особливостей позаюрисдикційних форм захисту вказаних прав військовослужбовців.

Вирішуючи поставлене завдання зазначимо, що в процесі аналізу позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні важливо враховувати, в якому саме статусі звертається особа для такого захисту – як громадянин або як громадянин зі спеціальним статусом військовослужбовця. Цей аспект є ключовим у питанні дослідження позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав, адже доступ до таких форм захисту для громадянина та військовослужбовця значно різниться, що обумовлено особливим статусом військовослужбовця. Так, при розгляді можливостей позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав людини та громадянина, можна зробити висновок, що громадянин загалом (враховуючи також юрисдикційні форми захисту) має безліч можливостей захистити свою соціальну безпеку, незалежно від того, хто загрожує цій безпеці (інша людина, юридична особа, держава та ін.). У зв'язку із цим можна стверджувати, що військовослужбовці, як громадяни України та як особлива категорія публічних службовців, мають доступ до загальних та спеціальних правових форм захисту своїх соціальних прав, як на індивідуальному, так і на колективному рівні.

Водночас, детальний аналіз спеціального законодавства підкреслює, що військовослужбовці, з огляду на свій правовий статус, можуть бути позбавлені частини своєї соціальної безпеки та відмовлятися від деяких можливостей захистити свої права у випадку їх порушення іншими суб'єктами. Разом із тим, встановлені обмеження загалом вважаються законними, оскільки вони передбачені адміністративним законодавством і можуть окрім того бути розглянуті як відповідні до «духу» права (тобто, можуть узгоджуватись із вимогами принципу правової законності). Утім, позитивна кореляції таких обмежень із вимогами правової законності можлива в дійсності тоді, якщо такі обмежувальні заходи: *по-перше*, будуть належним чином узгоджуватись із засадами соціального права України та компенсуватись (відшкодовуватись) в рамках дії соціально-правового механізму забезпечення соціальної безпеки

військовослужбовців (певною мірою також і членів їх сімей) [234, с. 314-315]. Так, хоча статус військовослужбовця передбачає певну «жертвність», це (на що ми вже неодноразово звертали увагу) не означає, що держава та суспільство мають нехтувати соціальною безпекою цих службовців, ігнорувати їх соціальні права та законні інтереси у соціальній сфері. *По-друге*, такі обмеження мають бути об'єктивно виправданими, неупередженими в контексті вимог ключових засадничих ідей соціального права України (насамперед, соціальної справедливості, соціальної відповідальності та соціальної солідарності). Приміром, такі обмеження мають бути спрямованими на мінімізацію участі військовослужбовців у політичному та навколополітичному публічному житті, забезпечення недоторканності військового правопорядку, а також сприяння дотриманню принципів єдиноначальності та військової дисципліни.

Між тим важливо враховувати, що недоторканність військового правопорядку і реалізація стандартів і вимог засади єдиноначальності та військової дисципліни, як у цілому ключові елементи забезпечення правопорядку в військово-обороненому секторі та у сфері національної безпеки загалом, виражають безпосередній вплив на можливості військовослужбовців звертатися за допомогою до органів влади та до представників (суб'єктів) громадянського суспільства, що в тій чи іншій мірі виконують правозахисні функції, сприяючи відповідним чином соціальній безпеці як окремих осіб, так і держави в цілому. Поряд із тим, важливо відмітити, що означені об'єктивні фактори також впливають на широту та глибину можливості військовослужбовця захистити свої соціальні права в рамках неюрисдикційних форм захисту. Вказане має помітне значення як гарантія їх соціальної безпеки. Обмеження цих можливостей також потребує обґрунтування в контексті аргументів на користь існування недержавних форм захисту соціальних прав.

З'ясовуючи та критично аналізуючи аргументи на користь існування недержавних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні,

варто вказати, що такі доводи в цілому визначаються соціально-правовою значимістю цих форм захисту. Серед основних таких аргументів можемо назвати наступні:

1. Держава щодо військовослужбовця виконує роль роботодавця, який має і забезпечувати, та захищати соціальні права такого працівника, що вказує на існування соціального ризику для військовослужбовців, пов'язаного з уособленням в одному суб'єкті (державі) двох конфліктних між собою ролей (того, кого контролюють, та того, хто контролює), що у правовій та демократичній державі потрібно збалансування за рахунок гарантування недержавного захисту соціальних прав військовослужбовців. Спершу важливо відзначити, що більшість учених, які аналізували особливості сутнісного змісту неюрисдикційних форм захисту в контексті соціальної безпеки особи, що потребує захисту [див., напр.: 29; 30; 96; 97; 111; 146; 157; 264; 268; 277], розглядали вказане питання через призму доктрини трудового права України (або ж принаймні з використанням основних засадничих ідей цієї галузі права та сучасної концепції актуальної моделі забезпечення трудових прав працівників [див., напр.: 7; 8]). Вказане: а) підкреслює доктринальне та практичне значення і вплив трудового права на розробку та реалізацію механізмів неюрисдикційного захисту в контексті забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців; б) сприяє формуванню актуальної наукової думки щодо змісту неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців, оскільки: по-перше, військовослужбовці мають спеціальний трудовий статус (насамперед, будучи працівниками); по-друге, держава, постаючи в окремих випадках в якості порушника соціальних прав військовослужбовців, одночасно осмислюється в якості суб'єкта, котрий відносно військовослужбовців постає їхнім «роботодавцем» [234, с. 315]. Цей аспект має значний вплив, адже важливо підкреслити, що в контексті викладеної юридичної логіки держава, як роботодавець військовослужбовців, діє зовсім інакше, ніж держава, котра традиційно (у минулих століттях) виступала в ролі суто покровителя своїх захисників. Сучасна держава, зокрема

Україна, відходить від патерналістської концепції, що в цілому вказує на нагальність потреби адаптувати рамки нормативно-правового та інституційного забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а підходи до захисту соціальних прав вказаного кола суб'єктів у контексті змінюваних реалій сучасності.

Водночас, слід наголосити й на тому, що держава суттєво відрізняється від роботодавця, котрий діє у приватному секторі, адже такий (той, що діє у приватному секторі) роботодавець: по-перше, законодавством (також на договірних засадах) обтягується множинними зобов'язаннями щодо працівника (це також стосується питань забезпечення соціальної безпеки працівників шляхом задоволення комплексу їх соціальних прав); по-друге, перебуває під постійним контролем органів публічної служби, які стежать за тим, щоб роботодавець виконував усі вимоги законодавства про працю, а також не порушував соціальних прав найнятих ним працівників, а сам роботодавець не має впливу на такі органи публічної служби. Тим часом держава – практично незалежний «роботодавець», який (у разі коли держава ставить під сумнів вимоги принципів соціального права та загальноправові засади права у цілому), може приймати законодавчі та підзаконні акти, які несправедливо обмежуватимуть соціальні права військовослужбовців, а також потенційно може взагалі виконувати соціальну функцію щодо військовослужбовців. Зокрема, на відміну від роботодавця, який не може посилатися на необхідність економії бюджету як аргумент для відмови від своїх зобов'язань щодо дотримання соціальних прав працівників, держава у свою чергу здатна на такі діяння.

Щоб уникнути ситуації, коли військовослужбовець, який стоїть на варті сучасної держави, в якій панує право та в абсолютній мірі поважається людська гідність і культивуються цивілізовані цінності, виявляється «заручником» несправедливого ставлення до такого службовця, військовослужбовці повинні також забезпечуватися ефективними недержавними формами захисту (з дотриманням балансу, незашкодження

завданням забезпечення національної безпеки та обороноздатності), насамперед – соціальних прав. Таким чином, створення умов існування позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців – це цілком прагматична правозахисна стратегія держави, яка: по-перше, дозволяє визначити міру ефективності забезпечення державою умов для захисту соціальних прав військовослужбовців (у цьому, як ми вже зазначали, прямо заінтересовані держава та суспільство); по-друге, дозволяє ідентифікувати порушення соціальних прав відповідних службовців, які раніше не були виявлені державою, а також знайти в системі військово-оборонного сектора порушників соціальних прав військовослужбовців, застосувати до них належні заходи юридичної відповідальності; по-третє, сприяє посиленню соціальної безпеки держави (також і національної безпеки), збільшенню рівня соціальної справедливості у суспільстві, а також закономірному зростанню лояльності військовослужбовців до держави, яка своєчасно та справедливо реагує на спроби військовослужбовця захистити свої соціальні права в рамках неюрисдикційної форми захисту соціальних прав. У зв'язку із цим, варто зазначити: обмеження у спроможностях військовослужбовців захистити свої соціальні права мають проходити перевірку часом та узгоджуватись із історією соціального прогресу, а, отже, вони мають служити тими будівельними блоками, на яких ґрунтується основа здорової військової структури (організації системи воєнно-оборонного сектору) будь-якої сучасної держави. Саме тому неюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців стають універсальним та необхідним правовим інструментом, а також додатковим каталізатором для решти засобів захисту соціальних прав у правовій, соціальній та демократичній державі, якою є Україна.

2. В Україні наразі активно триває процес посилення громадянського суспільства, чия правозахисна діяльність в дійсності відіграє надзвичайно важливу роль у зміцненні соціальної безпеки людини, суспільства та держави, а також може спрямовуватись на захист соціальних прав військовослужбовців,

що є критично важливим в контексті забезпечення їхнього соціального захисту та створення соціально безпечних умов проходження служби. З цього приводу слід зауважити, що протягом 2013-2014 років у нашій країні відбулися події, які каталізували стрімке становлення активного громадянського суспільства, яке набуло нового стрімкого розвитку з початком повномасштабної війни у 2022 році. Слід констатувати, що діяльність громадянського суспільства, зокрема через відповідних суб'єктів, що виконують соціальні та правозахисні функції, все більше впливає на ефективність виконання державою своїх соціальних обов'язків у різних аспектах життя людини та суспільства. Особливо важливим вказане постає у контексті забезпечення обороноздатності держави, де прояви активності громадянського суспільства сприяють посиленню соціальної безпеки військовослужбовців. У зв'язку із цим, наголосимо на тому, що «суб'єкти громадянського суспільства сприяють зміцненню соціальної безпеки держави загалом та військовослужбовців зокрема, а самі неюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців сприяють зміцненню громадянського суспільства в Україні, просуваючи ідею демократизації системи забезпечення соціальної безпеки держави» [234, с. 315].

Так, у контексті осмислення соціально-правової значимості неюрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців, можемо помітити, що ключовим аспектом відповідного виразу цієї форми захисту є: *по-перше*, здійснення інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності військовослужбовців та їхніх сімей щодо їхніх соціальних прав. Розглядаючи такий вияв неюрисдикційного захисту соціальних прав зазначимо, що надання інформації про способи реалізації цих прав, види можливих порушень, а також про всі доступні форми та методи захисту цих прав сприяє не лише підвищенню рівня правосвідомості, правової культури, але й більшій самостійності та впевненості військовослужбовців у захисті їхніх соціальних прав, а разом із тим – у підвищенні їхньої соціальної безпеки. Саме тому важливо визнати, що громадянське суспільство створює умови, де

військовослужбовці стають обізнанішими щодо своїх прав, а також розуміють дії чи бездіяльність у відношенні до них, які можуть бути інтерпретовані як порушення їхніх соціальних прав. *По-друге*, суб'єкти громадянського суспільства (зокрема профспілки – відносно працівників відповідного сектору – та існуючі в Україні асоціації військовослужбовців та ветеранів війни), забезпечують військовослужбовцям ефективну інституційну платформу для виявлення, формулювання та донесення до них актуальних даних про їхні поточні проблеми, а особливо у сфері реалізації соціальних прав та їх захисту. Вказане також сприяє піднесенню уваги до задоволення законних інтересів військовослужбовців у соціальній та суміжних сферах, підкріплюючи їхній «голос» у громадському діалозі та в діалозі про задоволення законних інтересів військовослужбовців безпосередньо з державою. *По-третьє*, реалізуючи завдання громадського контролю та нагляду за сектором оборони та безпеки України, а також збираючи відкриту до доступу інформацію про проблеми в реалізації та захисті соціальних прав військовослужбовців, суб'єкти громадянського суспільства здатні вносити значний вклад у виявлення та вирішення означених проблем із забезпеченням соціально безпечного буття військовослужбовців. Такі суб'єкти можуть, зокрема, вказувати державі на недоліки у системі забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, вимагати усунення виявлених проблем, пропонувати оптимальні напрями, шляхи та конкретні способи (методи) та засоби їх розв'язання, правомірним чином лобіювати необхідні зміни в законодавстві, спрямовані на підсилення соціальної безпеки та захисту прав військовослужбовців та ін. Вказана правозахисна діяльність, як убачається, є теоретично та практично важливою для формування ефективного нормативно-правового режиму, який забезпечує належний захист соціальних прав військовослужбовців, з огляду на широкий спектр форм та способів їх участі в регулюванні означеної сфери. Разом із тим, на жаль, на практиці правозахисний потенціал суб'єктів громадянського суспільства часто нівелюється через відсутність належного нормативно-правового забезпечення

їхньої участі у процесах правотворення, зокрема в аспекті правомірного лобювання (тобто, з дотриманням засад доброчесності) соціальних прав військовослужбовців в Україні. *По-четверте*, суб'єкти громадянського суспільства мають змогу надавати безпосередню правозахисну допомогу військовослужбовцям, чиї соціальні права були порушені. Відповідна допомога може включати юридичні консультації щодо захисту соціальних прав, інформування про способи та форми захисту, процедурні та процесуальні аспекти, а також представництво інтересів військовослужбовців у процесі захисту їхніх прав в органах публічної служби.

3. Неюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців мають значний правозахисний потенціал, а забезпечення повноцінного вираження цього потенціалу з боку держави безпосередньо сприяє зміцненню соціальної безпеки військовослужбовців загалом. Розглядаючи правозахисний потенціал суб'єктів громадянського суспільства у питаннях захисту соціальних прав військовослужбовців, важливо мати на увазі два фактори: по-перше, гнучкість фактичного вираження цієї форми захисту соціальних прав; по-друге, різноманітність впливу цих суб'єктів на порушників соціальних прав військовослужбовців з метою захисту порушених прав означеного кола службовців. Щодо гнучкості позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців важливо відзначити, що вони на відміну від юрисдикційних форм захисту, сприяють швидкому реагуванню на проблеми забезпечення соціальних прав військовослужбовців, що виникають, а також на факти порушення соціальних прав цих суб'єктів. Відповідна властивість позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців дозволяє їм ефективно вирішувати нагальні проблеми забезпечення соціальної безпеки означених працівників, а також сприяти вдосконаленню правового механізму захисту соціальних прав зазначеного кола осіб.

Що ж стосується різноманітності способів впливу громадянського суспільства на осіб, які порушують соціальні права військовослужбовців, слід виділити кілька підходів. Насамперед це включає *комплексне та законне*

чинення тиску на порушників соціальних прав без шкоди для обороноздатності держави. Здатність громадянського суспільства чинити тиск на органи публічної служби та їх представників, вчиняючи дії чи приймаючи рішення, які порушують соціальні права військовослужбовців, може виявлятися у формі громадянських акцій, у тому числі колективного протесту. При цьому, в даному контексті важливо наголосити на тому, що зазначений вплив на порушника не може здійснюватися діючими (активними) військовослужбовцями, а також не може здійснюватися в цілому під час дії особливих правових режимів, серед яких – правовий режим військового стану (що цілком закономірно та виправдано, хоча і під час дії такого режиму військовослужбовці, на жаль, є найбільш соціально вразливими). Крім того, в цьому сенсі слід враховувати *«здійснення цілеспрямованого та правомірного впливу на порушника»* [234, с. 316] (наголосимо: цей вплив також має бути пропорційним й не бути таким, що створюватиме чи посилюватиме ризики для національної безпеки). Розглядаючи спроможність суб'єктів громадянського суспільства здійснювати такий вплив, важливо розуміти, що цей вплив *«переважно виявляється у: мобілізації публічної думки з приводу конкретного порушення соціальних прав (особливо якщо таке порушення носить масовий характер, озвичається тощо); створення публічного резонансу з приводу факту порушення соціальних прав військовослужбовців (це в цілому є гарантією того, що неправомірна практика припиниться, не укорінюватиметься, а порушені права врешті будуть відновлені разом із належним рівнем соціальної безпеки військовослужбовця); формуванні, а також комплексному здійсненні громадського контролю у секторі безпеки та оборони (щодо моніторингу порушень соціальних прав, реагування на такі порушення тощо), а також у сфері захисту соціальних прав військовослужбовців (насамперед з приводу того, як саме держава реагує на відповідний вплив суб'єкта громадянського суспільства, а також щодо того, чи не є сприяння держави в ініціативі захисту соціальних прав військовослужбовців ілюзорним, формальним, таким, за яким не підуть*

реальні дії)» [234, с. 316]. По-третє, реалізація ключових принципів соціального права України (насамперед, принципів соціальної солідарності, соціальної відповідальності та соціальної справедливості) сприяє забезпеченню солідарності серед військовослужбовців і задоволенню їхніх потреб у взаєморозумінні в межах практично однорідної групи, яка чітко розуміє специфіку соціальних проблем у цій сфері та спроможна ефективним чином забезпечувати захист прав членів такої групи.

Таким чином, украй важливо наголосити, що правозахисний потенціал суб'єктів громадянського суспільства корелює соціально-правову значущість позаюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців також тим, що у рамках активної громадянської діяльності, на що ми вже неодноразово звертали увагу, формується інституційна платформа, на якій військовослужбовець не лише може заявляти про свої проблеми з реалізацією соціальних прав, але й також бути учасником процесу захисту власних соціальних прав, а також соціальних прав інших військовослужбовців. Таким чином, позаюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців дозволяють далі відходити від патерналістської концепції розуміння правозахисної та соціальної функцій держави, адже ці форми сприяють помітному розвитку у військовослужбовців глибини осмислення своєї людської гідності, а також почуття свободи волі, яке має важливе значення для досягнення їхнього соціального благополуччя.

4. Структура неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні характеризується широтою варіантів (форм) захисту прав таких працівників, а отже сприяє не лише демократизації соціально-правового режиму соціальної безпеки військовослужбовців, але й збільшує рівень конкуренції серед суб'єктів, які мають права та обов'язки, пов'язані із захистом соціальних прав військовослужбовців. Слід констатувати, що зміцнення правозахисного потенціалу суб'єктів громадянського суспільства, які є інституційною основою неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців цілком логічним чином

впливає на сферу захисту цих службовців, а саме підвищуючи рівень конкуренції, достатній рівень у якій «є важливою умовою для того, щоб військовослужбовець, права якого було порушено, зміг оперативним чином відновити справедливість щодо себе» [234, с. 317]. Зокрема, розглядаючи конкуренцію у сфері правозахисної діяльності слід мати на увазі відповідних державних та недержавних суб'єктів, які захищають соціальні права військовослужбовців, й пропонують військовослужбовцям (на конкурентній основі) свої переваги в справі захисту соціальних прав, які були порушені.

Так, із поступовим зростанням довіри до суб'єктів громадянського суспільства (аналогічно тому, як це спостерігається, приміром, у США), та з підвищенням необхідних гарантій їхньої незалежності та самостійності, що має комплексно забезпечуватись на нормативно-правовому й інституційному рівнях, у перспективі (в контексті захисту соціальних прав військовослужбовців) можна досягнути наступних позитивних результатів: по-перше, можливість суттєвим чином розвантажити суди та забезпечити неухильність виконання державою судових рішень щодо захисту соціальних прав військовослужбовців; по-друге, посилити в значній мірі ефективність адміністративної форми захисту соціальних прав, правозахисний потенціал якої наразі ще не можна вважати таким, що належним чином проявляється в практичній дійсності; по-третє, суб'єкти громадянського суспільства зможуть формувати свій публічний авторитет, що надалі дозволить їм більш ефективно впливати на формування та реалізацію політики забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а відтак – також і на процеси нормативно-правового та інституційного забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. Зважаючи на важливість принципу соціальної солідарності, виникає необхідність у створенні *платформи для захисту прав та законних інтересів військовослужбовців*. Пропонована платформа має ґрунтуватись на принципах інституційного партнерства, що дозволить об'єднувати досвід, знання та інші ресурси учасників, а також їх правозахисний потенціал і вплив. При цьому участь у цій платформі мають

взяти представники різних суб'єктів громадянського суспільства, які систематично (на постійній основі) виконують завдання, в яких об'єктивується захист соціальних та інших прав військовослужбовців (таким чином буде забезпечено комплексний та ефективний захист їх інтересів в рамках пропонованої платформи). Крім того, важливо зауважити, що ключовим завданням пропонованої нами платформи захисту прав та законних інтересів військовослужбовців в Україні має стати **не протиставлення військовослужбовців державі** (це протиставлення за своєю суттю є абсолютно протиприродним), а **сприяння повноцінній реалізації соціальної функції суспільства**, об'єктивація якої полягає серед іншого у сприянні державі у забезпеченні соціальної безпеки військовослужбовців (зокрема, за рахунок захисту їхніх соціальних прав).

Узагальнюючи викладене в цьому підрозділі дисертації зазначимо, що у процесі стрімкого становлення, а також розвитку громадянського суспільства у сьогочасній Україні паралельно відбувається закономірне переосмислення соціально-правової значущості неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців [234, с. 317]. Означена правозахисна діяльність суб'єктів громадянського суспільства сприяє якісному просуванню прогресивних людиноцентристських цінностей, що формально та змістовно культивуються у сфері дії соціального права в Україні, що, в свою чергу, закономірним чином сприяє підвищенню рівня соціальної безпеки військовослужбовців у державі, особливо через захист їхніх соціальних прав і законних інтересів у соціальній та суміжних сферах (також і через захист соціальних прав і законних інтересів членів їх сімей).

2.3 Структура способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні

Соціальні права, так само як і будь-які інші суб'єктивні права військовослужбовця, є дієвими, коли вони забезпечені можливістю їх захисту, що є питанням, яке не може бути практично вирішено за наявності лише форм

захисту соціальних прав, у яких не будуть передбачені належні способи доступу до можливостей правозахисту, окреслені конкретними формами захисту соціальних прав військовослужбовців. Відповідне є цілком закономірним, адже пояснюється тим фактом, що захист соціальних прав військовослужбовця, як його суб'єктивних прав, за своєю суттю є одним з множини варіантів об'єктивації (зокрема, реалізації) права, хоча й виражається у досить специфічному вигляді.

Як випливає з попередніх підрозділів дисертації, захист соціальних прав військовослужбовців здійснюється через правомірну (узгоджену із вимогами принципу правової законності, а також враховуючи стандарти людиноцентризму) діяльність органів публічної служби та їх посадових осіб, а також, у певній мірі, суб'єктами громадянського суспільства. Означена діяльність цілісно направлена переважно на захист і відновлення порушених соціальних прав військовослужбовців, а також на усунення перешкод для їх подальшого здійснення (реалізацію) такими службовцями. Відповідним чином доходимо думки, що форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців тісно пов'язані між собою, де способи захисту інтегровані у форми захисту цих прав, хоча слід наголосити на тому, що один і той самий спосіб захисту соціальних прав може бути застосований у різних формах захисту цих суб'єктивних прав військовослужбовців. Осмислюючи вказане необхідно розуміти ту обставину, що «право вибору військовослужбовцем конкретного способу захисту своїх соціальних прав належить уповноваженій особі – військовослужбовцю» [235, с. 221]. Проте слід зауважити, що із зазначеного вище не слід робити висновок про абсолютну свободу дій правозахисного характеру. Аналіз усього спектру способів захисту суб'єктивного соціального права військовослужбовців виявляє їх тісний зв'язок не тільки з індивідуальними інтересами відповідного кола осіб, але і з загальнодержавними потребами. Цей зв'язок також зумовлений специфікою застосування обраної форми захисту в контексті норм процедурного та процесуального права України, а також з урахуванням вимог

принципів права як такими (враховуючи також принцип неприпустимості зловживання права). В цьому контексті критичне значення набуває детальне дослідження структури та сутності означених способів захисту соціальних прав військовослужбовців.

На основі огляду діючого законодавства України та вивчення актуальних наукових джерел [див., напр.: 45; 46; 47, с. 249-287; 48; 59; 81; 172; 173; 258; 267; 273; 281] можна констатувати, що в Україні сформульовано цілісний набір юридичного інструментарію захисту соціальних прав військовослужбовців, до складу яких входять наступні основні способи захисту соціальних прав військовослужбовців, реалізовані уповноваженими органами в рамках певної форми захисту прав військовослужбовців:

1. Визначення соціального права, його обсягів та фіксація темпоральних параметрів його виникнення, а також обставин його порушення. Передусім, варто підкреслити, що акт (у широкому юридичному значенні) визнання соціального права військовослужбовців є фундаментальним способом захисту їхніх прав, що застосовується у рамках як юрисдикційних, так і неюрисдикційних форм захисту. Означений спосіб, як убачається, має значну вагу з наступних причин: *по-перше*, вимога до визнання соціального права, юридично окреслена (оформлена) через позовні заяви, скарги, звернення та інші процесуальні й процедурні документи, спрямована на відновлення належного рівня соціальної захищеності (безпеки) особи шляхом установлення конкретного права військовослужбовця та ідентифікації суб'єктів і обставин, які призвели до порушення цього права, а отже є суб'єктами юридичної відповідальності. *По-друге*, визнання соціального права військовослужбовця є інтегральним елементом багатьох інших способів захисту таких осіб, оскільки визнання неправомірності певних дій і вимога їх припинення є логічним продовженням установлення факту порушення відповідних прав. Таким чином, визнання соціального права водночас є самостійним способом захисту та невід'ємною частиною інших способів захисту прав зазначеної категорії осіб.

Необхідно погодитись із вітчизняними науковцями, котрі звертають увагу на те, що тому, що визнання суб'єктивного права загалом передбачає підтвердження існування конкретного права, відсутності права, наявності обов'язку, правовідносин та інших аспектів. В основу застосування цього способу захисту кладуться такі критерії, як порушення, оспорення, невизнання права або загроза таких дій у майбутньому [45, с. 83]. Визнання права не лише є частиною інших способів захисту, але й у контексті правової системи України, як правової та соціальної держави, передбачає застосування додаткових методів захисту соціальних прав військовослужбовців. Визнання права і факту його порушення слугує основою для здійснення державою не тільки правозахисного, але й соціального впливу на захист порушених прав військовослужбовця. Тому важливим є також попереднє встановлення факту порушення прав, оскільки це дозволяє: *по-перше*, точно визначити фактичні обставини ситуації порушення права (час, місце, суб'єкт порушення та ін.), що демонструють потребу у визнанні права або його відсутності в разі відсутності відповідних заперечень. *По-друге*, це сприяє встановленню всіх важливих обставин справи, які підтверджують або спростовують аргументи про невідповідність дій до вимог частини другої ст. 19 Конституції України та вимог засади верховенства права. *По-третьє*, таким чином з'ясовується конкретний суб'єкт (або ж суб'єкти), який несе юридичну відповідальність за порушення соціального права військовослужбовця, що є важливим для відновлення правопорядку та забезпечення соціально безпечних умов подальшого перебування на службі військовослужбовця, соціальні права якого були порушені.

2. Припинення дій (бездіяльності), в результаті яких відбувається порушення соціальних прав військовослужбовців, та запобігання їх подальшому порушенню, в тому числі через заборону дій (бездіяльності), які можуть призвести до майбутніх порушень соціальних прав вказаного кола суб'єктів. Необхідно зауважити, що означений спосіб захисту соціальних прав може використовуватись у юрисдикційних та неюрисдикційних формах

захисту відповідних прав військовослужбовців, і має бути включений до вимог (тобто, у позовних заявах, скаргах тощо), які варто окреслювати на початковому етапі захисту власних прав [228, с. 44]. Логіка цього підходу полягає у наступному: чим швидше буде припинено дії чи рішення, що порушують соціальні права військовослужбовця, тим швидше відновлюється відповідний рівень соціальної безпеки особи, зменшується шкода, завдана військовослужбовцю (аналогічно також і його родині), а разом із тим – національній обороноздатності, загальному правопорядку у державі та військовій дисципліні на відповідному рівні. Крім того, важливо наголосити й на тому, що вказане закономірним чином також веде й до зниження витрат держави на відшкодування шкоди, що є наслідком визнання порушення соціальних прав військовослужбовця. З огляду на те, що способи захисту соціальних прав військовослужбовців тісно пов'язані між собою, їх можна ефективно комбінувати з іншими способами захисту та охорони прав військовослужбовців, наприклад, з тими, що передбачають відшкодування (компенсацію) завданої шкоди (збитків).

Крім того, важливо відзначити, що припинення дій, що призводять до порушення соціальних прав військовослужбовців, є суттєвим у своєму впливі методом захисту прав, який активно використовується при тривалих та систематичних правопорушеннях, спрямованих проти законних інтересів військовослужбовців у соціальній сфері. Важливість цього обумовлена тим фактом, що ефективний правозахист загалом вимагає не лише реагування на окремі інциденти порушення прав військовослужбовця, але й на усунення системних недоліків у військово-оборонному секторі, які дозволяють таким порушенням продовжуватися. Важливо розуміти, що тривалі та систематичні порушення прав військовослужбовців (головним чином, дії чи бездіяльність, рішення або їх послідовність, що обмежують чи заперечують суб'єктивне соціальне право військовослужбовця): по-перше, не лише погіршують їх безпосередні умови життя та служби, а й систематично знижують рівень їхньої соціальної безпеки (зокрема, внаслідок погіршення умов забезпечення

житлом, медичними послугами, можливостями для відпочинку, психофізіологічної реабілітації тощо); по-друге, збільшують соціальну вразливість військовослужбовців і часто також і членів їх сімей, роблячи їх більш уразливими перед соціально шкідливим впливом соціальних ризиків, пов'язаних з погіршенням психологічного та фізичного здоров'я та іншими аспектами соціального буття військовослужбовця та членів його сім'ї.

При цьому спосіб захисту соціальних прав військовослужбовців, який об'єктивується шляхом припинення дій (бездіяльності, дії акта), що призводять до порушення таких прав службовця, особливо важливий у випадках, коли порушення відбуваються непомітно (неочевидно) систематично, хоча в дійсності існує практика систематичного порушення соціальних прав військовослужбовців шляхом чергування періодичного порушення права та через деякий час його відновлювання. В умовах такого вираження систематичного порушення соціальних прав військовослужбовців: по-перше, створюються соціально небезпечні умови, за яких військовослужбовці періодично позбавляються захисту своїх прав, що веде до фактичного «розхитування» стабільності стану їхньої соціальної безпеки; по-друге, вноситься неприпустимий елемент загальносоціальної та суто юридичної невизначеності у бутті військовослужбовця та членів його сім'ї (наприклад, це робить планування їхнього майбутнього важким і передбачуваним, що вкрай неприпустимо для людей, які перебувають у стресових та ризикованих умовах роботи). Отже, відповідна практика не лише погіршує умови проходження служби, а й серйозно впливає на моральний дух та психологічний стан військовослужбовців, зменшуючи їхню впевненість у тому, що держава забезпечить їхні соціальні права, а відповідно – стає фактором, який також загрожує військовій дисципліні та обороноздатності держави. Тобто розглядуваним способом захисту соціальних прав військовослужбовця повинні припинятися не лише самі дії, бездіяльність та рішення, які згодом припиняються самим порушником прав та замінюються діями, рішеннями щодо забезпечення ним соціальних прав

військовослужбовця, а й має припинитися сама по собі така десоціалізуюча практика, забезпечуючи тим самим стабільність і впевненість військовослужбовців у їхньому соціально безпечному бутті.

Враховуючи викладене, вбачається необхідність у концептуальному перегляді інтерпретації припинення дій, якими відбувається порушення соціальних прав військовослужбовців, як окремого способу захисту соціальних прав, який загалом не може застосовуватися для запобігання вчиненню майбутніх протиправних дій [див., напр.: 267, с. 152]. Так, хоча традиційно припинення протиправних дій розглядається як реактивна модель дій, що об'єктивується після порушення прав та спрямована на їх відновлення, проте, підкреслимо, що означений підхід у цілому не враховує увесь потенціал запобігання «майбутнім діям», які також можуть бути частиною добре продуманої стратегії порушення соціальних прав військовослужбовців. Отже, обмеження використання можливостей припинення дій тільки щодо вже вчинених дій (бездіяльності), без урахування недобросовісної стратегії та її потенційних довгострокових негативних (у сенсі соціальної безпеки військовослужбовця) ефектів, очевидно, є теоретичним недоліком, що має практичне значення (зменшується ефективність захисту соціальних прав, оскільки це в дійсності не дозволяє повністю блокувати стратегії, які можуть бути розроблені для систематичного порушення прав військовослужбовців). Сама собою проблематика «майбутніх дій» також охоплює можливість, що порушення соціальних прав військовослужбовців можуть бути закладені в довгострокові стратегії, яка не обов'язково миттєво реалізується, але поступово вестиме до закономірних негативних наслідків для соціальної безпеки військовослужбовця. Це передбачає необхідність розширення інтерпретації форми та змісту моделі припинення дій до рівня попередження та переривання будь-яких розпочатих чи запланованих дій (бездіяльності), що в цілому можуть призвести до порушення соціальних прав військовослужбовців у майбутньому. Зважаючи на це, розширення визначення та методів застосування припинення дій має включати проактивні заходи для

виокремлення в якості факту (ідентифікації) та своєчасного та повного переривання будь-яких потенційних або запланованих дій, здатних призвести до відповідних порушень. Таким чином, діюче законодавство має захищати не тільки конкретне порушене суб'єктивне соціальне право військовослужбовця, але й його суб'єктивне соціальне право загалом (тобто, у найбільш широкому сенсі), особливо коли існує очевидна загроза подальшого порушення цього права [235]. Вказана «загроза», як вбачається, може бути аргументованим чином підтверджена на практиці, наприклад, коли виявлено систематичну протиправну стратегію у сфері забезпечення соціальних прав інших військовослужбовців чи певних категорій осіб, таких як жінки-військовослужбовці, військовослужбовці передпенсійного віку, або військовослужбовці з особливими сімейними обов'язками.

У зв'язку із цим, припинення дій, якими вчиняється порушення соціальних прав військовослужбовців, як спосіб захисту суб'єктивних прав, нами доповнюється таким теоретично та практично важливим (насамперед для забезпечення соціальної безпеки військовослужбовця та обороноздатності держави) доповненням *«а також попередження їх подальшого повторення щодо військовослужбовця, зокрема, шляхом заборони вчинення дій (бездіяльності), що становлять загрозу порушення соціального права у майбутньому»*. Тобто, в такому разі йдеться про забезпечення максимізації превентивного потенціалу правозахисту шляхом унеможливлення використання протиправної стратегії порушення суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців, про яку ми вказували, а так само – про унеможливлення: по-перше, переслідування військовослужбовців за їх дії, спрямовані на захист своїх соціальних прав в юрисдикційній чи позаюрисдикційній формі (наприклад, створення бар'єрів для реалізації права на кар'єру, на переведення чи переміщення такого працівника тощо, цькування (булінг) військовослужбовця, обмеження можливостей позитивної дискримінації та ін.); по-друге, уникнення від виконання вимог принципу невідворотності юридичної відповідальності (ігнорування цього принципу

збільшує толерантність до порушення соціальних прав, узвичаює таку неприпустиму практику).

3. Відновлення соціально безпечних умов для набуття та реалізації військовослужбовцем його соціальних прав, які були в той чи інший спосіб порушені. Відновлення відповідних умов для реалізації норм соціального права в Україні, а отже і порушених суб'єктивних соціальних прав осіб, може бути застосовано як у юрисдикційних, так і в позаюрисдикційних формах захисту соціальних прав військовослужбовців [228, с. 45]. Однак, реалізація цих прав на практиці, особливо на сучасному етапі правозахисної діяльності громадянського суспільства, ефективно здійснюється переважно через соціальні та правозахисні функції держави. Проблематика цього процесу посилюється через недостатні гарантії виконання законних вимог Омбудсмана та його представників, а також через те, що держава, на жаль, не завжди дотримується обов'язку неухильно виконувати судові рішення, спрямовані на захист соціальних прав військовослужбовців.

Необхідно відзначити значимість даного способу захисту соціальних прав військовослужбовців, яка виражається у декількох ключових аспектах:

1) означений спосіб захисту соціальних прав передбачає конкретні, ефективні дії для відновлення соціальної безпеки військовослужбовців;

2) процес відновлення порушених прав є фундаментальним принципом захисту соціальних прав загалом. Це пов'язано з тим, що державне і суспільне визнання самого факту порушення прав та належні реакції на таке протиправне діяння, включаючи юридичну відповідальність порушника, є необхідними, але й не достатніми умовами для повернення військовослужбовця до соціально безпечного стану буття, в якому він має перебувати. Отже, можемо дійти логічного висновку, що відновлення умов, що дозволяють військовослужбовцю набувати та реалізовувати свої соціальні права, які були порушені чи знівельовані, є одним з найбільш важливих інструментів, які можуть бути використані для досягнення цілей соціального права та забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців. Отже, як

убачається, вказаний спосіб захисту прав відіграє надзвичайно важливу роль у захисті соціальних прав військовослужбовців, стаючи в дійсності не тільки необхідністю (насамперед для відновлення соціальної справедливості, правопорядку та законності), але й обов'язком. Ігнорування необхідності застосування цього способу захисту соціальних прав може знецінити весь процес правозахисної діяльності, ставлячи під загрозу не лише соціальну безпеку військовослужбовців й їхніх сімей, але й також і національну безпеку через значні кадрові ризики, які в собі несе порушення соціальних прав військовослужбовців, а також захист цих прав, яке не призводить до відновлення достатніх умов набуття та подальшої реалізації військовослужбовцем його соціальних прав;

3) відновлення порушених прав, як спосіб захисту соціальних прав військовослужбовців, підкреслює важливість втручання держави у виявленні, запобіганні та усуненні порушень у соціальній сфері як стратегічне завдання захисту соціальних прав у державі, в якій підтримується правопорядок у соціальній сфері. Разом із тим, необхідно відзначити, що цей спосіб захисту соціальних прав у цілому не обмежується лише суто відновленням порушених таких суб'єктивних прав. Він полягає у відновленні конкретного становища військовослужбовця (яке закономірним чином включає також і права), що існували до моменту порушення. Між тим, відновлення відповідного становища можливе за умов, що таке становище: по-перше, реально існувало в дійсності (попри те, що воно не визнавалось, заперечувалось порушником чи не осмислювалося самим військовослужбовцем), а саме, виходячи з принципу правової законності та комплексу засадничих ідей соціального права України; по-друге, було змінене в результаті протиправних дій (бездіяльності).

4. Визнання незаконності дій (бездіяльності), а також рішень (договорів, угод в цілому), що стали фактичною причиною порушення соціальних прав військовослужбовця. Як вже нами зазначалось, для адекватного відновлення соціальної безпеки військовослужбовців (членів їх сімей) необхідно не лише визнати їх суб'єктивні права, але й зобов'язати відповідних суб'єктів створити

умови для повноцінної реалізації означених суб'єктивних прав. У цьому контексті, безумовно, важливим питанням є також визнання факту, що соціальна безпека військовослужбовців була порушена внаслідок незаконних дій чи рішень, які спотворюють можливість набуття та подальшої реалізації соціальних прав цих осіб.

Таким чином, формується комплексне уявлення про відновлення соціальної безпеки, яке включає не лише військовослужбовця, чий соціальні права були порушені, але й враховує об'єктивні та суб'єктивні аспекти правопорушення, що мають значення для аналізу мотивів і ціннісних орієнтирів суб'єкта правопорушення. Зазначені дії, як вбачається є необхідними «не лише для комплексного розуміння фактів, пов'язаних із конкретним правопорушенням, а й для того, щоб: по-перше, припинити подальшу практику порушення соціальних прав військовослужбовців (оскільки на підставі цього факту відбувається, серед іншого: скасування відповідних рішень, договорів у цілому чи у певній частині; припинення чи зміна правовідносин, які стали правовою основою порушення соціальних прав військовослужбовця та ін.); по-друге, військовослужбовець може вимагати відновлення його права, створення умов для реалізації суб'єктивного соціального права, а також вимагати відповідної компенсації шкоди, якої він зазнав у результаті такого порушення його права» [235, с. 223].

Особливу значущість розглядуваний спосіб захисту соціальних прав набуває у контексті масових порушень соціальних прав військовослужбовців (також працівників загалом), спричинених дією нормативно-правових актів, які суперечать Конституції України. Вказане прямо стосується, зокрема, забезпечення соціальної безпеки через охорону соціальних прав, якими володіють також і військовослужбовці. Значимість цього способу захисту обумовлене тим, що неправомірне звуження змісту соціальних прав, не виправдане збільшення перешкод для їх реалізації, або навіть відміна цих прав, в правовій державі завжди потребує вжиття заходів для відновлення прав і свобод, гарантованих законом. При цьому слід зауважити, що цей спосіб

захисту соціальних прав військовослужбовців зазвичай застосовується через судову юрисдикційну форму захисту, включаючи Конституційний Суд України, адміністративні суди та ВС, що закономірно, адже саме через такі інститути влади відбувається культивування справедливості та забезпечення панування права в державі та суспільстві.

Цей спосіб захисту соціальних прав військовослужбовців також є важливим не тільки для конкретного позивача чи скаржника, але й для інших військовослужбовців, які мають схожі соціальні права, що порушуються на нормативно-правовому рівні, або які потенційно можуть набути та реалізувати ці права в майбутньому. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що визнання законодавчого або підзаконного акта в цілому або в конкретній частині (нормі) недійсним, а також подальше позбавлення його юридичної сили, закономірним чином викликає суттєві корективи (з моменту їх видання) у функціонування системи забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців та у взаємодію держави та військовослужбовців [235, с. 223]. Насамперед йдеться про наступне: дії (бездіяльності) з боку держави, які вважалися законними та правомірними, після визнання їх такими, що не відповідають принципу правової законності, повинні бути припинені; держава має негайно здійснити всі необхідні дії, спрямовані на мінімізацію шкоди, яка була зумовлена протиправними діями, якими були порушені соціальні права (зокрема, слід переглянути всі акти та дії, які були вчинені, вжиті на підставі цих незаконних актів, що припинили свою дію в рамках захисту соціальних прав військовослужбовців); військовослужбовці, котрі постраждали від відповідних дій, можуть звертатися в судовому порядку до держави з вимогою відшкодувати шкоду, заподіяну нею порушенням їхніх соціальних прав. Зважаючи на це, можемо дійти висновку, що аналізований нами спосіб захисту соціальних прав військовослужбовців характеризується істотною соціально-правовою значимістю, а також правозахисним потенціалом, який обумовлений тим, що суди провадять таку діяльність за допомогою судового

контролю, а також контролю за відповідністю норм законодавства вимогам права (Конституції України).

5. Компенсація шкоди, а також відшкодування збитків, спричинені порушенням соціальних прав військовослужбовця. Відновлення соціальних прав військовослужбовців, особливо тоді, коли порушення цих прав призвело до їх соціальної вразливості з відповідними втратами (як матеріальними, так і нематеріальними), вимагає не лише визнання таких порушень (як таких), але й застосування відповідних компенсаторних методів захисту. Це насамперед передбачає використання механізмів відшкодування шкоди, спричиненої діями або бездіяльністю держави, якими неправомірно були проігноровані соціальні права та законні інтереси військовослужбовців. У такому разі не лише відбувається відновлення належного правового становища військовослужбовця, яке було втрачено порушенням, але й формуються умови, які сприяють запобіганню майбутнім порушенням соціальних та інших прав військовослужбовців, підкріплюючи таким чином правовий режим захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Разом із тим, при визначенні збитків, пов'язаних з порушенням соціальних прав військовослужбовців, важливо враховувати, щоб вони були реальними і обґрунтованими. У цьому сенсі слід наголосити на тому, що збитки мають включати витрати, які військовослужбовець вже поніс або очікує понести для відновлення своїх порушених прав, а також втрату або пошкодження майна тощо (приміром, штрафи за прострочення платежів по кредитах, спричинені невиплатою заробітної плати в повному обсязі). Однак, важливо мати на увазі й те, що розмір цих витрат має бути обмежений тільки тими, які мають прямий причинно наслідковий зв'язок з порушенням соціальних прав військовослужбовця або його сім'ї, щоб забезпечити справедливе і об'єктивне відшкодування відповідної шкоди.

Крім того, розглядаючи відповідний варіант способів захисту соціальних прав військовослужбовців важливо розуміти, що відповідно до законодавства збитки включають як реальні збитки, так і втрачену вигоду,

однак, слід враховувати, що дана категорія (втрачена вигода) не завжди застосовна, а саме у соціально-правових відносинах. Отже, на законодавчому рівні важливо забезпечити юридичну визначеність посилення військовослужбовця на втрачену вигоду у процесі захисту його соціальних прав.

Узагальнюючи вищевикладене, слід підкреслити, що захист соціальних прав військовослужбовців є суттєвою діяльністю держави та суспільства, яка має значущий соціально-правовий вимір, зокрема у контексті забезпечення їхньої соціальної безпеки. Цей захист повинен бути гарантований на нормативно-правовому та інституційному рівнях через ефективні форми та способи захисту соціальних прав. Важливо відзначити, що сукупність наявних та потенційно нових способів захисту соціальних прав становить цілісний інструмент людиноцентристського розвитку держави, що має велике значення не лише для правозахисту, а й для забезпечення належного рівня соціально безпечного існування військовослужбовців як під час служби, так і після її завершення. Також слід наголосити й на тому, що способи захисту соціальних прав військовослужбовців відіграють ключову роль у створенні безпечних соціальних умов для військовослужбовців та їхніх сімей, зокрема в контексті загрози соціальної вразливості через порушення їхніх прав або інших соціальних ризиків (викликів), з якими можуть потенційно зіштовхнутись військовослужбовці (члени їх сімей) у зв'язку із несенням служби. У цьому аспекті важлива належна нормативно-правова підтримка (забезпечення) цих способів захисту, яка має бути виражена через детальну регламентацію у спеціалізованому законодавчому акті, присвяченому захисту соціальної безпеки військовослужбовців. Тобто, цей нормативно-правовий акт, що регламентуватиме також і способи захисту соціальних прав військовослужбовців, повинен ефективно регулювати засади захисту соціальних прав такого кола осіб у цілому, забезпечуючи належний рівень соціальної безпеки для військовослужбовців у всіх сферах їхнього життя.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Юрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні характеризуються соціально-правовою значимістю, адже:

- 1) виражають реалізацію соціальної та правозахисної функцій держави та суспільства щодо військовослужбовців, сприяючи таким чином посиленню їх соціальної безпеки;
- 2) є важливою умовою подальшого розвитку України в якості соціальної держави, становлення в Україні інклюзивного суспільства;
- 3) аналіз їх діяльності дозволяє з'ясувати переваги та недоліки діючого соціально-правового режиму забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а також дійсну спроможність держави (у судовій, парламентській та адміністративній формах) сприяти виправленню недоліків функціонування вказаного правового режиму, що виявились в порушенні соціальних прав військовослужбовців, як на індивідуальному, так і на національному рівні.

2. Для судової форми юрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні характерним є те, що вона:

- 1) передбачає реалізацію правозахисної функції правової держави шляхом діяльності судів, які володіють судовою владою (й через суддів провадять правосуддя), особливості якої дозволяють утверджуватись цивілізаційному переосмисленню відносин між державою та військовослужбовцями, в яких поважається людська гідність таких службовців, а отже й визнається потреба в їх соціальній безпеці;
- 2) з-поміж інших юрисдикційних форм захисту соціальних прав є найбільш доступною для військовослужбовців, задовольняючи їх права на судовий захист та на доступне правосуддя (отже, й найбільш доступною та ефективною формою відновлення справедливості – належного стану соціальної безпеки військовослужбовця);
- 3) з-поміж інших юрисдикційних форм захисту соціальних прав підлягає більш високим стандартам забезпечення якості правового захисту;
- 4) об'єктивується на національному (Конституційний Суд України; національні суди, а саме

адміністративні суди) та регіональному міжнародному (Європейський суд з прав людини) рівнях.

3. Парламентська форма юрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців: 1) пов'язана із реалізацією правового статусу Омбудсмана та заснована на парламентському контролі за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, крізь призму якої здійснюється також контроль за дотриманням та захистом прав людини у військово-оборонному секторі, зокрема, соціальних прав військовослужбовців; 2) є мінімально формалізованою, що дозволяє їй бути однією з найбільш доступних для військовослужбовців форм юрисдикційного захисту соціальних прав; 3) може передбачати виконання Омбудсманом ролі посередника між військовослужбовцями та державою з метою оптимізації процесу відновлення порушених прав та компенсуванні шкоди, завданої відповідних порушенням соціальних прав військовослужбовців; 4) об'єктивується у юридично значимій (в контексті правозахисту) діяльності (насамперед, як контрольна діяльність), результати якої в дійсності можуть бути нівельованими відсутністю належних гарантій реалізації правозахисного впливу Омбудсмана у рамках парламентського контролю за додержанням соціальних прав військовослужбовців.

4. Адміністративна форма захисту соціальних прав військовослужбовців є позасудовою формою захисту суб'єктивних прав, що характеризується: 1) простотою та швидкістю їх застосування військовослужбовцем з метою захисту їх соціальних прав; 2) недостатньою юридичною визначеністю, що є проблемою, яка повинна бути вирішена в частині забезпечення визначеності: підстав, умов та ін. процедурних питань звернення до адміністративної форми захисту, розгляду заяви (скарги) військовослужбовця в рамках цієї форми захисту, а також винесення рішення за результатами розгляду заяви (скарги); гарантій виконання рішення за результатами розгляду заяви (скарги); юридичної відповідальності за ухилення від своєчасного та повного розгляду заяви (скарги) військовослужбовця про порушення його соціальних прав;

гарантій недопущення зловживання використання військовослужбовцем права на подання заяв (скарг) в рамках адміністративної форми захисту соціальних прав.

5. Неюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців характеризуються особливим соціально-правовим значенням, адже:

- 1) держава, постаючи в ролі роботодавця військовослужбовців, виконує важливе завдання забезпечення та захисту їхніх соціальних прав, а тому ця роль також створює потенційний соціальний ризик через конфлікт інтересів, коли один і той же суб'єкт виступає як контролюючий і контрольований (в правовій і демократичній державі цей конфлікт вимагає збалансування, яке може бути досягнуте через гарантування захисту соціальних прав військовослужбовців за допомогою недержавних механізмів; таким чином може досягнута об'єктивність та ефективність у захисті соціальних прав, мінімізуючи ризики зловживань та ігнорування вимог правової та соціальної справедливості);
- 2) в Україні, як в сучасній європейській державі, відбувається відхід від патерналістської концепції організації системи соціальної безпеки (захисту), що супроводжується демократизацією системи забезпечення соціальної безпеки, а також посиленням громадянського суспільства, правозахисна діяльність яких сприяє соціальній захищеності військовослужбовця (членів його сім'ї), суспільства та держави;
- 3) неюрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців характеризуються значним правозахисним потенціалом, забезпечення повноцінного вираження якого державою сприятиме посиленню соціальної безпеки військовослужбовців, належний рівень якої не може бути досягнутий в умовах, коли права військовослужбовців будуть порушуватись і не захищатимуться.

6. Для неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, як і в більшості інших держав, характерним є те, що перелік відповідних форм захисту фактично не містить самозахист військовослужбовцем соціальних прав (може застосовуватись лише у випадку

протиправного наказу, розпорядження), адже ця форма захисту може створювати значні ризики для обороноздатності держави. Особливе місце в системі неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців займає захист соціальних прав профспілками працівників системи військової публічної адміністрації та асоціаціями військовослужбовців, однак, послаблює правозахисний потенціал цих суб'єктів: відсутність спеціального законодавчого акту про громадянське суспільство та захист прав людини (насамперед соціальних прав) суб'єктами громадянського суспільства; відсутність достатнього нормативно-правового забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців профспілками та асоціаціями військовослужбовців. Також для неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців характерним є те, що вони не передбачають створення, долучення та участь в профспілках військовослужбовців, що компенсується можливістю створювати та брати участь в діяльності організацій з захисту прав військовослужбовців (асоціацій військовослужбовців). При цьому військовослужбовці також позбавлені права на самозахист соціальних прав, що в цілому не знаходить компенсаторної альтернативи, яка могла би замінити це обмеження широти вибору форм неюрисдикційного захисту соціальних прав. Вказане обмеження може бути збалансованим шляхом прийняття законодавчого акту про медіацію у сфері забезпечення соціальних та суміжних прав військовослужбовців.

7. Основними видами способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні є: 1) визнання соціального права та його обсягу, а також констатація темпоральних обставин виникнення цього суб'єктивного права та обставин його порушення; 2) припинення дій, якими вчиняється порушення соціальних прав військовослужбовців, а також попередження їх подальшого повторення щодо військовослужбовця, зокрема, шляхом заборону вчинення дій (бездіяльності), що становлять загрозу порушення соціального права у майбутньому; 3) відновлення належних умов набуття та подальшої реалізації військовослужбовцем його соціальних прав,

що були порушені (нівельовані); 4) визнання протиправності дій та рішень (договорів), які є фактичною підставою порушення соціальних прав військовослужбовців; 5) відшкодування збитків і компенсація шкоди, які обумовлені порушенням соціальних прав.

РОЗДІЛ 3 ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФОРМ І СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

3.1 Правове регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у Сполучених Штатах Америки

Протягом останніх років в Україні розпочались помітні зміни у політиці забезпечення національної безпеки та оборони, що обумовлено також впровадженням в Україні стандартів Організації Північноатлантичного договору (НАТО) [398, с. 2136], набуття членства в якому відповідає прагненням народу та засадам Конституції України. Крім того, набуття членства України в цій Організації відповідає стратегічному баченню подальшого її розвитку. Зокрема, Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг (*Jens Stoltenberg*) перед засіданням Контактної групи з оборони України 11 жовтня 2023 року [357] констатував невідворотність очікування набуття Україною в перспективі членства в Організації Північноатлантичного договору, що додатково було вчергове підтверджено у Спільній заяві Генсека НАТО, а також міністра закордонних справ України Д.І. Кулеби від 29 листопада 2023 року [344]. При цьому слід мати на увазі, що набуття членства в Організації Північноатлантичного договору передбачає впровадження в Україні комплексу стандартів НАТО, які зосереджені насамперед на військових і оборонних питаннях, й безпосередньо не стосуються питань забезпечення та захисту соціальних прав військовослужбовців. Між тим необхідно зазначити, що серед стандартів цієї Організації можна помітити стандарти, які опосередковано стосуються цих питань, зокрема стандарти, які стосуються військового потенціалу та забезпечення безпеки військовослужбовців та місій НАТО, наприклад, стандарти: «Мінімально необхідне медичне та аварійно-рятувальне обладнання для рятувальних плотів, включаючи інструкції для виживання в морі» № AMedP-1.2(A)(3) [354], «Об'єднана доктрина Альянсу щодо медичної

підтримки» № АJP-4.10(C)(1) [299], «Спостереження за станом здоров'я в місцях розгортання» № АMedP-4.1(A)(2) [318], «Передова психіатрична допомога» № АMedP-8.6(B)(1) [333], «Безпека харчових продуктів, стандарти захисту та виробництва харчових продуктів в ході операцій» № АMedP-4.6(B)(1) [332], «Перевірка об'єктів громадського харчування в ході операцій» № АMedP-4.7(B)(1) [341], «Захист харчових продуктів і води» № АMedP-4.12(A)(1) [331] та ін. З наведених та ряду ін. стандартів Організації Північноатлантичного договору випливає, що ця Організація приділяє значну увагу забезпеченню належного рівня соціальної безпеки військовослужбовців, що повинно бути враховано також усіма членами НАТО та державами, які бажають долучитись до НАТО. Саме тому питання забезпечення соціальної безпеки військового персоналу (серед іншого, шляхом захисту їх соціальних прав), як правило, регулюються національними законами держав-членів НАТО.

Між тим, слід констатувати, що у більшості держав-членів Організації Північноатлантичного договору не завжди приділялась належна увага потребі забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а також формуванню цілісного правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців. Цьому, на нашу думку, сприяли: тривалий мир на території Європи, який був встановлений після завершення II світової війни та фрагментарно порушувався лише в 90-х роках на території колишньої Югославії; ілюзія абсолютної національної безпеки держав-членів НАТО, якій зашкоджували лише терористичні організації, злочинній діяльності яких протидіяли переважно органи правопорядку, а не збройні сили.

Разом із тим, поступове зниження впевненості у національній безпеці, а отже й «зниження в суспільстві антивоєнних настроїв (особливо на фоні зростання нових безпекових загроз, викликаних воєнними конфліктами з боку недемократичних держав, тероризмом та ін.)» [232, с. 52] стали чинниками, на основі яких почала переосмислюватись соціальна важливість збройних сил, їх роль у бутті сучасної держави. Аналогічним чином поступово почала

переглядатись значимість ролі військовослужбовців у бутті сучасного суспільства, як важливих елементів, функції яких дозволяють повноцінно функціонувати державі, торуючи шлях до сталого розвитку суспільства та кожного громадянина [351, с. 324]. Так, цілком закономірним вважаємо те, що на тлі триваючої з 2014 року війни в Україні (особливо з початком повномасштабної фази російсько-Української війни) у різних державах-членах Організації Північноатлантичного договору [див., напр.: 306; 316; 330; 335; 375; 378; 395] роль військовослужбовців знову отримала належне визнання, у результаті чого державами цієї Організації почали переглядатись бюджетні видатки (у бік збільшення) на воєнно-оборонний сектор. Утім, слід констатувати, що й по сьогодні відповідні дії урядів ряду цих держав досі не завжди призводять до підвищення рівня соціальної та правової безпеки військовослужбовців. Це стосується, зокрема, забезпечення реалізації їх соціальних прав і можливості своєчасно та повноцінно захистити вказані права, як у юрисдикційних, так і в позаюрисдикційних формах. Водночас, слід наголосити, що для будь-якої сучасної соціальної, правової та демократичної держави, незалежно від рівня безпекових ризиків, основним пріоритетом має бути людиноцентричний розвиток. Це передбачає створення умов, за яких кожна особа, зокрема й кожен військовослужбовець, може повноцінно реалізувати свої права та відчувати себе захищеною у соціальному та правовому вимірах. Саме крізь призму такого людиноцентризму абсолютно всі «військовослужбовці повсякчас визнаються службовцями, які володіють людською гідністю, що потребує поваги, охорони та захисту, а отже – мають перебувати у соціально безпечних умовах буття (наскільки це можливо, приймаючи до уваги характер статусу військовослужбовця), зокрема, й за рахунок нормативно-правового (також інституційного) забезпечення охорони та захисту їх соціальних прав» [232, с. 53].

Таким чином, можемо припустити, що в державах-членах Організації Північноатлантичного договору, як найбільш могутнього військово-оборонного блоку в світі, до якого ми намагаємось потрапити, розроблено

ефективне законодавство: яке регламентує належний стан соціальної безпеки, як гарантії ефективності НАТО; аналіз якого може сприяти удосконаленню чинного законодавства України у відповідній частині. Саме тому, враховуючи прагнення України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору, потребу впровадження в нашій державі стандартів НАТО [див., напр.: 94; 102; 143; 181; 182; 218], а також необхідність з'ясування можливостей удосконалення соціально-правового механізму забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців (зокрема, шляхом забезпечення ефективного функціонування механізму захисту соціальних прав військовослужбовців), можемо констатувати актуальність потреби з'ясування поточного стану правового регулювання гарантій захисту соціальних прав військовослужбовців у державах-членах Організації Північноатлантичного договору. При цьому, передуючи досягненню бажаної мети зазначимо, що: по-перше, на сьогоднішній день на рівні Організації Північноатлантичного договору відсутній окремий стандарт забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а також стандарт захисту соціальних та ін. прав військовослужбовців (при цьому окремі соціальні права, як вже нами зазначалось, впливають з ряду стандартів НАТО), й по сьогодні відсутні дискусії щодо потреби створення та затвердження відповідного стандарту; по-друге, за умов відсутності відповідних стандартів НАТО, кожна держава-член Організації Північноатлантичного договору самостійно визначає стандарти соціальної безпеки військовослужбовців, а також стандарти забезпечення дії механізму захисту соціальних прав військовослужбовців, наслідком чого є: використання державами різних підходів до вирішення проблем забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців; існування ризиків недостатнього забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, що може трансформуватись у значний безпековий ризик для функціонування Організації та проведення нею операцій.

Приймаючи до уваги викладене, а також рамки нашого дослідження також зазначимо, що в межах нашого дисертаційного дослідження вбачається

неможливим розглянути особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в усіх державах-членах НАТО, а тому зосередимось лише на окремих з них, віддаючи найбільшу перевагу Сполученим Штатам Америки (у цьому підрозділі дисертації) та окремим державам-членам ЄС (зокрема, Іспанії та Угорщині у наступному підрозділі дисертації).

Враховуючи позиції учених стосовно соціальних прав американських військовослужбовців, проблеми їх забезпечення та захисту [див., напр.: 308; 336; 337; 365; 374; 377], а також, аналізуючи особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у США, спершу зазначимо, що в цій державі на федеральному рівні тривалий час йшла дискусія про широту прав, свобод військовослужбовців, а також об'єктивні рамки, за яких держава не може виходити, законно обмежуючи права військовослужбовців (зокрема, й їх соціальні права). Звернемо увагу на те, що відомий суддя ВС США Е. Воррен (*Earl Warren*) ще в 1962 році стверджував, що американських військовослужбовців не можна розглядати в якості осіб, котрі відмовляються від своїх конституційних прав, адже американські громадяни у військовій формі «не можуть бути позбавлені основних прав лише тому, що вони зняли цивільний одяг» [394, с. 187]. При цьому в США визнається доктрина військової необхідності (*military necessity*), що також відома як «Правило Орлова» (*Orloff Rule*), сформульоване ВС США у 1953 році в справі Орлов проти Віллоубі (*Orloff v. Willoughby*). За цим «Правилом» військовослужбовці для регулювання правовідносин у військовій та оборонній сфері можуть застосовувати власні нормативно-правові акти, які можуть відрізнятися від невоєнного законодавства й переважно перебувають поза сферою судового нагляду [359]. З огляду на це, як зазначає Е. Беумонт (*Elizabeth Beaumont*), в дійсності набуття громадянним статусу військовослужбовця в США означає, що він позбавляється значних можливостей реалізувати свої права та захищати свої права у судовому порядку [403]. Тобто, крізь призму «Правила Орлова» військовослужбовці, як

громадяни США з відповідним статусом, не можуть розраховувати на реалізацію ряду прав, гарантованих Конституцією США [315], що аргументовано об'єктивною військовою необхідністю, а можуть захищати власні права переважно в рамках інституційної системи воєнно-оборонного сектору, враховуючи також при цьому такий бар'єр в захисті, як суверенний імунітет (усі ці аспекти нами будуть більш детально пояснені в ході критичного аналізу законодавства США).

Вказані аспекти в соціально-правовому контексті їх осмислення можуть викликати певні занепокоєння з приводу забезпечення в США належного рівня соціальної безпеки військовослужбовців, попри усталене (й дещо «міфічне») уявлення про те, що неналежний рівень соціальної безпеки військовослужбовців характерний лише для України й не властивий іншим правовим, демократичним і соціальним державам, а щонайперше – США. Так, хоча може здатися, що в такій державі як США порушення соціальних прав військовослужбовців є проблемою, забутою з часів участі США в Другій індокитайській війні (тривала у В'єтнамі з 1959 по 1975 роки), слід визнати, що соціальні та інші права американських військовослужбовців дуже часто й сьогодні порушуються державою, суспільством і колегами по службі, що актуалізує потребу комплексної оптимізації механізму захисту соціальних прав військовослужбовців у США. На цю ж обставину звертає увагу заступник директора Національної законодавчої служби ветеранів зарубіжних воєн США Б. Даймонд (*Brittany Dymond*) у заяві «Стан заходів із набору та утримання військових у Міністерстві оборони» [382]. У вказаній заяві Б. Даймонд серед іншого зауважує, що ведучи мову про американські збройні сили насамперед слід вести мову про людей, які складають армію, які полишили військову службу, а також про людей, які потенційно можуть потрапити на службу до збройних сил. Як підмічає Б. Даймонд, сьогодні вже звичним є те, що американську армію «часто обговорюють з позиції її переважної сили та здатності стримувати ворогів у всьому світі. Збройні сили США служать одночасно світовою поліцією щодо агресії, а також групою гуманітарного

реагування після стихійних лих». Тим не менш, саме людський ресурс американської армії надає їй сили та формує репутацію впливової сили. Саме без хоробрих американців-військовослужбовців, як зазначає Б. Даймонд, ефективність американських збройних сил неминуче знизиться, адже насамперед кадри американських збройних сил «є їх найбільшим надбанням, і їм слід приділяти пріоритетну увагу відповідним чином» [382].

Закономірним чином американськими ученими, котрі визнають первинність людського ресурсу в забезпеченні ефективного функціонування воєнно-оборонного сектору США, наголошується й на потребі посилення соціальної безпеки військовослужбовців і ветеранів війни, що також могло би знизити кількість відтоку професійних кадрів зі служби, а також мінімізувати обсяг самогубств серед військовослужбовців (а особливо – серед ветеранів війни) [358; 392]. При цьому особливою проблемою захисту соціальних прав військовослужбовців в США є проблема забезпечення гендерної безпеки та захисту жертв гендерного насилля, домагань і дискримінації (вказане питання у цілому зараз залишається актуальним для більшості держав світу [див., напр.: 338]), які є протиправними діями, що нівелюють комплекс соціальних прав військовослужбовців та ставлять військовослужбовця-жертву таких дій в екстремальне соціально уразливе становище.

Так, незважаючи на десятиліття пильної уваги до питань забезпечення соціальної безпеки жінок-військовослужбовців, за 2018 рік 6% жінок-військовослужбовців були зґвалтовані та/або зазнали іншого типу сексуального насильства на службі, 24,2% американських жінок-військовослужбовців (6,3% чоловіків-військовослужбовців) піддавалися сексуальним домаганням, а 16,0% жінок-військовослужбовців (2,3% чоловіків-військовослужбовців) зазнали інших типів гендерної дискримінації [400, с. ix, 43-44]. Виходячи із цього у лютому 2023 року Директорка програми соціальної та поведінкової політики *RAND Corporation* Дж. Роллісон (*Julia Rollison*) констатувала, що: по-перше, хоча щорічне зростання сексуального насильства та гендерної дискримінації в

американській армії поступово знижується, проте ця проблема не може вважатися вирішеною (збільшенню безпеки сприяли зміни у 2021 році Єдиного кодексу воєнної юстиції [383]); по-друге, зґвалтування, будучи серйозним злочином та крайньою загрозою для соціальної безпеки жертв (як жінок, так і чоловіків), є фактором зниження якості життя жертви насильства (також гендерної дискримінації у цілому), оскільки наслідки травм від цих нападів можуть мати довготривалий ефект, виходячи навіть за рамки періоду проходження військової служби [369]. Зокрема, американські учені підтверджують, що військовослужбовці, котрі опинилися жертвами зґвалтувань та інших форм гендерного насильства часто страждають від посттравматичного стресового розладу, депресії, тривоги, починають зловживати алкоголем та психоактивними речовинами, страждають від суїцидальних думок та самонанесення ран. При цьому жертви не завжди вчасно звертаються за допомогою до кваліфікованої допомоги через відсутність підтримки в цьому військового керівництва, які часто не бажають відповідного розголосу, наносячи таким чином ще більшу шкоду жертві насилля, попри те, що мають захищати права військовослужбовців, зокрема, й тих, хто став жертвою гендерного насилля та дискримінації в армії [див., напр.: 362; 376].

Крім того, Дж. Роллісон зауважує, що по сьогодні жінки-військовослужбовці у США, які стали жертвами зґвалтувань, сексуальних домагань та ін., досить часто відмовляються від захисту їх прав, що пропонується державою. Такі жінки у великій кількості повідомляють, що вони не довіряють військовим або ветеранським системам охорони здоров'я чи ін. організаціям, що надають відповідні послуги під патронатом держави, з ряду причин, зокрема: по-перше, жертвам часто не надається допомога від жінок-психіатрів, психологів та інших консультантів, хоча жертвам в дійсності не комфортно взаємодіяти з фахівцями чоловічої статі (так жертви, які просили й не могли отримати медичних працівників-жінок, як правило, просто відмовлялися від медичної допомоги Департаменту у справах

ветеранів, опиняючись у вкрай вразливому становищі); по-друге, сама обстановка (щодо жертв зґвалтувань та ін. гендерного насилля, дискримінації) «у медичних установах для військових та ветеранів може бути непривітною, якщо не відверто провокуючою» [368].

Також вкрай проблематичним в США залишається питання забезпечення інших базових аспектів соціальної безпеки військовослужбовців. Наприклад, Б. Даймонд у заяві «Стан заходів із набору та утримання військових у Міністерстві оборони» зауважує, що наразі вкрай поширеним порушенням соціальних прав військовослужбовців є порушення їх права на належне житло. Ним зауважується, що якість житла військовослужбовців є нестабільним і очевидно ненадійним. Військовослужбовці США (зокрема, у закордонних місіях) часто змушені: проживати (також враховуючи ситуації проживання військовослужбовців зі своєю сім'єю) у житлі, ураженому чорною пліснявою, із проблемним опаленням, вентиляцією та кондиціонуванням повітря; стикатися з відсутністю гарячої води, а також із забрудненою паливом питною водою [382].

Тобто, як вбачається, *сьогодні навіть у найбільш економічно розвинених державах, зокрема у США, існують проблеми із забезпечення соціальних прав військовослужбовців, що підтверджує тезу про те, що означена проблема не є лише проблемою України. Утім, слід наголосити на тому, що в США ця проблема осмислюється, визнається, а урядом робляться кроки до вирішення цієї проблеми, зокрема, шляхом розвитку форм і способів забезпечення та захисту соціальних прав американських військовослужбовців.* Зокрема, в США робились емпіричні дослідження того, як саме впливає забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців на ефективність реалізації кадрової політики в секторі безпеки та оборони, а отже й на ефективність забезпечення національної безпеки держави. За результатами таких досліджень з'ясувалось, що сучасне покоління молодих американців не бажає служити у збройних силах, в яких не забезпечуються та не захищаються їх соціальні права. Зокрема, Б. Даймонд констатує, що за даними Міноборони США (станом на

осінь 2021 року), схильність до служби серед молодих американців знаходиться на найнижчому рівні, який не спостерігався з 2007 року. За даними дослідження, бажання вступати на військову службу мотивується 3 з 10 ключових аргументів, а саме: грошова компенсація за службу; оплата за рахунок бюджету вартості отримання вищої освіти після завершення служби; можливості подорожей (зокрема, у закордонних місіях США). У той же час, найменш ефективним мотивом для вступу на службу до Збройних сил США є бажання вплинути на благополуччя спільноти. Таким чином, як справедливо зауважує Б. Даймонд, «хоча ідеальний новобранець може прийти в армію з почуття обов'язку та самовідданої служби, більшість з них приходять до армії через переваги служби, які дозволяють новобранцю розвиватися і підтримувати себе» [382]. Вказане є показовою ілюстрацією того, що дійсна ефективність збройних сил (подібно до того рівня могутності, яким характеризується армія США) багато в чому залежить від якості кадрів, а їх якість прямо залежить від їхньої мотивації, що переважно пов'язується не стільки патріотичними переконаннями (наразі цей фактор в Україні є переважаючим в силу високого рівня патріотизму українців та бажання спільними зусиллями захистити державу від триваючої агресії проти України), а забезпеченням і захистом соціальних прав військовослужбовців. Це обумовлено тією обставиною, на якій ми вже неодноразово наголошували, що соціальна безпека військовослужбовця – це особлива гарантія обороноздатності держави, яку неможливо ігнорувати не лише з огляду на соціальну спрямованість держави (крізь призму якої військовий є особою з людською гідністю, а отже й становить найвищу соціальну цінність), але й з огляду на виклики та ризики для національного суверенітету, з якими можуть зіштовхнутись сучасні держави, серед яких й Україна.

Розглядаючи особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців США важливо розуміти, що це держава належить до англо-американської правової системи, тому, відповідні правовідносини регулюються нормами законодавства, враховуючи також норми

прецедентного права. При цьому, розглядаючи це питання, насамперед важливо звернути увагу на норми Конституції США [315], яка хоча й конкретно не стосується соціальних прав військовослужбовців і прямо не передбачає ті чи інші форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців, все ж таки забезпечує основну правову основу, що лежить в основі законів і підзаконних актів, що захищають ці права військовослужбовців. При цьому важливе значення мають саме П'ята та Чотирнадцята поправки до Конституції, що гарантують належну правову процедуру, яка також застосовується до військовослужбовців, забезпечуючи справедливе звернення за судовим та адміністративним захистом. Однак, як ми вже зазначали, ці норми Конституції США застосовуються із урахуванням «Правила Орлова», сформульованого ВС США у справі Орлов проти Віллоубі [359].

Крім того, важливе значення для захисту соціальних прав військовослужбовців США мають також норми Кодексу США, зокрема процесуальні та процедурні норми. Насамперед звернемо увагу на Розділ 28 Кодексу США [384], який безпосередньо не регулює питання захисту соціальних прав (зокрема, соціальних прав військовослужбовців), однак, містить норми, що регулює федеральну судову систему та визначає процедури розгляду цивільних та кримінальних справ, а з цієї причини містить глави та статті, які прямо чи опосередковано впливають на соціальні права військовослужбовців та їх захист. Зокрема, керуючись нормами Розділу 28 Кодексу США військовослужбовець може подавати позов до федерального суду, захищаючись від дискримінації при прийнятті на роботу відповідно до ФЗ «Про працевлаштування та повторне працевлаштування військовослужбовців» (кодифікований з поправками у §§ 4301–4335 Частини III Розділу 38 Кодексу США [385]), тобто захищати у судовому порядку право на роботу (зайнятість), на соціальну безпеку тощо. Зокрема, п. b §1346 Розділу 28 Кодексу США (ФЗ «Про правопорушення») регламентує право на подання позову проти США у випадках вчинення неправомірних дій

федеральних службовців, зокрема, які також стосуються соціальних прав громадянина (більш детально нормативні підстави дії механізму подання позову проти держави за певні правопорушення регламентуються у §§2671–2680 Розділу 28 Кодексу США). Також вкрай важливим можна вважати п. b §2401 Розділу 28 Кодексу США, який встановлює терміни для подання деліктних позовів проти США, зокрема позовів, пов'язаних із захистом права на здоров'я та отриманням компенсацій у разі медичної недбалості у військових госпіталях.

Окремо слід звернути увагу й на норми Єдиного кодексу військової юстиції (кодифікований із поправками у Главі 47 Розділу 10 Кодексу США) [383], який є наріжним каменем військового права та регулює правосуддя у військовій сфері, а тому включає положення щодо процедур функціонування військового трибуналу, його повноважень, а також правопорушень, які можуть розглядатися трибуналом. Важливо звернути увагу на те, що Єдиний кодекс безпосередньо не стосується соціальних прав військовослужбовців та їх захисту, проте регулює поведінку та дисципліну в армії, а також притягнення до відповідальності тих, хто чинить правопорушення у військовій сфері, зокрема правопорушення, що прямо чи опосередковано стосуються соціальних прав військовослужбовців [383].

При цьому важливо мати на увазі, що звернення військовослужбовців до США за судовим захистом їхніх соціальних прав може ґрунтуватися на нормах різних нормативно-правових актів, які розглядаються як нормативні підстави для подання відповідного позову. Насамперед, мова йде про норми законодавства, в яких закріплюються соціальні права людини (також окремі соціальні права військовослужбовця), а також обов'язки держави забезпечувати та захищати такі права. Зокрема, військовослужбовець може звернутись за захистом (щонайперше до суду) на підставі норм ФЗ США «Про американців з інвалідністю» [300] у разі, якщо військовослужбовця обмежують у особливих соціальних правах, які обумовлені наявністю в нього

статусу особи з інвалідністю (наприклад, невиконання державою вимог щодо адаптації робочого місця військовослужбовця до його особливих потреб).

При цьому, як ми вже зазначали, особливе місце в правовому регулюванні захисту соціальних прав військовослужбовців в США займають судові рішення прецедентного характеру, адже в цій державі в рамках судової форми юрисдикційного захисту не лише здійснюється захист прав військовослужбовців, але й формується нормативно-правова основа забезпечення та захисту соціальних прав таких осіб. Критично аналізуючи значний обсяг прецедентних рішень ВС США можемо виокремити, зокрема, рішення ВС США у справі Левін проти США (*Levin v. United States*) [390], у якому Судом вирішується конфлікт між «суверенним імунітетом» (*sovereign immunity*) та правом військовослужбовця захистити своє право на здоров'я, а також притягнути винних у порушенні його права на здоров'я до юридичної відповідальності. Насамперед, ґрунтуючись на наукових позиціях юристів-класиків із держав англо-американської правової системи [див., напр.: 305; 317; 355; 363] зазначимо, що «суверенний імунітет» є правовою доктриною, згідно з якою держава (уповноважена особа – державний службовець) не можуть вчинити правопорушення та мають імунітет від будь-якого цивільного позову або кримінального переслідування. Отже, в силу цього імунітету уряд США і певне коло державних службовців, як правило, мають імунітет від судових позовів, якщо вони не згодні на судовий розгляд (або якщо це прямо не передбачено федеральним законодавством). Ця правова доктрина ґрунтується на логіці, що заборона на інтерпретацію (кваліфікацію) діянь таких суб'єктів як правопорушення, а також заборона на подання позовів у зв'язку з цим є найважливішою гарантією, яка забезпечує належне функціонування уряду. Приймаючи до уваги викладене зазначимо, що з рішення по справі Левін проти США випливає, що С.А. Левін (*Steven A. Levin*) був військовослужбовцем та подав до суду позов до свого військового лікаря та США за медичну недбалість та шкоду здоров'ю, яку зазнав військовослужбовець після медичної процедури, проведеної у Військово-

морському госпіталі США на Гуамі. Перед проведенням операції з видалення катаракти С.А. Левін дав згоду на її проведення, але стверджував, що перед її безпосереднім проведенням усно відкликав свою згоду. Операція все ж таки була проведена, після чого у позивача виникли ускладнення, через що йому довелося тривалий час проходити лікування без точних перспектив одужання. Ця справа насамперед стосується питання широти суверенного імунітету, регламентованого п. «е» §1089 ФЗ «Про імунітет від лікарської недбалості» (відомий як Закон Гонсалеса), який забезпечує імунітет військово-медичному персоналу від особистих цивільних позовів за дії, здійснені ними у межах виконання ними службових обов'язків (надання медичних послуг). У рамках цієї справи ВС вирішував, чи скасовує Закон Гонсалеса суверенний імунітет щодо позовів про заподіяння шкоди пацієнтові внаслідок надання медичних послуг, тим самим дозволяючи подавати пацієнтам такі позови безпосередньо проти США. У рішенні Суду зазначено, що суди нижчої інстанції (зокрема, Апеляційний суд США дев'ятого округу) відхилили позовні вимоги С.А. Левіна, пославшись на те, що в цьому випадку має застосовуватись доктрина суверенного імунітету США відповідно до Закону Гонсалеса. У свою чергу позивач не погоджувався з такою правовою позицією, вважаючи, що Закон Гонсалеса не повинен виключати його позов про навмисне завдання шкоди здоров'ю, адже це завадить пацієнтам, які отримали шкоду здоров'ю через дії військового медичного персоналу, вимагати відшкодування збитків, завданих медичними помилками. Представник уряду США, з іншого боку, стверджував, що відмова від суверенного імунітету, що передбачається, у Законі Гонсалеса скасує давній прецедент щодо таких відмов, що неприпустимо. Розглянувши обставини справи ВС США ухвалив, що п. «е» §1089 Закону Гонсалеса дійсно скасовує виняток із ФЗ «Про правопорушення» у разі навмисного правопорушення. Отже, ВС у цій справі визнав, що: по-перше, позов проти США за звинуваченням у завданні шкоди здоров'ю медичною процедурою з боку лікаря ВМФ, який діяв у межах його службових обов'язків, був допустимим; по-друге, формулювання п. «е» §1089 Закону

Гонсалеса чітко вказує, що виняток (стосовно навмисного правопорушення) за ФЗ «Про правопорушення» не застосовується до справ, пов'язаних з медичним персоналом, найнятим агентствами, переліченими у Законі Гонсалеса. Отже, ВС США своїм рішенням у справі уточнив можливості військовослужбовців щодо захисту свого права на здоров'я в рамках судової форми захисту соціальних прав військовослужбовців.

З викладеного випливає, що в США військовослужбовці спроможні захищати свої соціальні права, звертаючись до судової та адміністративної форм захисту своїх прав. Тобто, чинне законодавство не передбачає можливості американських військових звертатись за профспілковим захистом, подібно того, як це має місце в Україні. Справа у тому, що зазначеним нами раніше Єдиним кодексом військової юстиції (також ін. нормативно-правовими актами) на військовослужбовців США накладаються різні обмеження прав громадянина та людини, зокрема, обмеження їхньої здатності засновувати та вступати до профспілок з таких причин: по-перше, неприпустимістю підриву через профспілкову діяльність ефективного функціонування американських збройних сил; по-друге, діяльність профспілок може підірвати сувору субординацію, що необхідна для підтримки дисципліни та ефективного функціонування збройних сил (тобто ідея існування профспілки, яка потенційно могла б кинути виклик авторитету цього командного ланцюжка або ж повноправно вступати з нею у дискусію, переговори, на сьогоднішній день розглядається як практика, несумісна з військовою дисципліною та ефективністю). Водночас відсутність можливості профспілкового захисту соціальних прав військовослужбовців у дійсності не означає відсутності захисту, гарантованого фундаментальною свободою людини на асоціацію (це широка свобода, яка охоплює також право на профспілку, а за неможливості її реалізації – компенсується іншими, альтернативними правами). Отже, в даному випадку слід говорити про ширшу форму захисту соціальних прав військовослужбовців у США – форму захисту соціальних прав суб'єктами громадянського суспільства. При цьому, якщо відсутність профспілок

військових у низці держав світу можна розцінити як істотна загроза соціальній безпеці військовослужбовців (прикладом цього є сьогочасна Угорщина), у випадку зі США спостерігається зворотна ситуація, що обумовлено наступною обставиною: в цій країні існує реальне, усталене громадянське суспільство, яке здатне надавати допомогу в захисту соціальних прав також військовим. Більше того, навіть самі військовослужбовці, керуючись принципами соціальної відповідальності, соціальної солідарності та соціальної справедливості, беруть участь у громадянському суспільстві, захищаючи свої права та права своїх колег.

Як приклад можемо назвати, зокрема, Асоціацію військових офіцерів Америки (*Military Officers Association of America*), яка виступає за захист соціальних та інших прав як конкретного військовослужбовця, так і військових офіцерів США в цілому. Як приклад їх діяльності можемо назвати, зокрема: по-перше, захист прав військовослужбовців (також членів їхніх сімей) на доступну психіатричну допомогу, вартість якої (з урахуванням того, що для бенефіціарів *TRICARE* – програми охорони здоров'я, яка забезпечується системою військової охорони здоров'я Міністерства оборони США, плата за психіатричну допомогу є значно більшою, ніж для осіб, які отримують цю допомогу за комерційними страховими планами) поставила їх у ситуацію, коли багато хто був змушений відмовитися від відповідної медичної послуги [371; 372]. По-друге, захист права військовослужбовців на гідну оплату праці шляхом розробки пропозицій та лобіювання програм забезпечення конкурентоспроможного підвищення зарплат військовим. У силу цього президент США підписав законодавчий акт [379], у якому на 2024 фінансовий рік передбачено найбільше (за останні 20 років) підвищення заробітної плати військовослужбовцям, а також матеріальне та фінансове забезпечення низки інших програм соціального захисту військовослужбовців та їх сімей [349; 397, с. 3]. По-третє, захист права на належне житло, а насамперед шляхом лобіювання ініціатив з оптимізації програм житлової підтримки Пентагоном військовослужбовців, просуваючи ідею повного

покриття витрат на житло. Зокрема, під впливом постійного тиску Асоціації військових офіцерів Америки на Конгрес та на відповідні федеральні органи в цілому щодо захисту права військовослужбовців на житло, Міноборони США наприкінці 2023 року підвищило ставки житлової допомоги (в середньому на 5,4%) [321]. При цьому Асоціація, визнаючи позитивність таких дій держави, вказала на те, що продовжить свою правозахисну діяльність у цьому напрямку, допоки не досягне повного покриття Пентагоном витрат на житло для військовослужбовців США та їхніх сімей [386].

Отже, як вбачається з викладеного, стан правового регулювання у державах-членах Організації Північноатлантичного договору не стандартизовано на рівні окремого документу чи певного комплексу документів (стандартів і рекомендацій) НАТО (хоча фрагментарно ці питання регламентуються у відповідних стандартах). У зв'язку із цим, в державах-членах Альянсу використовуються різні підходи до правового регулювання форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, що є питанням, актуальним і для найбільш економічно розвинених правових, демократичних і соціальних держав, серед яких особливе місце займають США. При цьому критичний аналіз актуальних проблем забезпечення соціальних прав військовослужбовців та спроб їх вирішити дозволяє дійти двох важливих висновків. По-перше, осмислення глибини проблем із забезпеченням соціальних прав військовослужбовців в США дозволяє реалістичним чином усвідомлювати проблематику забезпечення соціальних прав військовослужбовців в Україні, в силу усталеної ілюзії про ідеальність становища американських військових та начебто екстремально негативний рівень соціальної безпеки українських військовослужбовців. Між тим, існування проблем із забезпеченням соціальної безпеки американських військових не може розглядатись в якості виправдання не вирішення відповідних проблем в Україні, адже в США ці проблеми визнаються, засуджуються на найвищому рівні та визначаються в якості таких, що потребують вирішення. Навпаки, проблематику забезпечення соціальної

безпеки американських військових доцільно розуміти в якості прикладу, який засвідчує, що проблеми із забезпеченням соціальної безпеки військовослужбовців можуть існувати навіть у найбільш могутніх збройних силах світу, однак, не вирішення цих проблем може знизити потенціал збройних сил та поставити державу в стан критичної небезпеки, на що ми вже неодноразово вказували, посилаючись на американських учених-юристів та практиків. По-друге, вирішення проблем забезпечення та захисту соціальних прав військовослужбовців в США сприяє формуванню стратегії вирішення аналогічних проблем в Україні, приймаючи до уваги реалії, в яких наразі перебуває наша держава, а також враховуючи концептуальні розбіжності між правовими системами України та США. Так, хоча в США по сьогодні не створено спеціального законодавства, яке комплексно регламентує форми та способи захисту соціальних прав військовослужбовців, слід мати на увазі, що в розглядуваній державі ефективно нормативно-правовим чином забезпечено діяльність суб'єктів громадянського суспільства в воєнно-оборонному секторі. Саме цей соціально-правовий фактор, як вбачається, є важливою рушійною силою механізму попередження кадрової кризи в американських збройних силах, практика функціонування якого може бути використана й в Україні.

3.2 Особливості правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в окремих державах-членах Європейського Союзу

Розглядаючи стан правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в Європейському Союзі слід зазначити, що так само як на рівні Організації Північноатлантичного договору відсутні стандарти захисту таких прав військовослужбовців, так само і на рівні ЄС по сьогодні не розроблено таких стандартів. Саме тому нормативно-правове забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців в різних державах Союзу характеризується своїми особливими підходами, хоча в будь-якому разі

передбачає використання загальних форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців.

Серед таких особливу увагу доцільно приділити Французькій Республіці (далі – ФР), яка з початку повномасштабної війни в Україні продовжує надавати політичну, фінансову, гуманітарну та військову підтримку нашій державі [див., напр.: 259], будучи одним із зразків європейських соціальних, правових та демократичних держав. Аналізуючи наукову літературу, в якій розкриваються особливості правового регулювання захисту прав військовослужбовців (зокрема, їх соціальних прав) у державах-членах ЄС, можемо помітити, що на сьогоднішній день в Україні ще не було здійснено комплексних досліджень, спрямованих на аналіз двох важливих аспектів у контексті питання захисту соціальних прав військовослужбовців. По-перше, ще не було досліджено поточний стан правового регулювання та гарантій захисту соціальних прав військовослужбовців у країнах Європейського Союзу, зокрема у Франції. По-друге, досі не були визначені актуальні перспективи удосконалення українського національного законодавства щодо форм і способів захисту цих прав, враховуючи досвід та нормативні положення зазначених країн ЄС. Вирішення вказаних питань, поза сумнівом, дозволило б: по-перше, забезпечити більш ефективний процес нормативно-правового та інституційного забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців; по-друге, адаптувати українське законодавство із відповідними європейськими стандартами.

Додатково зазначимо, що вказане питання наразі також є недостатньо дослідженим й ученими з ЄС. При цьому в процесі аналізу наукової літератури європейських науковців можемо помітити, що ними вже розкривались різні аспекти захисту соціальних прав (серед яких П. Варін [393], Ж. Деверс [320], М.А. Латіф [350], М.-Т. Льонкута [348], Д. Роман [370] та ін.), а також змісту соціальних прав військовослужбовців (серед яких С. Гамбарделла [334], Т. Демуля [319], Ж. Жоана [343], К. Лоретт [352], С. Ферстаппен [391] та ін.). Наукові праці цих та ін. європейських науковців засвідчують можливість

комплексного дослідження стану правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у ФР, на основі чого можна буде з'ясувати можливості удосконалення нормативно-правового забезпечення форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Комплексний аналіз правової основи захисту соціальних прав військовослужбовців у Франції підкреслює важливість *Кодексу соціальної безпеки ФР* [312] як ключового законодавчого акта, що визначає основні засади соціальної безпеки на території республіки. Зокрема, цей Кодекс охоплює умови, підстави та інші обставини забезпечення соціальних прав громадян, у тому числі військовослужбовців. Статті L371-6 та L371-7 Кодексу визначають коло осіб, які мають право на пенсії, а саме на пенсії військовослужбовців, а статті L372-1 та L372-2 окреслюють специфіку соціального страхування військовослужбовців. Особливий соціально-правовий режим для військовослужбовців регламентовано статтями з L713-1 до L713-23 Кодексу, в яких вказуються різні аспекти забезпечення їх соціальної безпеки, а в статтях L713-19–L713-22 французьким законодавцем окреслюються особливості функціонування Національного військового фонду соціальної безпеки (*Caisse nationale militaire de sécurité sociale*), який спеціалізується на соціальному забезпеченні військовослужбовців.

Аналізуючи положення статті L142-1 Кодексу соціальної безпеки Франції [312], виділяється значний обсяг нормативних засад, що регулюють судовий захист у сфері соціальної безпеки. Основні аспекти включають:

- 1) застосування законодавчих та підзаконних актів в рамках правового режиму соціального захисту;

- 2) відшкодування внесків, вкладів і виплат, що визначені у статтях L137-30, L138-20, L862-4 і L862-4-1 Кодексу соціальної безпеки ФР [312] та стягнення відповідних внесків, вкладів і виплат, зазначених у статтях L1233-66, L1233-69, L3253-18, L5212-9, L5422-6, L5422-9, L5422-11, L5422-12 та L5424-20 ТК ФР [313];

3) основні засади встановлення стану чи міри втрати працездатності внаслідок нещасного випадку чи хвороби, що не регулюються статтями книги IV Кодексу соціальної безпеки ФР [312];

4) врегулювання процесу встановлення стану непрацездатності у разі набуття професійних захворювань або нещасних випадків, які охоплені розділами III, IV і VI книги VII Кодексу сільського та морського рибальства ФР [314], а також стану непрацездатності у разі нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань, передбачених розділами V і VI тієї ж книги VII Кодексу сільського та морського рибальства ФР [314];

5) перегляд рішень пенсійних фондів та фондів професійного медичного страхування, що мають вирішальне значення для соціального забезпечення працівників, а також рішень від Комісії з прав та самостійності осіб з обмеженими можливостями (*Commission des droits et de l'autonomie des personnes handicapées*), що окреслюються в абз. 1 ст. L241-9 Кодексу соціальних дій та сім'ї ФР [310].

Кодекс оборони Франції є ще одним фундаментальним документом, що містить ключові засади стосовно прав та обов'язків військового персоналу. Цей Кодекс враховує різні аспекти соціально безпечного виникнення, перебігу та завершення службових відносин за участю військовослужбовців. Утім, особлива увага в контексті захисту соціальних прав військовослужбовців у Франції приділяється статтям D4121-1 до D4122-13 Кодексу оборони [311]. Вказане обумовлено тим фактом, що ці статті конкретизують:

1) ряд стандартів соціальних прав французьких військовослужбовців. Зокрема, в цих нормах йдеться про права військовослужбовців, пов'язані з обмеженням свободи пересування, яке є характерним для військової служби. Як убачається, важливість таких стандартів полягає у забезпеченні балансу між необхідністю виконання службових обов'язків та збереженням основних прав і свобод особистості;

2) особливості захисту прав французьких військовослужбовців. Законодавцем в Кодексі визначаються механізми, що захищають соціальні та

інші права військовослужбовців, включаючи, але не обмежуючись, правом на справедливі умови служби, соціальну підтримку та доступ до правових захисних процедур. Наприклад, у ст. D4121-4 розглядуваного кодифікованого законодавчого акту підтверджується таке важливе право, як право на вільне пересування, яке може реалізовуватись в обмеженій формі. У цій статті зазначається, що військовослужбовці поза межами несення служби та коли на них не поширюються певні обмеження, пов'язані з виконанням службових обов'язків (або проходження навчання), можуть вільно пересуватися (хоча міністр оборони, якщо того вимагають обставини, може обмежити здійснення свободи пересування): по території республіки, по території країн ЄС, а також по тим територіям, які зазначені у списку, складеному міністром оборони; по території дислокації (якщо вони приписані до іноземної країни, крім країн-членів ЄС та тих країн, що містяться в переліку, складеному міністром оборони). Крім того, у ст. D4121-5 Кодексу зазначається, що в інтересах служби міністром оборони (або ж командуванням) може вимагатись, щоб підлеглі йому військовослужбовці проживали в певних географічних межах або в межах військової території [311].

Додатково звернемо увагу й на те, що у ст. D4121-1 Кодексу оборони ФР вказується, що кожен військовослужбовець володіє правом вільно самовиражатись, дотримуючись положень загального статусу військовослужбовців у республіці (цей статус, як далі нами буде продемонстровано, передбачає особливе тлумачення обмежень і порушень соціальних прав військовослужбовців, що позначається й на інтерпретації фактів порушень таких прав, а отже – й можливостей захисту таких прав). У зв'язку із цим, «кожен військовослужбовець може в індивідуальному порядку подавати до вищого органу влади або, якщо це можливо, до організацій, створених для цієї мети, пропозиції, спрямовані на поліпшення умов виконання служби або життя в суспільстві, а також інших аспектів, що стосуються його особистого становища» [232, с. 54]. Разом із тим, французький законодавець у ч. 3 ст. D4121-1 Кодексу [311] встановлює

заборону на участь військовослужбовців у демонстраціях та колективних зверненнях, що в цілому відображає глибоке занепокоєння правотворцем стосовно можливості перетворення цих дій на протестні рухи або, в крайньому випадку, на військові перевороти (хоча страйк – це невід’ємне право усіх працюючих осіб [396]). Такі заходи закономірним чином розглядаються як необхідні для запобігання діяльності, яка може підірвати обороноздатність держави та порушити порядок і дисципліну в армії. Окремо в цьому контексті звернемо увагу й на зміст ст. D4122-12 Кодексу оборони [311], в якій окреслюється подальше уточнення означеної заборони. В цій статті Кодексу законодавець вказує, що у військових з’єднаннях, на суднах флоту та інших місцях, що перебувають під військовим управлінням, військовослужбовцям також забороняється організація чи участь у демонстраціях, які включають філософські, релігійні, політичні чи профспілкові акції пропаганди.

Окремі положення Кодексу оборони ФР [311] окреслюють чіткий механізм для забезпечення інформованості та участі військовослужбовців у важливих аспектах їхнього професійного життя, що є ключовим питанням для своєчасного набуття, реалізації та зміцнення їхніх соціальних прав. Так, у ч. 1 ст. D4121-2 Кодексу оборони законодавець гарантує кожному військовослужбовцю право бути належним чином інформованим про своє становище. Це право на інформацію забезпечується через можливість звертання до офіцерів генерального інспектора з будь-яких питань, що стосуються особистого становища, умов служби чи життя у військовій спільноті [311]. Відтак, посилаючись на цю норму Кодексу військовослужбовець може отримувати відповіді на свої питання та вирішувати проблеми безпосередньо з уповноваженими особами, що сприятиме своєчасності набуття та реалізації соціальних прав. У свою чергу ст. D4121-3 надає військовослужбовцям право на участь у створенні соціально безпечних умов свого буття. Це включає участь у прийнятті рішень, що впливають на їхнє повсякденне життя, через комісії, члени яких призначаються згідно з наказом Міністра оборони або, у випадку національної

жандармерії – Міністра внутрішніх справ [311]. Таким чином військовослужбовці набувають гарантованої на рівні Кодексу можливості впливати на практично всі процеси та умови, які безпосередньо стосуються їхньої соціального добробуту та соціальної безпеки, а отже – матимуть можливість більш ефективним чином захищати свої соціальні права.

Важливість зазначених норм Кодексу обумовлена тим фактом, що у Франції для військовослужбовців не передбачена можливість створення та участі в профспілкових організаціях та рухах (в Україні з 23 квітня 1992 року існує професійна спілка працівників ЗСУ, з 20 серпня 2019 року – Всеукраїнська профспілка військових, працівників правоохоронних органів та учасників бойових дій), а отже французькі військовослужбовці обмежені у праві не лише реалізувати колективні права, але й звертатись до профспілкового захисту їх соціальних прав, що є невинуватим й не може бути компенсовано відповідними комісіями, які створені для захисту прав військовослужбовців у збройних силах ФР.

Слід звернути увагу на те, що неприпустимість обмеження військовослужбовців у їх свободи на профспілкову діяльність (головним чином, у більш широкому значенні цієї свободи – свободи асоціації), яка гарантована Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [325], була також окреслена ЄСПЛ у рішенні від 02 жовтня 2014 року по справі Мателлі проти Франції (*Matelly c. France*). У цьому рішенні Суд вказав на однозначній неприпустимості заборони асоціацій військових (насамперед, профспілок) у збройних силах ФР, визнаючи при цьому те, що держава може вдатись до правомірного обмеження (навіть суттєвого) свободи асоціації щодо військовослужбовців, приймаючи до уваги специфіку статусу збройних сил. Тобто, Судом виправдовуються лише законодавчі вимоги щодо адаптації профспілкової діяльності до особливостей функціонування збройних сил, однак, не виправдовуються в світлі ст. 11 Європейської конвенції обмеження свободи асоціації для військовослужбовців, коли такими обмеженнями військові взагалі

позбавляються загального права на об'єднання (з якого профспілка є лише одним із способів) для захисту їхніх професійних і моральних інтересів. Грунтуючись на такій логіці Суд наголосив на тому, що держава може правомірним чином обмежити свободу, гарантовану ст. 11 Європейської конвенції, впливаючи на способи дій та вираження професійного об'єднання військовослужбовців, але не діючи так, що державою буде обмежуватись сама сутність цього права, яке включає право створювати таке об'єднання та вступати в нього, брати участь в житті такого об'єднання [346]. На виконання цього рішення ЄСПЛ у законодавство ФР було внесено зміни, а саме в ст. L4121-4 Кодексу оборони [311] закріплено правило, у відповідності до якого військовослужбовцям дозволяється вільно створювати національну професійну асоціацію військовослужбовців, керуючись положеннями глави VI Кодексу, приєднуватися до неї та виконувати організаційні обов'язки. При цьому в 2015 році Кодекс було також доповнено ст. L4126-6, в якій зазначається, що така асоціація військовослужбовців повинна створюватись, будучи сумісною з місією та особливостями служби в збройних силах, не перешкоджаючи своєю діяльністю підготовці та проведенню військових операцій. Крім того, в ст. L4126-3 Кодексу оборони ФР [311] такій асоціації надається процесуальна правосуб'єктність, а саме право подавати позови до суду, однак, лише у випадках, коли порушуються права такої асоціації.

Окремої уваги заслуговує в розглядуваному контексті ст. D4122-2 Кодексу оборони, що визначає перелік основних прав і обов'язків військовослужбовця у Франції, а саме військовослужбовця, на якого в силу займаної ним посади покладено певний обсяг керівних обов'язків [232, с. 54]. У п. 3 ч. 1 вказаної статті такі військовослужбовці володіють правом і обов'язком вимагати покори від підлеглих, однак, він не може наказувати вчиняти дії, що суперечать законам, нормам міжнародного права, що застосовуються під час збройних конфліктів, і чинним міжнародним конвенціям. Таким чином, військовослужбовець-керівник повинен утримуватись від дій та рішень, які можуть поставити підлеглих

військовослужбовців у стан соціальної небезпеки. У пунктах 4–8 ч. 1 вказаної статті Кодексу оборони французьким законодавцем зазначається, що керівник (командувач) має виявляти повагу до суб'єктивних прав підлеглих військовослужбовців, включаючи також й їхні соціальні права. Зокрема, керівник (командувач) зобов'язаний: по-перше, інформувати підлеглих військовослужбовців щодо їх статусу та завдань в обсязі, який дозволяють обставини та необхідність збереження таємниці; по-друге, нагороджувати підлеглих військовослужбовців за заслуги, що пов'язані з виконанням службових завдань (обов'язків); по-третє, звертати увагу на особисті потреби підлеглих, їхні матеріальні умови буття, стежити за захистом їх законних інтересів, а в разі об'єктивної необхідності – ініціювати звернення до компетентних органів публічної служби для вирішення виявлених проблем і задоволення потреб відповідного кола військовослужбовців; по-четверте, забезпечувати навчання, а також належну професійну підготовку підлеглих військовослужбовців у межах виконання службових завдань (вкрай важливого значення це набуває у зв'язку із тим, що згідно ст. D4122-11 Кодексу оборони ФР усі військовослужбовці повинні набути достатніх знань і мати повагу до норм міжнародного права, які застосовуються під час збройних конфліктів).

Таким чином, як убачається, крізь призму ст. D4122-2 Кодексу оборони ФР законодавець позиціонує військовослужбовця-керівника як суб'єкта, котрий відповідає за охорону соціальних прав інших військовослужбовців, тим самим підкреслюючи його роль в адміністративній функції захисту цих прав. Далі також слід враховувати й положення ст. D4122-4 того ж кодифікованого закону. У цій нормі Кодексу враховується, що військовослужбовці часто можуть опинятися у ситуаціях, де реалізація їхніх соціальних прав стає обмеженою або неможливою через вимоги служби. В цьому контексті, вони також можуть бути змушені відмовитися від деяких своїх прав у інтересах забезпечення боєздатності та ефективності в бойових діях (*L'efficacité au combat*). Тобто, ця стаття Кодексу оборони ФР підкреслює, що військовослужбовці повинні виконувати свої завдання з енергією та

самовідданістю, незважаючи на ризики для власного життя, що є особливо важливим у контексті військових дій, утім, й діями, що розходяться із формальними базовими завданнями забезпечення соціальної безпеки людини. Зокрема, французький військовослужбовець (кожен комбатант), потрапивши «має залишатись військовослужбовцем, чиїм обов'язком є втекти з полону, протистояти тиску та прагнути відновити бій» [232, с. 55]. Отже, статус військовослужбовця у Франції передбачає, що особи, які служать у збройних силах, можуть стикатися з обмеженнями у своїх базових соціальних правах. Це включає, зокрема, усвідомлене прийняття на себе ризиків, що прямо впливають на їхнє життя та здоров'я. В означеному контексті законодавець фактично констатує, що військовослужбовці, виконуючи свої обов'язки можуть бути змушені жертвувати соціальними правами в інтересах виконання завдань і підтримки боєздатності, що є важливим аспектом військової служби у Франції, як і в ряді ін. сучасних європейських держав.

Додатково необхідно враховувати й те, що у ч. 2 ст. D4121-2 Кодексу оборони ФР [311] зазначається, що будь-який військовослужбовець володіє правом на звернення до медіатора (ним може бути військовий посередник, строки втручання якого встановлюються наказом Міністра оборони) на умовах, передбачених статтями L213-5 і L213-6 Кодексу адміністративного судочинства ФР. У відповідності до ст. L213-5 КАС ФР [309] особи, котрі хочуть вирішити юридичний спір, володіють правом організувати поза будь-якою юридичною процедурою медіаційну (посередницьку) місію (*mission de médiation*) та призначити відповідальну особу або осіб [232, с. 55]. Також ці сторони можуть, не звертаючись до можливостей судової форми захисту, звернутися до голови територіально компетентного адміністративного суду або апеляційного адміністративного суду (голова суду в свою чергу може делегувати ці повноваження магістрату суду) з проханням: організувати медіаційну місію, а також призначити особу (осіб), відповідальних за реалізацію цієї місії; призначити особу (осіб) які відповідають за посередницьку місію, яку організували самі суб'єкти, котрі перебувають у

стані спору. У такому разі голова суду (чи магістрат суду, котрому делеговані такі повноваження головою суду) відповідає за організацію медіації, а також вирішує доручити її проведення відповідній особі поза судовим розглядом справи, визначаючи при цьому необхідність оплати винагороди медіатору (посереднику), а також встановлюючи її розмір, з урахуванням того, що відповідні рішення, прийняті головою суду (його представником) не підлягають оскарженню.

Поряд із тим, доцільно зауважити, що в ст. L213-6 КАС ФР [309] законодавець встановлює гарантії, що запобігають заміщенню судового захисту прав людини (включаючи соціальні права військовослужбовців) медіацією. В цій статті законодавець чітко зазначає, що час розгляду судових справ зупиняється з моменту, коли сторони вирішують вдатися до медіації, або від дня першої зустрічі, якщо медіація не була зафіксована у письмовій формі. Час для відновлення судового розгляду відновлюється після того, як одна зі сторін або медіатор оголошує про завершення медіаційної процедури, незалежно від її результатів. Разом із тим, Кодекс також встановлює, що строк позовної давності не відновлюється після завершення медіації, але починається заново, причому цей новий строк не може бути коротшим за шість місяців [309]. Це означає, що військовослужбовці у Франції можуть користуватись медіацією без ризику втратити можливість ефективного судового захисту своїх соціальних прав. Отже, використання позасудових посередницьких процедур не вважається відмовою від судового захисту та не обмежує право військовослужбовця на подальше звернення до суду з відповідним позовом.

Окремо слід звернути увагу на те, що соціальні права військовослужбовців та їх соціальна безпека у Франції захищається саме адміністративними судами, хоча у ФР діють також спеціалізовані суди, що розглядають трудові спори (їх соціально-правове значення важко недооцінити в силу того, що особливим напрямом забезпечення соціальної безпеки є трудовий напрям соціальної безпеки). Вказане обумовлено тим фактом,

що правовий статус публічних службовців крізь призму французького законодавства не охоплюється повною мірою сферою трудового права Франції, а отже й *Трудовим кодексом ФР* [[313]], який містить низку статей про захист прав працівників, зокрема, й тих, що стосуються соціальної сфери (насамперед, права на охорону здоров'я та безпеку, отримання освіти, недискримінацію та ін. фундаментальні права, які є соціальними за своєю юридичною природою чи похідними від соціальних прав й реалізуються на підставі реалізації права на працю) [232, с. 55].

Виходячи з викладено слід зауважити, що на сьогоднішній день стан правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців у ФР є досить неоднозначним, хоча розглянутий досвід правового регулювання може бути корисним у контексті удосконалення чинного законодавства України. *По-перше*, слід констатувати відсутність окремих норм законодавства Франції, в яких: 1) підтверджується важливість захисту соціальних прав військовослужбовців, а також обов'язковість їх захисту з боку держави та суспільства (при цьому також недостанім є опис законодавцем основних прав військовослужбовців у цілому) [232]; 2) «в узагальненому вигляді окреслюються усі належні форми захисту прав військовослужбовців (судова, парламентська, адміністративна форма та неюрисдикційні форми захисту)» [232, с. 55]. Тобто, про можливість використання тих чи інших форм захисту військовослужбовців у ФР може дізнатись, на підставі комплексного аналізу загальних норм законодавства про права людини, а також про соціальні права людини, про можливість захисту таких прав державою та суспільством (також самостійно), а також спеціальних норм законодавства про співвідношення прав людини і соціальних прав людини зі статусом військовослужбовця, що не завжди узгоджується із фундаментальними засадами соціального права (перш за все, із принципом абсолютної цінності людського життя та здоров'я, принципами соціальної справедливості, соціальної солідарності та соціальної відповідальності). *По-друге*, чинне законодавство ФР «обмежує військовослужбовців у можливостях

використання профспілкового захисту соціальних прав військовослужбовців, що є недостатньо аргументованим» [232, с. 52]. *По-третє*, «хоча українське законодавство в контексті нормативно-правової регламентації захисту соціальних прав військовослужбовців виявляється більш прогресивним порівняно із французьким, законодавство ФР» [232, с. 53] (у частині правового регулювання форм і способів захисту вказаних прав відповідного кола службовців) містить норми, які доцільно було би передбачити й в українському законодавстві в контексті становлення нової моделі правового регулювання забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців в Україні. Особливого значення в цьому контексті набувають, зокрема: по-перше, заборона організації та участі військовослужбовців у демонстраціях, колективних зверненнях з петиціями чи скаргами щодо порушення їх прав у цілому та соціальних прав зокрема (тобто, врахування ч. 3 ст. D4121-1 Кодексу оборони ФР) [232, с. 52]. Вказана заборона у частині організації та участі в демонстраціях має бути постійною, а в контексті організації та участі в колективних зверненнях з петиціями чи скаргами щодо порушення їх прав – лише у період дії воєнного чи надзвичайного стану. Таким чином, потреба захисту соціальних прав військовослужбовців (також ін. прав) не буде використана в якості обставин, що можуть загрожувати національній безпеці. Між тим, слід зробити наступне застереження: пропонована заборона в Україні повинна урівноважуватись оптимізацією інших форм захисту соціальних (також інших) прав військовослужбовців, адже обмеження колективних способів захисту прав, які є вкрай ефективними (власне, сучасне соціальне право й було сформоване під впливом колективних дій, які здійснювали профспілкові, робітничі, жіночі та ін. соціальні рухи, починаючи з періоду промислової революції), повинні збалансовуватись посиленням індивідуальних способів захисту соціальних прав (перш за все, у рамках судової, адміністративної та парламентської форм захисту). По-друге, нормативно-правове забезпечення права військовослужбовців звертатись до керівництва, ін. органів публічної служби з пропозиціями щодо поліпшення

підстав, умов, форм, способів, методів і засобів забезпечення їх соціальної безпеки (тобто, удосконалена ст. D4121-1 Кодексу оборони ФР) [232, с. 52]. Важливість цього права обумовлена насамперед тим фактом, що військовослужбовці можуть безпосередньо спостерігати за тенденціями, в яких підвищується їх соціальна вразливість, а отже – вразливість перед порушеннями їх соціальних прав й використанням можливостей захищати такі права (не зазнаючи після цього дискримінаційного та будь-якого ін. неправомірного відношення у зв'язку із цим), й завчасно повідомляти відповідальних за забезпечення їх соціальної безпеки суб'єктів запобігати таким соціально небезпечним (принаймні у соціально-правовому сенсі) тенденціям. По-третє, конкретизована регламентація за керівниками військовослужбовців обов'язків слідкувати за соціальною безпекою підлеглих військовослужбовців (відслідковувати соціальні ризики, які можуть сприяти соціальній вразливості підлеглих військовослужбовців, запобігати їм чи мінімізувати їх негативний ефект тоді, коли ризики не можуть бути усунуті, а вказаний ефект об'єктивно може бути мінімізований), а також реагувати на порушення їх соціальних прав (тобто, удосконалене тлумачення змісту ст. D4122-2 Кодексу оборони ФР [311]). Хоча в Україні можна вести мову про те, що командування фактично виконує такі функції й в нормативно-правовому контексті визначені в якості суб'єктів, які захищають права військовослужбовців, утім, за прикладом французького законодавства потребується конкретизувати такий обов'язок, а саме крізь призму потреби забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців. По-четверте, нормативно-правове забезпечення альтернативної інституційної основи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні – захисту соціальних прав працівників у межах процедури посередництва (медіації), в якій враховується специфіка статусу військовослужбовця та службово-трудова відносин за участю військовослужбовця (тобто, за прикладом ч. 2 ст. D4121-2 Кодексу оборони ФР [311], статей L213-5 і L213-6 КАС ФР [309]).

Як вбачається, правове регулювання захисту соціальних прав у Франції та в ряді ін. держав-членів ЄС, хоча й характеризується певними особливостями, утім, є досить близьким за логікою вибудовування системи захисту прав військовослужбовців, що функціонує в Україні. При цьому особливим проблематичним питанням форм і способів захисту військовослужбовців в Європі є саме забезпечення неюрисдикційних можливостей захисту їх соціальних прав, а саме – проблема профспілкового захисту. Так, як ми могли помітити, в окремих європейських державах по сьогодні не передбачено можливості профспілкового захисту соціальних прав військовослужбовців, хоча це визнається невинуватим прецедентною практикою ЄСПЛ (у разі, коли при цьому відсутня також можливість реалізації свободи асоціації та використання такої свободи в рамках захисту соціальних прав військовослужбовців).

Крім того, у контексті аналізу правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в Європейському Союзі слід звернути особливу увагу на те, що в більшості з держав-членів ЄС вченими приділяється увага потребі посилення позаюрисдикційної форми захисту, а саме профспілковій формі захисту прав військовослужбовців, враховуючи те, що саме профспілка традиційно асоціюється з правозахисним суб'єктом, котрий захищає трудові та соціальні права працюючих (зокрема, й службовців). При цьому можемо помітити, що в низці європейських держав відсутні профспілки військовослужбовців. Поряд із тим, подібно до США, в цих державах створено асоціації військовослужбовців. Однак, на відміну від США, ці асоціації за своїм правовим статусом визнаються профспілками (власне, часто поняття «асоціація» використовується в таких державах й щодо профспілок загалом). Прикладом цьому є Республіка Польща, в якій створена та діє Асоціація солдат Війська Польського (*Związek Żołnierzy Wojska Polskiego*), у відповідності до Закону РП «Про асоціації» 1989 року. При цьому враховується, що у відповідності до ч. 2 ст. 44 вказаного законодавчого акту «діяльність об'єднань на територіях і об'єктах, якими керує або користується

військове управління або Міністерство внутрішніх справ, потребує дозволу, відповідно, Міністра національної оборони або міністра, відповідального за внутрішні справи, або визначених ними органів» [361]. Згідно частин 4 та 5 §1 розділу I Статуту цієї Асоціації (у редакції від 21 червня 2022 року) ця Асоціація визначається в якості суспільно корисної організації (*organizacja pożytku publicznego*), основними цілями якої є: по-перше, інтеграція спільноти колишніх і нинішніх солдатів навколо питань оборони РП та традицій боротьби польського народу за свободу, незалежність та суверенітет; по-друге, підтримка колишніх та діючих військовослужбовців у захисті їх прав, набутих під час військової служби та роботи, надання їм юридичної та соціальної допомоги; по-третє, підтримання та розвиток дружніх відносин між колишніми та нинішніми солдатами [381]. При цьому в п. 1 ч. 1 §10 розділу II Статуту Асоціації перешим з ключових завдань діяльності цієї організації називається «захист прав та інтересів колишніх та діючих військовослужбовців та їхніх сімей, ініціювання заходів щодо покращення соціально-медичних та культурних умов довілля. Організація сусідської опіки, волонтерства, реабілітації та самодопомоги «рівний-рівному» для хворих і немічних людей, їх подружжя, а також соціальної допомоги тим, хто її найбільше потребує» [381]. Поряд із тим, слід звернути увагу й на те, що в РП діють й ін. автономні профспілки військовослужбовців, зокрема, Профспілка військовослужбовців «ЩИТ» (*Związek Pracowników Wojska „TARCZA”*) [380], яка є «добровільною, автономною та незалежною організацією, створеною для подання та захисту професійних та соціальних прав, а також інтересів своїх членів. Сферою діяльності Профспілки охоплено військовослужбовців, колишніх військовослужбовців та всіх осіб, які працюють у сфері оборони., які висловили бажання вступити та були прийняті до членів, незалежно від підстави виникнення трудових відносин та їх поточної професії чи функції» [399].

Разом із тим, слід констатувати, що в окремих державах-членах ЄС, у яких законодавчо гарантовано право на профспілковий захист соціальних прав

військовослужбовців, ця можливість часто порушується чи більш того – скасовується. На цю обставину звертає увагу президент ЄОВП Е. Жакоб (*Emmanuel Jacob*), котрий ще у вересні 2022 року констатував, що обмеження військовослужбовців в праві на профспілковий захист залишається питанням, яке неаргументованим чином не вирішується окремими європейськими державами. Зокрема, він констатує, що досить часто захист прав військовослужбовців, а також правозахисний потенціал профспілок розуміється в якості малоімовірної комбінації, хоча «солдати такі ж працівники, як і решта, принаймні, в контексті збройних сил демократичних держав. Від інших працівників їх відрізняє специфіка діяльності і те, що вони мають уніформу. Але хіба те саме ми не можемо спостерігати в контексті інших працівників чи державних службовців?» [342].

Одним з найбільш актуальних прикладів можемо назвати, зокрема, спробу угорського уряду заборонити Угорську військову профспілку (*Honvédszakszervezet*), яка була заснована у 1991 році для забезпечення, а також захисту інтересів професійних, контрактних, запасних та відставних військовослужбовців, й станом на кінець 2023 року налічувала близько 5000 дійсних членів [345]. Водночас, 21 листопада 2023 року, заступник прем'єр-міністра та міністр юстиції Угорщини представили пропозицію про внесення 12-ї поправки до Конституції Угорщини [353], в якій пропонується: по-перше, розуміти захист Батьківщини вже не як винятковий обов'язок держави (включаючи державні органи, а насамперед – Угорські збройні сили), а як справу всієї нації [303]; по-друге, обмежити військових у праві на асоціацію (більш ширше право, яким охоплено право на створення, участь та вихід з профспілки), визнавши, що профспілка не може створюватися та діяти у зв'язку з правовим статусом професійного військовослужбовця Угорських збройних сил [298]. Вже 22 листопада Міністерство оборони Угорщини без проведення консультацій з Угорською військовою профспілкою публічно оголосило про доцільність таких поправок до угорського Основного Закону. Зокрема, міністерство послалося на присягу військовослужбовців, заявивши,

що військовослужбовці не є в загальному розумінні публічними службовцями у військовій формі, а солдатами, які «готові захищати суверенітет Угорщини навіть ціною власного життя» [322]. Через це міністерство констатує не тільки те, що правовий статус військовослужбовців помітно відрізняється від більшості спеціальних статусів публічних службовців, але й також ускладнює поширення на них можливостей профспілкового захисту. Зокрема, міністерство дійшло висновку, що «служба в армії – це професія, яка не може бути частиною торгу та переговорів. Відповідно до цього виконання завдань, покладених на воїнів, не може бути поставлене у залежність й від реалізації соціальних та економічних інтересів» [322]. Крім того, Міноборони Угорщини зазначає, що позбавлення військовослужбовців профспілкового захисту не означає, що угорські солдати можуть опинитися в уразливому становищі, оскільки: по-перше, військовослужбовці в такому разі можуть звертатися до можливостей індивідуального захисту своїх соціальних прав, а саме через службову скаргу та систему форумів правового захисту»; по-друге, шляхом звернення до асоціації, які представляють інтереси військовослужбовців, не кваліфікуються як профспілки, а також визначені постановою уряду як організації, що мають відповідний статус організацій, які представляють інтереси військовослужбовців [322]. У результаті можна стверджувати, що на думку Міноборони Угорщини: по-перше, соціальні права військовослужбовців та їх захист державою та суспільством не повинні бути питаннями, які навіть теоретично послаблять обороноздатність держави; по-друге, ліквідація Угорської військової профспілки не позбавляє можливості організованого представництва інтересів військовослужбовців у Збройних силах Угорщини. Разом з тим, важливо наголосити, що ця логіка міністерства ґрунтується на підміні понять, що пояснимо двома аргументами. По-перше, забезпечення та захист соціальних прав військовослужбовців – це не елемент послаблення обороноздатності держави, а одна з ключових гарантій обороноздатності держави. Зокрема, в цьому контексті погодимось із М.О. Левицьким у тому, що «ефективність, якість діяльності

військовослужбовців залежать від державних гарантій відповідно до їх соціально-економічного, правового, політичного становища та сучасних реалій» [149, с. 110]. По-друге, необхідно розуміти, що профспілка – це, як ми вже з'ясували у підрозділі 2.2 дисертації, є суб'єктом громадянського суспільства, який має особливий правовий статус, що дозволяє йому здійснювати важливу правозахисну функцію щодо працюючих (насамперед, членів профспілки, хоча загальна правозахисна діяльність може позитивно відбиватися на забезпеченні соціальних прав усіх працюючих осіб), яку не може замінити інша організація.

У свою чергу, Угорська військова профспілка оперативно відреагувала на спробу уряду ліквідувати профспілку, заявивши про бажання зберегти можливість представництва інтересів своїх членів після того, як буде змінена у відповідній частині Конституція Угорщини [345]. Крім того, на це також відреагували профспілки *LIGA* та Національна федерація робочих рад, вказуючи у своєму зверненні від 22 листопада 2023 року на тому, що: по-перше, у світі немає жодного прикладу, коли конституцієдавець у правовій державі прямо забороняє військовим реалізувати право на асоціацію (в контексті профспілок), а також на відповідне обмеження діяльності профспілок; по-друге, угорський уряд має продовжувати забезпечувати повноцінну реалізацію права військовослужбовців на участь у профспілці військовослужбовців [373]. До цих зауважень також приєдналося ЄОВП, наголосивши на неприпустимості ситуації, в якій «група працівників у формі, які десятиліттями користувалися конституційними профспілковими правами, раптово буде позбавлена цього фундаментального права. Більше того, право на об'єднання та ведення колективних переговорів (у тому числі і для військових) – це право, передбачене у багатьох міжнародних договорах, підписаних та ратифікованих Угорщиною. Наприклад, статті 5 та 6 Європейської соціальної хартії (ратифікованої Угорщиною у 2009 році) надають це право та не виключають солдатів» [389]. Крім того, ЄОВП також звертає увагу й на те, що відповідні дії уряду Угорщини не відповідають: по-

перше, правової позиції Європейського комітету із соціальних прав, яку він аргументовано виклав у справах Загальна італійська конфедерація праці проти Італії (*CGIL v Italy*) [323], а також ЄОВП проти Ірландії (*EUROMIL v Ireland*) [324; 367] (Комітет визначив, що військовослужбовцям не можна відмовляти у правах створювати та брати участь у профспілках, а також у праві ведення колективних переговорів); по-друге, правової позиції ЄСПЛ у справах Адефдроміл проти Франції (*Adefdromil c. France*) [347] та Мателлі проти Франції (*Matelly c. France*) [347].

Отже, узагальнюючи викладене, можемо дійти висновку, що правове регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в державах-членах ЄС має подібні та відмінні риси від моделі захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. У всіх державах передбачається можливість захисту соціальних прав військовослужбовців у судовому порядку, однак, у випадках існування спеціалізованих судів для військових, відповідний захист реалізується переважно шляхом звернення до такого типу юстиції. Адміністративна форма захисту соціальних прав військовослужбовців повсюдно ототожнюється із способами захисту прав військовослужбовців в рамках системи органів (посадових осіб) військово-оборонного сектору, що є найбільш швидкою формою захисту, однак, не завжди ефективною через можливу упередженість керівництва (зокрема, коли порушення соціальних прав відбувається з вини керівництва чи через упередження, що захист соціальних прав військовослужбовців, пов'язане із визнанням факту порушення таких прав, є діями, які шкодять авторитету керівництва, дисципліні військовослужбовців тощо). По сьогодні особливим викликом для ряду європейських держав залишається забезпечення права військовослужбовців на захист їх соціальних прав суб'єктами громадянського суспільства, а саме профспілками (професійними асоціаціями військовослужбовців). При цьому в окремих державах-членах ЄС (наприклад, в Угорщині) з 2023 року розпочався процес поступової ліквідації профспілкової інфраструктури військовослужбовців, у рамках якої вони могли

би захищати свої соціальні права. Крім того, можемо помітити й те, що в окремих європейських державах (приміром, у ФР) військовослужбовцям надається можливість звертатись до форми посередницького захисту соціальних прав, що є наразі важливим елементом правозахисної інфраструктури в правовій, демократичній та соціальній державі.

3.3 Шляхи удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні

З'ясовуючи актуальні шляхи удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців, як інструментальної складової соціально-правового режиму забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців в Україні, слід враховувати не лише пропозиції та рекомендації, які були нами сформовані у попередніх розділах дисертаційного дослідження, але й мати на увазі відповідні правові позиції з цього та суміжних питань українських учених і дослідників. Насамперед, слід враховувати позиції науковців щодо проблематики правозахисної діяльності в Україні [див., напр.: 4; 5; 44; 104; 105; 140; 204; 206; 251; 252] та роль в цьому держави і суб'єктів громадянського суспільства [див., напр.: 14; 17; 18; 122; 123; 141; 291; 292], стосовно тих чи інших особливостей захисту соціальних прав людини в Україні [див., напр.: 129; 225; 226; 243; 92; 246], окремих проблем захисту соціальних прав публічних службовців і працівників загалом [див., напр.: 2; 9; 12; 70; 114; 59; 106; 108; 121; 131; 138; 139; 164; 254–256], а також щодо особливостей забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців в Україні [див., напр.: 49; 73; 75–77; 167; 170; 199; 245]. Комплексно аналізуючи відповідні наукові напрацювання вітчизняних учених, по-перше, зазначимо, що хоча Конституція України закріплює численні права та свободи людини і громадянина, на практиці гарантування цих прав військовослужбовцям часто виявляється недостатньо ефективним, що обумовлює зосередженої уваги та активних дій з боку держави, аби забезпечити соціально безпечні умови існування службовців і членів їх сімей.

По-друге, слід зазначити, що в цілому проблематика захисту соціальних прав військовослужбовців характеризується наступними актуальними проблемами, що підлягають вирішенню:

1. *Проблематика юрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців.* Як випливає з підрозділу 2.1 дисертаційного дослідження, на сьогоднішній день юрисдикційний захист соціальних прав військовослужбовців в Україні наразі об'єктивується в трьох ключових формах: судовій, парламентській та адміністративній, для яких характерними є свої особливості та особливі проблеми.

Специфіка *судової форми захисту* соціальних прав військовослужбовців обумовлена сутнісним змістом судової влади в Україні, як в правовій, демократичній та соціальній державі. Суд, виконуючи свої повноваження з реалізації судової влади, виступає як універсальна та історично сформована інституція, що гарантує захист прав і свобод людини. Ця роль суду детально врегульована матеріальним та процесуальним законодавством, що сприяє правильному застосуванню закону, визначенню реально існуючих прав та обов'язків сторін. Таким чином, судова система слугує ефективним механізмом захисту прав людини загалом і соціальних прав військовослужбовців в Україні зокрема [236, с. 458]. Так, в контексті аналізу судового захисту прав військовослужбовців, слід згодитися з думкою науковців [див., напр.: 226, с. 223] про те, що судовий захист залишається одним із найефективніших правових механізмів захисту порушених прав. Дійсно, судовий захист не тільки забезпечує захист прав, але й виступає важливим індикатором успішності впровадження та дієвості українського законодавства у галузі прав людини, що підкреслює важливість судової системи як ключового елементу державного управління в контексті забезпечення прав і свобод громадян.

Враховуючи викладене цілком очевидним є й те, що судовий захист соціальних прав військовослужбовців набуває особливої важливості з огляду на декілька ключових чинників. Перш за все, це пов'язано з особливостями

соціально-правового статусу військовослужбовців, які включають специфіку воєнної служби та очікувану закритість воєнно-оборонного сектору. Це створює додаткові ризики порушення їхніх соціальних прав, часто без можливості їхнього відновлення. Другим важливим аспектом є особливий правовий статус суду, чия публічно-владна діяльність сприяє підтримці правопорядку у воєнно-оборонному секторі через виконання правозахисних функцій шляхом провадження правосуддя, в якому об'єктивується судова влада. Крім того, слід враховувати й те, що якість правового захисту у рамках судової форми юрисдикційного захисту соціальних прав зазвичай є вищою порівняно з іншими формами юрисдикційного захисту. По-третє, слід враховувати, що судовий захист соціальних прав військовослужбовців включає два основних рівні: національний, який представлений КСУ, адміністративними судами та ВС, а також міжнародний регіональний, що представлений ЄСПЛ. Ця дворівнева система надає військовослужбовцям можливість захисту їх прав через ефективні юридичні механізми, мінімізуючи бар'єри для справедливого доступу до правосуддя. По-четверте, слід мати на увазі й те, що судовий захист також ґрунтується на реалізації прав на судовий захист та доступне правосуддя, що дозволяє військовослужбовцям захищати свої права за допомогою ефективних правозахисних інституцій. Однак, специфіка воєнної служби та обставини, такі як виконання службових обов'язків в умовах повномасштабної війни, можуть створювати додаткові проблеми для доступу військовослужбовців до судового захисту. Ці обставини потребують особливої уваги з боку держави для забезпечення соціально безпечних умов буття військовослужбовців, за яких їх соціальні права будуть належно захищені, незалежно від складнощів, які можуть виникати через особливості їхньої служби.

Особливо актуальним судовий захист соціальних прав військовослужбовців стає в умовах триваючої повномасштабної війни, коли соціальна безпека таких службовців і членів їх сімей стає вкрай уразливою. На цю ж обставину звертає увагу також Ю.Ю. Боброва та Ю.О. Бобров [28,

с. 112], констатуючи, що вкрай агресивні дії РФ щодо України серйозно випробували українську систему правосуддя, поставивши її перед значними викликами у забезпеченні захисту прав та свобод громадян. При цьому військовослужбовці, які виконують свій конституційний обов'язок, захищаючи державу, особливо потребують ефективного судового захисту своїх соціальних прав, з чим безумовно слід погодитись. Дійсно, враховуючи ці обставини, держава, виконуючи роль гаранта конституційних прав, повинна активно працювати над удосконаленням системи правосуддя. Це включає не тільки поліпшення процедурного аспекту судового захисту, але й усунення фактичних перешкод, що можуть заважати військовослужбовцям звертатися до суду для захисту їхніх прав [236, с. 458]. Забезпечення доступу до справедливого правосуддя є ключовим для підтримки морального духу військовослужбовців та загальної стійкості національної правової системи в умовах війни, подальшого розвитку держави крізь парадигму людиноцентризму.

Що ж стосується *парламентської юрисдикційної форми захисту* соціальних прав військовослужбовців, то для цієї форми захисту характерним є те, що вона об'єктивується за рахунок діяльності особливого правозахисного інституту, що діє в Україні – Уповноваженого ВРУ з прав людини. Наразі цілком очевидним є те, що в рамках триваючої на території України війни «Омбудсман повинен відігравати ключову роль у механізмі забезпечення дотримання, а також захисту соціальних прав людини в Україні» [229, с. 69]. Разом із тим, слід погодитись із вітчизняними ученими [169, с. 178-179], котрі справедливо наголошують на тому, що сучасна модель парламентського контролю, попри свою значимість, виявляє недоліки та проблемні аспекти, які вимагають подальшого аналізу, удосконалення, та розроблення ефективних механізмів реагування на порушення, з урахуванням міжнародного досвіду. Враховуючи викладене зазначимо, що вказане питання правозахисту в Україні Омбудсманом є особливо актуальними у контексті захисту соціальних прав військовослужбовців, враховуючи їхній вразливий стан соціальної безпеки,

обумовлений екстремальними умовами служби під час воєнного стану та злочинної збройної агресії проти України. Слід наголосити на тому, що Омбудсман відіграє ключову роль у моніторингу, захисті та забезпеченні соціальних прав військовослужбовців, включаючи також і тих з них, хто вимушено потрапив у заручники чи полон. Роль Омбудсмана у цих процесах є критично важливою, адже це забезпечує не тільки захист прав цієї категорії громадян, але й сприяє зміцненню загальної системи прав людини в країні. Таким чином, вдосконалення парламентського контролю і роль Омбудсмана мають велике значення для захисту та підтримки соціальних прав військовослужбовців у нинішніх умовах

Також слід зауважити, що наразі «формально правозахисна роль Уповноваженого характеризується незалежністю, реалізацією повноважень проводити розслідування, здатністю захищати соціальні права та законні інтереси військовослужбовців та бути посередниками між державою та військовослужбовцем, а також генерувати зусилля держави в напрямі планування, організації та реалізації системних реформ, зосереджених на удосконаленні правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні» [229, с. 69].

З огляду на це, для забезпечення більш ефективного виконання ролі Уповноваженого ВРУ з прав людини, необхідно здійснити конкретні кроки щодо удосконалення нормативно-правової бази, як основи діяльності Омбудсмана. По-перше, доцільно законодавчо передбачити адекватні санкції за ігнорування або неналежне виконання законних вимог Омбудсмана та його уповноважених представників, що міститься у законі про юридичну відповідальність за адміністративні правопорушення. Це змусить органи публічної служби (їх посадових осіб) та інші організації дотримуватися рекомендацій і вимог, встановлених Уповноваженим, і слугуватиме додатковим засобом впливу на виконання ними своїх обов'язків, зокрема, й щодо забезпечення соціально безпечних умов набуття та подальшої реалізації соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей. По-друге, необхідно

комплексним чином удосконалити положення ряду норм Закону України 1997 року № 776/97-ВР [217], а саме у частині, що регламентують захист прав людини, включаючи захист соціальних прав військовослужбовців та їх законних інтересів у соціальній сфері. Вказані зміни повинні стосуватись значного розширення повноважень Омбудсмана, забезпечення його діяльності додатковими ресурсами для проведення розслідувань та моніторингу виконання обов'язків відносно соціальних прав військовослужбовців, а також створення більш ефективних моделей реагування на виявлення порушення.

Стосовно *адміністративної форми юрисдикційного захисту* соціальних прав військовослужбовців то вона, хоча й вважається найбільш доступною, утім, має бути оцінена також з позиції забезпечення виконання стандартів юридичної визначеності правил і процедур захисту суб'єктивних соціальних прав. Саме тому вбачається потреба в тому, щоби в перспективі був створений спеціальний нормативно-правовий акт, в якому будуть врегульовуватись питання захисту соціальних прав військовослужбовців в рамках системи військової публічної адміністрації, головним чином: підстави, умови та ін. процедурні питання звернення до адміністративної форми захисту, розгляду заяви (скарги) військовослужбовця в рамках цієї форми захисту, а також винесення рішення за результатами розгляду заяви (скарги); гарантії виконання рішення за результатами розгляду заяви (скарги); особливості юридичної відповідальності за ухилення від своєчасного та повного розгляду заяви (скарги) військовослужбовця про порушення його соціальних прав (при цьому, враховуючи що питання юридичної відповідальності мають бути врегульовані на законодавчому рівні, вважаємо, що в підзаконному акті слід лише вказати на факт відповідальності, а самі підстави та умови відповідальності необхідно визначити в рамках законодавчого акту); гарантії недопущення зловживання використанням військовослужбовцем права на подання заяв (скарг) в рамках адміністративної форми захисту соціальних прав.

2. *Проблематика неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців.* На відміну від юрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців, неюрисдикційні форми захисту є найбільш проблематичними, адже на сьогоднішній день: по-перше, діючі військовослужбовці не можуть в повній мірі бути охоплені профспілковим захистом, а альтернативна форма захисту у вигляді захисту соціальних прав суб'єктами громадянського суспільства залишається недостатньою через її недовільну юридичну визначеність. По-друге, військовослужбовці на сьогодні позбавлені можливості захищати свої соціальні права в рамках самозахисту, адже кожен військовослужбовець, як підлеглий, зобов'язаний беззастережно виконувати накази свого командира. Звісно, вказане слід розуміти враховуючи при цьому випадки застосування ст. 60 Конституції України, в контексті якої самозахист соціальних прав військовослужбовця можливий у порядку, коли порушення соціальних прав може відбутись в результаті виконання явно злочинних наказів, адже ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази, що гарантується конституцієдавцем. Утім, в цілому обмеженість використання форми самозахисту військовослужбовцем його соціальних прав може бути компенсовано формою захисту соціальних прав в порядку медіації, що ще не була передбачена чинним законодавством, а також не застосовується в системі військової публічної адміністрації.

Враховуючи викладене, доходимо висновку, що основні шляхи удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні наразі повинні зводитись до наступних напрямів удосконалення соціально-правового механізму забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців в Україні:

1. *Концептуально-стратегічний напрям удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.* Щонайперше, в рамках окресленого напрямку необхідно створити *Концепцію забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців*, а також відповідну *Стратегію забезпечення соціальних прав військовослужбовців і*

членів їх сімей. У пропонуваній Концепції необхідно окреслити актуальні та перспективні проблеми забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців, а також місце серед них проблематики захисту соціальних прав військовослужбовців. Зокрема, в Концепції слід зазначити, що: соціально-правовий та суто правовий захист військовослужбовців (членів їхніх сімей, ветеранів) – це один з найважливіших обов'язків держави та суспільства (при цьому за незадовільний стан соціальної безпеки військовослужбовців несе відповідальність саме держава), а також забезпечується ними в рамках реалізації правозахисної функції, а також низки інших функцій, що забезпечують умови недопущення порушення соціальних прав військовослужбовців, своєчасне реагування на виявлені факти порушення соціальних прав військовослужбовців; вдосконалення соціально-правового режиму соціальної безпеки військовослужбовців (відповідно – та режиму соціальної безпеки держави загалом) не може здійснюватися без удосконалення нормативно-правового та інституційного забезпечення захисту соціальної функції держави; держава створює всі умови для того, щоб кожен військовослужбовець міг створювати та брати участь в асоціаціях військовослужбовців, які як суб'єкти громадянського суспільства матимуть можливість брати участь у правовому регулюванні соціальної безпеки військовослужбовців, здійснювати захист соціальних прав військовослужбовців, подібно до того, як профспілки захищають трудові та соціальні права інших працівників (при цьому повинні враховуватись особливості військової служби); ніхто не має права обмежувати соціальні права військовослужбовців (членів їхніх сімей), ігнорувати їхній законний інтерес у соціальній сфері громадян, а кожен, хто дізнався про таке порушення, діючи відповідно до принципів соціальної відповідальності та соціальної солідарності, повинен повідомити про цей факт керівництво системи військової публічної адміністрації; забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців має бути предметом постійного моніторингу, за результатами якого має складатися звіт, доступний для суспільства та ін.

Що ж стосується пропонованої Стратегії забезпечення соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей, то в процесі її розробки важливо враховувати, що комплекс соціальних прав, а не лише окремі з них, є фундаментальною складовою життя відповідного кола осіб. Визнання та забезпечення цих прав державою не лише підтверджує визнання людської гідності військовослужбовців, але й відіграє ключову роль у забезпеченні їх соціальної безпеки та соціальної безпеки членів їх сімей. Тобто, пропонована Стратегія має бути спрямована на інтеграцію всіх соціальних прав у єдину систему, що включає доступ до якісної медичної допомоги, житла, освіти, психологічної підтримки (при цьому, особлива увага має бути приділена саме психологічній стабілізації військовослужбовців, приймаючи до уваги вплив психологічного здоров'я населення на можливості розбудови правової та соціальної держави в дійсності [221]) та різноманітних спеціальних і особливих заходів соціального забезпечення, що враховують специфічні потреби військовослужбовців та їх окремих їх категорій (жінок, осіб з інвалідністю та ін.). Окреслений підхід, як убачається, дозволить створити стійку основу для забезпечення умов сталої підтримки належного рівня соціального добробуту військовослужбовців та їх сімей, забезпечуючи їм не лише доступ до задоволення базових людських потреб, але й допомагаючи адаптуватися до життєвих змін після завершення військової служби.

Окремо в рамках концептуально-стратегічного напрямку вдосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні необхідно розробити *Стратегію забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони*. Хоча гендерна рівність і недопустимість гендерного насилля, наруги та дискримінації достатньо забезпечена серед військовослужбовців, слід констатувати, що повністю викоринити цю проблему складну, адже сектор безпеки і оборони – це елемент соціального організму, для якого властива така патологія, як гендерні упередження (при цьому, вказане є проблемою не лише для України, але й для більшості держав світу, серед яких, і США). При цьому, враховуючи досвід

США можемо дійти думки про те, що в цій Стратегії особлива увага повинна приділятися захисту соціальних прав жертв гендерної дискримінації, насилля та наруги. Зокрема, доцільно забезпечувати: *по-перше*, відкриття відділень у клініках, в яких військовим-жертвам дискримінації буде надаватись медична та психологічна допомога фахівцями тієї ж статі, що пройшли спеціальну підготовку роботи з жертвами гендерної дискримінації, наруги, насилля. *По-друге*, військове керівництво повинно створювати умови нетерпимості до гендерної дискримінації та унеможлиблювати стигматизацію жертв гендерної дискримінації, насилля, наруги. *По-третє*, жертвам гендерної дискримінації, наруги, насилля мають надаватись тривалі оплачувані відпустки до завершення їх повної реабілітації. Окремо в цій Стратегії слід передбачити подальші заходи із забезпечення рівності реалізації права військовослужбовців на батьківство (материнство)

2. Правотворчий напрям удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. У рамках відповідного напрямку вдосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців необхідно: *по-перше*, забезпечити перегляд існуючої системи нагляду за ефективністю (зокрема, адаптивності, достатності, чіткості) законодавства про соціальну безпеку військовослужбовців загалом та норм законодавства щодо захисту їх соціальних прав, зокрема (враховуючи існуючі тенденції розвитку практики правозахисту щодо військовослужбовців та членів їх сімей, а насамперед – звертаючи увагу на актуальні рішення ВС у цій сфері). У цьому контексті також важливо, щоб держава забезпечила контроль за тим, наскільки однозначними є норми законодавства про захист соціальних прав військовослужбовців (особливо в рамках адміністративної форми юрисдикційного захисту соціальних прав, а також неюрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців), а саме шляхом аналізу результатів нормативно-правової діяльності, складнощів виконання відповідних результатом правотворчості, необхідності детальної інтерпретації норм

законодавства про захист соціальних прав військовослужбовців тощо. *По-друге*, важливим у цьому напрямі удосконалення законодавства вважатимуться також процеси європеїзації законодавства про захист соціальних прав військовослужбовців. При цьому виконання означеного стратегічного завдання в рамках відповідного напрямку вдосконалення правового регулювання форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, як вже нами було з'ясовано в підрозділі 3.2 дисертації, є неоднозначним. Загалом, у цьому питанні також слід погодитись із тими вітчизняними ученими, які сформувавши чіткі критерії конструктивної європеїзації національного законодавства, а саме: «процес удосконалення національного законодавства (передусім в частині, що регулює соціальну безпеку найбільш вразливих категорій громадян) не доцільно орієнтувати на некритичне “вбирання” європейського досвіду упорядкування тих чи інших обставин дійсності» [67, с. 94]; «процес європеїзації національного законодавства повинен уникати певного “автоматизму” в запозиченні європейського досвіду правового регулювання суспільних відносин» [67, с. 95]. *По-третє*, у відповідному напрямку вдосконалення нормативно-правового забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців необхідно продовжити вдосконалення законодавства про захист прав військовослужбовців загалом та їхніх соціальних прав зокрема, а саме шляхом усунення у законодавстві існуючих колізій, протиріч, прогалин, а також застарілих (недіючих) норм, норм в акті, що дублюють норми іншого чинного акту, тощо [див., напр.: 162]. Вирішення цього завдання можна втілити шляхом залучення до відповідного питання вчених, а також зацікавлених суб'єктів громадянського суспільства. *По-четверте*, в рамках правотворчого напрямку удосконалення правового регулювання форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців необхідним вбачається забезпечення безумовної узгодженості між нормами законодавства та нормами підзаконних актів у частині нормативно-правового забезпечення захисту соціальних прав військовослужбовців, у результаті чого також буде досягнуто необхідного

рівня нормативно-правової конкретики правил і стандартів захисту соціальних прав військовослужбовців, яке виключатиме будь-яку довільну інтерпретацію норм відповідних нормативно-правових актів. *По-н'яте*, комплексне удосконалення нормативно-правового забезпечення позовного та петиціального звернення військовослужбовців. Так, як уже нами було з'ясовано у попередніх розділах дисертації, військовослужбовці особливо у воєнний час перебувають у особливому становищі, а саме – можуть тривалий час перебувати у відриві від місця постійної дислокації своєї військової частини (зокрема, на навчаннях, у місцях ведення бойових дій тощо), виконувати службові обов'язки, які не дозволяють належним способом реагувати на порушення їхніх соціальних прав. Цілком закономірно, що ці обставини в соціальній та правовій державі мають бути враховані у відповідному напрямі вдосконалення законодавства, насамперед у частині: призупинення строків позовної давності для відповідних військовослужбовців (зокрема, на час перебування в зоні бойових дій та за ін. обставин, що виключають можливість вчасного звернення до тих чи ін. форм захисту власних соціальних прав); оптимізації участі військовослужбовців у судових засіданнях дистанційно через мобільні пункти безперебійного доступу до інтернету, в яких військовослужбовець може віртуально брати участь у розгляді своєї справи (проте, лише тоді, коли таким чином використання мобільних пунктів не розкриватимуть місце розташування групи військовослужбовців противнику). *По-шосте*, вкрай важливо усунути недоліки законодавства, які нівелюють правозахисний потенціал форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні.

Викладене дає підстави стверджувати, що наразі в рамках правотворчого напрямку удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні необхідно: по-перш, створити та прийняти спеціальний законодавчий акту про забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців – Закону України «Про соціальну безпеку військовослужбовців». В окремому розділі пропонованого законодавчого

акту, що буде присвячений різним питанням захисту соціальних прав військовослужбовців, слід забезпечити юридичну визначеність: принципів, форм, способів, засобів, підстав, умов та ін. гарантіям захисту соціальних прав військовослужбовців. Також в цьому законодавчому акті слід окреслити всі способи захисту соціальних прав військовослужбовців, а також особливості їх застосування (неможливості їх застосовування чи обмеження і їх використанні). Належну увагу в цьому акті слід приділити питанням компенсаторного (відшкодувального) характеру заходів захисту соціальних прав, що має не лише цивільно-правове, але й очевидне соціально-правове значення, що вже нами пояснювалось у розділі 2 дисертації (зокрема, на законодавчому рівні важливо забезпечити юридичну визначеність посилення на втрачену вигоду військовослужбовця у процесі захисту його соціальних прав). По-друге, необхідним є створення та прийняття Закону України «Про громадянське суспільство». Окремий розділ цього законодавчого акту має бути присвячений обсягу правозахисної функції суб'єктів громадянського суспільства, а також особливостям реалізації такої функції. Окремий підрозділ цього розділу має бути присвячений питанням захисту соціальних прав публічних службовців, а окремою статтею – військовослужбовців. Зокрема, в цій статті слід окреслити підстави, умови та засоби, які суб'єкти громадянського суспільства можуть використовувати для захисту прав військовослужбовців, відповідальність суб'єктів громадянського суспільства за зловживання своїми правами, а також формальність правозахисної діяльності в цьому напрямі (зокрема, з метою покращення власного суспільного іміджу). По-третє, важливим є створення та прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” щодо посилення гарантій правозахисної діяльності Уповноваженого», в який буде спрямованим посилення юридичних гарантій правозахисної діяльності Омбудсмана, відсутність яких нівелює ефект від його реалізації правозахисної функції відносно захисту соціальних прав військовослужбовців зокрема та прав

людини загалом. По-четверте, важливим є створення та затвердження порядку оскарження військовослужбовцем дій (бездіяльності) та рішень керівників у секторі безпеки і оборони, що буде основним нормативно-правовим актом, який регламентуватиме адміністративну форму захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні (з урахуванням пропонованого Порядку, повинні також створюватись відповідні нормативно-правові акти локальної нормотворчості [247–250] на об'єктах сектору безпеки та оборони).

3. Інституційний напрям удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. У рамках такого напрямку необхідно створення інституту військового-медіатора, а саме шляхом створення та прийняття Закону України «Про медіацію в секторі безпеки і оборони», а саме з урахуванням ч. 2 ст. D4121-2 Кодексу оборони ФР [311], статей L213-5 і L213-6 КАС ФР [309]. Вважаємо, що правовий статус військового-медіатора, як посередника у спорах між військовослужбовцем і державою, повинен враховувати специфіку такого посередництва, а тому таким медіатором може бути особа, котра: була військовослужбовцем (не менше 5 років), і не була звільнена зі служби на підставі порушення дисципліни, вчинення ін. правопорушень; є фаховим юристом, який отримав свідоцтво медіатора у законом визначеному порядку; є незалежною та самостійною особою та ін. У пропонованому законодавчому акті слід також окреслити: по-перше, підстави, умови та способи звернення до військового-медіатора, а також строки такого звернення; по-друге, строки медіації; по-третє, можливості відмови від медіації чи заміни військового-медіатора (також підстави і умови такої заміни); по-четверте, перелік прав і обов'язків військового-медіатора, сторін посередництва; по-п'яте, завершення медіації; по-шосте, виконання угоди за результатами медіації; по-сьоме, можливості повторного звернення до військового-медіатора; по-восьме, юридична відповідальність військового-медіатора, а також сторін посередництва за порушення чинного законодавства та зловживання правами.

Окремо також слід звернути увагу й на перспективність створення в Україні інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав військовослужбовців, приймаючи до уваги переваги та недоліки забезпечення діяльності Омбудсмана (їх слід вирішити до створення посади пропонованого Уповноваженого, а саме в рамках запропонованого Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” щодо посилення гарантій правозахисної діяльності Уповноваженого»).

Узагальнюючи викладене слід зазначити, що на сьогоднішній день удосконалення правового регулювання форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні у цілому невід’ємно пов’язується із комплексним вдосконаленням соціально-правового режиму соціальної безпеки військовослужбовців, що закономірно, адже такі форми і способи захисту – це інструментальна основа вказаного галузевого правового режиму. При цьому, враховуючи на масштабність назрілої реформи соціальної безпеки військовослужбовців, вважаємо, що на сьогоднішній день цю реформу слід здійснювати поступово, а саме – починаючи з удосконалення правового регулювання форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців, як важливої гарантії соціальної безпеки військовослужбовців (членів їх сім’ї), яка на сьогодні є недостатньо дієвою. При цьому відповідні заходи доцільно здійснювати поступово та в рамках трьох напрямів: по-перше, концептуально-стратегічного напрямку, формуючи таким чином основу для ефективного формування та реалізації нормативно-правової та інституційної основи захисту соціальних прав військовослужбовців; по-друге, правотворчого напрямку, що передбачатиме ретельне нормативно-правове забезпечення реалізації правозахисної функції держави (певною мірою – суспільства) щодо захисту соціальних прав військовослужбовців; по-третє, інституційного напрямку, який сприятиме тому, щоби концептуально-стратегічна та нормативно-правова основа захисту соціальних прав військовослужбовців не залишалась в площині абстрактних ідей, а була реальною основою для того,

щоби в такий спосіб відновлювати належний рівень соціальної безпеки кожного військовослужбовця, соціальні права якого були порушені та потребують захисту.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. На рівні Організації Північноатлантичного договору наразі не існує спеціального стандарту з питань забезпечення та захисту соціальних прав військовослужбовців, хоча створені та діють окремі стандарти, що стосуються певних аспектів забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців (спостереження за станом здоров'я в місцях розгортання; належне забезпечення продовольчої безпеки військовослужбовців та ін.). Також в державах-членах цієї Організації досі не сформовано уніфікованої практики нормативно-правового та інституційного забезпечення соціально-правового режиму соціальної безпеки військовослужбовців загалом та захисту їх соціальних прав, зокрема, а тому в різних державах-членах Організації сформована власна практика забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців (зокрема, й в частині захисту їх соціальних прав).

2. Захист соціальних прав військовослужбовців у США залишається вкрай актуальним питанням через численні порушення соціальних прав таких службовців (зокрема, у результаті недостатності забезпечення гендерної безпеки та захисту жертв гендерного насилля, домагань і дискримінації; порушення права військовослужбовця на належне житло та ін.). У США захист соціальних прав військовослужбовців здійснюється в судовому та позасудовому (насамперед адміністративному) порядку на підставі Конституції США (на основі П'ятої та Чотирнадцятої поправки), Глави 47 Розділу 10, Розділу 28, Частини III Розділу 38 Кодексу США, спеціальних законодавчих актів (наприклад, ФЗ «Про американців з інвалідністю»), прецедентної практики (зокрема, особливого значення набувають рішення ВС США у справах, Орлов проти Віллоубі, Левін проти США). У Єдиному кодексі військової юстиції прямо обмежуються профспілкові права американських

військовослужбовців у результаті чого вони не мають можливості звернутись до профспілкової форми захисту соціальних прав, однак, це обмеження компенсується можливостями захисту їх соціальних прав в рамках правозахисної та лобістської діяльності асоціацій військовослужбовців (наприклад, Асоціація військових офіцерів Америки). Хоча асоціації військовослужбовців в США не мають гарантій, подібних до гарантій правозахисної діяльності профспілок, їх діяльність, як демонструє практика, є достатньо результативною, що пояснюється тим, що такі асоціації є суб'єктами громадянського суспільства, а в США забезпечуються ефективні умови для розвитку громадянського суспільства.

3. На рівні держав-членів ЄС, які також є членами Організації Північноатлантичного договору, не були сформовані єдині підходи до формування універсальної моделі захисту соціальних прав військовослужбовців, а також нормативно-правового та інституційного забезпечення такого захисту. Зокрема, у Франції прямо заборонена можливість захисту військовослужбовцями своїх соціальних прав через колективні звернення з петиціями чи скаргами. Також французькі військовослужбовці обмежені у праві не лише реалізувати колективні права, але й звертатись до профспілкового захисту їх соціальних прав, що формально компенсується створенням контрольованими урядом комісіями, що створені для захисту прав військовослужбовців у збройних силах ФР. Ключовими формами захисту соціальних прав військовослужбовців в ФР є судовий захист, а особливо адміністративна форма захисту, у рамках якої кожен військовослужбовець має можливість безпосередньо звертатися до керівництва або інших органів публічної служби з пропозиціями, які спрямовані на поліпшення умов, методів і засобів забезпечення їх соціальної безпеки. Також важливу роль у захисті соціальних прав військовослужбовців відіграє медіація – особлива позасудова форма вирішення спорів. У рамках медіації «військові посередники» допомагають вирішувати конфлікти та сприяють у досягненні згоди між сторонами, що спорять з приводу набуття та

реалізації соціальних та інших прав військовослужбовців. При цьому у ФР медіація не замінює судовий захист, а виступає як допоміжний інструмент, що може сприяти швидкому і менш конфліктному вирішенню спорів.

5. Комплексне удосконалення правового регулювання захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні може ефективно здійснюватися у рамках трьох ключових напрямків. По-перше, це концептуально-стратегічний напрямок, у межах якого потребується розробка та прийняття (схвалення, затвердження): 1) Концепції забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців в Україні, яка визначатиме основні принципи і стратегічні цілі державної політики в цій сфері; 2) Стратегії забезпечення соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей, спрямованої на конкретні дії та ефективні моделі створення умов ефективного набуття та реалізації соціальних прав відповідним колом суб'єктів; 3) Стратегії забезпечення гендерної рівності у секторі безпеки і оборони України (зادля забезпечення рівних можливостей і умов перебування на службі для усіх військовослужбовців, незалежно від їх статі). По-друге, це правотворчий напрямок, у рамках якого слід: 1) розробити та прийняти Закон України «Про соціальну безпеку військовослужбовців», що міститиме (у межах окремого розділу) цілісні норми щодо захисту соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей (визначатиме форми, способи, засоби, підстав і умови захисту соціальних прав таких осіб); 2) створити та прийняти Закон України «Про громадянське суспільство», який врегульовуватиме правозахисну діяльність суб'єктів громадянського суспільства, зокрема, й в частині захисту прав військовослужбовців (враховуючи можливості й правомірного лобізму законних інтересів військовослужбовців громадськими організаціями таких службовців); 3) розробити та прийняти Закон України, яким будуть вноситись зміни до норм чинного законодавства про правовий статус Омбудсмана задля посилення його правозахисних повноважень; 4) розробити і затвердити спеціальний порядок оскарження військовослужбовцями дій чи бездіяльності керівництва в секторі безпеки та оборони, зокрема, й в частині порушення їх

соціальних прав і законних інтересів в соціальній сфері. По-третє, це інституційний напрямок, що передбачає насамперед: 1) створення інституту військового медіатора, шляхом створення і подальшого прийняття Закону України «Про медіацію в секторі безпеки і оборони», для підтримки врегулювання конфліктів і спорів, які стосуються прав військовослужбовців (насамперед, в соціальній сфері); 2) запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав військовослужбовців, який буде спеціалізуватися на моніторингу, захисті та сприянні реалізації прав військовослужбовців, зокрема, й в соціальній сфері.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та надано нове вирішення наукової задачі, котре виявляється у тому, щоб на підставі актуальних теоретичних і практичних висновків та узагальнень учених-юристів з'ясувати сутність форм і способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні, а також особливостей і ключових проблем їх правового регулювання. До основних результатів наукового дослідження належать наведені висновки.

1. Соціальні права військовослужбовців в Україні є соціально та морально обґрунтованим, визначеним на законодавчому рівні переліком достатніх загальнолюдських і загальносоціальних вимог до соціально-правового стану кожного військовослужбовця (як людини і, як особи, котра має правовий статус військовослужбовця), реалізація яких в дійсності може бути (повинна) забезпечуватись державою (певним чином і суспільством) з метою забезпечення вільного (соціально безпечного), а також всебічного (повноцінного) розвитку особистості в силу взятих державою (суспільством) обов'язків перед індивідумом загалом і перед військовослужбовцем, зокрема.

Соціальні права військовослужбовців в Україні поділяються на три групи прав. Перша група – базові соціальні права (право на соціальний захист, на гідний рівень життя, на гендерно-нейтральне ставлення, на освіту, на працю без примусу до праці, на житло, на охорону здоров'я, на пенсійне забезпечення, на добровільній основі створити сім'ю, на материнство і батьківство. Друга група – основні соціальні права військовослужбовця, як працівника (право на гідну оплату праці, на гармонійний баланс роботи та відпочинку, право користуватись свободою наукової, технічної та художньої творчості, право на здоровий психологічний клімат на роботі, бути вільним від будь-якої дискримінації, на охорону здоров'я та безпеку на місці виконання службових завдань, на постійне поліпшення умов праці, на соціально безпечне припинення військової служби, на вибір пенсії та на довічну пенсію за вислугу років, на соціальне страхування та на страхові виплати та ін.). Третя група –

спеціальні соціальні права військовослужбовця (зокрема, право на продовольче, речове і матеріальне забезпечення, на отримання спеціальних надбавок, що входить до щомісячних додаткових видів грошового забезпечення, у разі, коли такою особою є військовослужбовець Сил спеціальних операцій ЗСУ, право на грошову допомогу на оздоровлення, при звільненні з військової служби та в ін., передбачених законодавством випадках, право на виплати під час перебування у полоні або в заручниках, а також в якості інтернованих у нейтральні держави або безвісно відсутньої особи, право на отримання жилого приміщення, право на пільги військовослужбовця, на соціальну та професійну адаптацію, на проходження професійної перепідготовки без стягнення з них платні за навчання та із збереженням забезпечення усіма видами забезпечення, право на отримання допомоги у проведенні похорону і компенсації матеріальних витрат на ритуальні послуги та на спорудження пам'ятників).

2. Захист соціальних прав військовослужбовців в Україні, як соціально-правове явище, характеризується наступним: мета і завдання захисту узгоджується із метою та завданнями соціальних прав таких службовців; є виконанням обов'язку держави та суспільства щодо захисту прав людини та соціальної безпеки військовослужбовця; є елементом реалізації функції захисту державою та іншими суб'єктами, на яких покладено обов'язки захисту соціальних прав військовослужбовців; є відповіддю на порушення соціальних прав таких службовців, а також на реалізацію права військовослужбовця на захист соціальних прав; є невід'ємним елементом соціально-правового режиму соціальної безпеки, а також правового режиму захисту прав людини, що об'єктивується за рахунок дії правового механізму захисту соціальних прав військовослужбовців; є показником рівня цивілізованості суспільства; є фактором забезпечення національної безпеки та її потенціалу в контексті обороноздатності держави (оборонний потенціал держави нерозривно пов'язаний із благополуччям військовослужбовців).

Соціально-правове значення захисту соціальних прав військовослужбовців полягає у тому, що цей захист є: юридично значимим актом відновлення правопорядку та справедливості; цивілізаційно зваженим, соціально справедливим та соціально відповідальним актом визнання за військовослужбовцем людської гідності, що потребує безумовної поваги, охорони та захисту; інструментом, який уможлиблює не лише задоволення благ, доступ до яких був заблокований порушенням соціального права, але й повноцінного буття військовослужбовця, як людини, громадянина та працівника, приймаючи до уваги зв'язок соціальних прав із іншими правами людини; площиною, в якій мінімізується та усувається негативний вплив на обороноздатність держави неналежної реалізації соціальної функції держави та суспільства щодо військовослужбовців.

3. Форм захисту соціальних прав військовослужбовців: 1) узгоджуються із принципами права та прямо чи опосередковано закріплюються в нормативно-правових актах; 2) є відносно самостійними та універсальними юридичними конструкціями, що мають юрисдикційний чи позаюрисдикційний фактичний вияв; 3) є цілісно спрямованими на поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав військовослужбовців; 4) є інструментом вираження сутності правозахисної діяльності держави та суспільства; 5) виступають правовою конструкцією (моделлю) нормативного впорядкування діяльності суб'єктів, які повноважні захищати соціальні права військовослужбовців, а вибір конкретної форми ґрунтується на відносній свободі вибору конкретної моделі захисту порушеного прав (залежить від факторів вибору певної форми захисту).

Способи захисту соціальних прав військовослужбовців є сукупністю передбачених законодавством і узгоджених із вимогами принципів права прийомами та процедурами, що здійснюються повноважним суб'єктом у межах певної форми захисту соціальних прав військовослужбовців для поновлення, встановлення та визнання суб'єктивних соціальних прав

військовослужбовців з подальшим відшкодування завданої шкоди та запобігання погіршенню соціально безпечного буття (становища).

4. Юрисдикційні форми захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні характеризуються соціально-правовою значимістю та охоплюють судову, парламентську та адміністративну форми захисту. Судова форма характеризується тим, що вона: 1) передбачає реалізацію правозахисної функції правової держави шляхом діяльності судів, які володіють судовою владою, особливості якої дозволяють утверджуватись цивілізаційному переосмисленню відносин між державою та військовослужбовцями, в яких поважається людська гідність таких службовців, а отже й визнається потреба в їх соціальній безпеці; 2) з-поміж ін. юрисдикційних форм захисту соціальних прав є найбільш доступною для військовослужбовців, задовольняючи їх права на судовий захист та на доступне правосуддя (отже, й найбільш доступною та ефективною формою відновлення справедливості – належного стану соціальної безпеки військовослужбовця); 3) з-поміж ін. юрисдикційних форм захисту соціальних прав підлягає більш високим стандартам забезпечення якості правового захисту; 4) об'єктивується на національному (Конституційний Суд України; національні суди, а саме адміністративні суди) та регіональному міжнародному (Європейський суд з прав людини) рівнях. Парламентська форма: 1) пов'язана із реалізацією правового статусу Омбудсмана та заснована на парламентському контролі крізь призму якого здійснюється контроль за дотриманням та захистом прав людини у військово-оборонному секторі, зокрема, соціальних прав військовослужбовців; 2) є мінімально формалізованою, що дозволяє їй бути однією з найбільш доступних для військовослужбовців форм юрисдикційного захисту соціальних прав; 3) може передбачати виконання Омбудсманом ролі посередника між військовослужбовцями та державою з метою оптимізації процесу відновлення порушених прав та компенсуванні шкоди, завданої відповідних порушенням соціальних прав військовослужбовців; 4) об'єктивується у юридично значимій (в контексті правозахисту) діяльністю

(насамперед, як контрольна діяльність), результати якої в дійсності можуть бути нівельованими відсутністю належних гарантій реалізації правозахисного впливу Омбудсмана у рамках парламентського контролю за додержанням соціальних прав військовослужбовців. Адміністративна форма характеризується: 1) простотою та швидкістю її застосування військовослужбовцем з метою захисту соціальних прав; 2) недостатньою юридичною визначеністю, що є проблемою, яка повинна бути вирішена в частині забезпечення визначеності: підстав, умов та ін. процедурних питань звернення до адміністративної форми захисту, розгляду заяви (скарги) військовослужбовця в рамках цієї форми захисту, а також винесення рішення за результатами розгляду заяви (скарги); гарантій виконання рішення за результатами розгляду заяви (скарги); юридичної відповідальності за ухилення від своєчасного та повного розгляду заяви (скарги) військовослужбовця про порушення його соціальних прав; гарантій недопущення зловживання використанням службовцем права на подання заяв (скарг) в рамках адміністративної форми захисту соціальних прав.

5. Перелік неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців не містить самозахисту військовослужбовцем соціальних прав (може застосовуватись лише у випадку протиправного наказу, розпорядження), адже ця форма захисту може створювати значні ризики для обороноздатності держави. Особливе місце в системі неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців займає захист соціальних прав профспілками працівників системи військової публічної адміністрації та асоціаціями військовослужбовців, однак, послаблює правозахисний потенціал цих суб'єктів: відсутність спеціального законодавчого акту про громадянське суспільство та захист прав людини (насамперед соціальних прав) суб'єктами громадянського суспільства; відсутність достатнього нормативно-правового забезпечення дійсного захисту соціальних прав військовослужбовців профспілками та асоціаціями військовослужбовців. Також для неюрисдикційних форм захисту соціальних прав військовослужбовців

характерним є те, що вони не передбачають створення, долучення та участь в профспілках військовослужбовців, хоча це компенсується можливістю військовослужбовців створювати та брати участь в діяльності організацій з захисту прав власних соціальних прав (асоціацій військовослужбовців). При цьому військовослужбовці, будучи позбавлені права на самозахист соціальних прав, не знаходять належної компенсаторної правозахисної альтернативи, яка могла би замінити це обмеження, а саме в результаті прийняття законодавчого акту про медіацію у сфері забезпечення соціальних та суміжних прав військовослужбовців та запровадження інституту військових медіаторів.

6. До основних видів способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні належать: 1) визнання соціального права та його обсягу, а також констатація темпоральних обставин виникнення цього суб'єктивного права та обставин його порушення; 2) припинення дій, якими вчиняється порушення соціальних прав військовослужбовців, а також попередження їх подальшого повторення щодо військовослужбовця, зокрема, шляхом заборону вчинення дій (бездіяльності), що становлять загрозу порушення соціального права у майбутньому; 3) відновлення належних умов набуття та подальшої реалізації військовослужбовцем його соціальних прав, що були порушені (нівельовані); 4) визнання протиправності дій та рішень (договорів), які є фактичною підставою порушення соціальних прав військовослужбовців; 5) відшкодування збитків і компенсація шкоди, які обумовлені порушенням соціальних прав військовослужбовця.

7. На рівні Організації Північноатлантичного договору наразі не існує спеціального стандарту з питань забезпечення та захисту соціальних прав військовослужбовців, хоча створені та діють окремі стандарти, що стосуються певних аспектів забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців (спостереження за станом здоров'я в місцях розгортання; належне забезпечення продовольчої безпеки військовослужбовців та ін.). Зокрема, захист соціальних прав військовослужбовців у США залишається вкрай актуальним питанням через численні порушення соціальних прав таких

службовців (зокрема, у результаті недостатності забезпечення гендерної безпеки та захисту жертв гендерного насилля, домагань і дискримінації; порушення права військовослужбовця на належне житло та ін.). У США захист соціальних прав військовослужбовців здійснюється в судовому та позасудовому (насамперед адміністративному) порядку на підставі Конституції США (на основі V та XIV поправки), Гл. 47 Розд. 10, Роз. 28, Ч. III Розд. 38 Кодексу США, спеціальних законодавчих актів (наприклад, ФЗ «Про американців з інвалідністю»), прецедентної практики (зокрема, особливого значення набувають рішення ВС США у справах, Орлов проти Віллоубі, Левін проти США). У Єдиному кодексі військової юстиції прямо обмежуються профспілкові права американських військовослужбовців у результаті чого вони не мають можливості звернутись до профспілкової форми захисту соціальних прав, однак, це обмеження компенсується можливостями захисту їх соціальних прав в рамках правозахисної та лобістської діяльності асоціацій військовослужбовців (наприклад, Асоціація військових офіцерів Америки). Хоча асоціації військовослужбовців в США не мають гарантій, подібних до гарантій правозахисної діяльності профспілок, як демонструє поточна практика, їх діяльність є достатньо результативною, що пояснюється тим, що ці асоціації є суб'єктами громадянського суспільства, а в США забезпечуються ефективні умови для розвитку громадянського суспільства.

8. У державах-членах ЄС, що є членами Організації Північноатлантичного договору, також: не були сформовані єдині підходи до формування універсальної моделі захисту соціальних прав військовослужбовців; не було створено нормативно-правового та інституційного забезпечення захисту цих прав. Приміром, у Франції військовослужбовці: прямо унеможливлені в захисті соціальних прав шляхом колективних звернень з петиціями (скаргами); обмежені у праві не лише реалізувати колективні права, але й звертатись до профспілкового захисту їх соціальних прав, що формально компенсується створенням контрольованими урядом комісіями, створених для захисту прав військовослужбовців у

збройних силах ФР. Ключовими формами захисту соціальних прав військовослужбовців у ФР є судовий захист, а особливо адміністративна форма захисту, у рамках якої кожен військовослужбовець може звертатись до керівництва, ін. органів публічної служби з пропозиціями щодо поліпшення підстав, умов, форм, способів, методів і засобів забезпечення їх соціальної безпеки. Особливим для ФР є існування такої позасудової форми захисту соціальних прав військовослужбовців, як медіація, використання якої можливе шляхом залучення до процесу вирішення спору військового посередника, діяльність якого не може підміняти судовий захист соціальних прав військовослужбовців. Також в окремих державах-членах ЄС з кінця 2023 року розпочався стрімкий процес масштабної ліквідації профспілок військовослужбовців (прикладом цього є Угорщина) і заміна їх на асоціації військовослужбовців (подібні асоціації з досить наближеними гарантіями до профспілок тривалий час ефективним чином діють в Польщі за прикладом США).

9. Удосконалення правового регулювання форм та способів захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні сьогодні доцільно здійснювати у рамках трьох напрямів. Перший – концептуально-стратегічний (створення Концепції забезпечення соціальної безпеки військовослужбовців; Стратегії забезпечення соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей; Стратегії забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони). Другий – правотворчий, яким охоплено, зокрема: створення та прийняття Закону України «Про соціальну безпеку військовослужбовців», окремий розділ якого буде присвячений захисту соціальних прав, а саме принципам, формам, способам, засобам, підставам, умовам та ін. гарантіям захисту соціальних прав; створення та прийняття Закону України «Про громадянське суспільство», в якому буде визначена правозахисна діяльність суб'єктів громадянського суспільства; внесення змін до законодавства про Омбудсману у частині посилення юридичних гарантій його правозахисної діяльності; створення порядку оскарження військовослужбовцем дій (бездіяльності) та

рішень керівників у секторі безпеки і оборони. Третій – інституційний, яким передбачено: створення інституту військового-медіатора (шляхом створення та прийняття Закону України «Про медіацію в секторі безпеки і оборони»); створення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав військовослужбовців, приймаючи до уваги переваги та недоліки забезпечення діяльності Омбудсмана.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автушенко І.Б. Нормативно-правова база соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 66-68.
2. Андріїв В.М. Гарантії прав державних службовців у сфері безпеки праці. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 1 (79). С. 301-305. doi:10.32840/1813-338X-2023.1.49.
3. Андріїв В.М. До питання захисту трудових прав працівників. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 343-347.
4. Андріїв В.М. Повноваження у сфері правозахисної діяльності профспілок за трудовим законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 37. С. 38-46.
5. Андріїв В.М. Позитивне трудове право як основний засіб захисту природних трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 1. С. 27-31.
6. Андріїв В.М. Права та свободи людини і громадянина як визначальні категорії правничої науки. *Форум права*. 2006. № 3. С. 4-8.
7. Андріїв В.М. Система трудових прав працівників та механізм їх забезпечення: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2012. 40 с.
8. Андріїв В.М. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників: монографія. Чернігів: ЧДПСТП, 2011. 305 с.
9. Андріїв В.М. Юридичні гарантії захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 4. С. 15-20.
10. Андрущенко О.Ю. Справедливість як мета правосуддя та конфлікт інтересів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 6, т. 1. С. 3-8.
11. Апанаскович Л.В. Форми захисту трудових прав державних службовців: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2021. 23 с.
12. Арсентьєва О.С. Забезпечення трудових прав державних службовців в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 29-2. С. 62-64.

13. Арсентьєва О.С. Поняття та особливості принципів трудового права України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. Вип. 31. С. 34-43.
14. Арсентьєва О.С. Роль держави у колективно-договірному регулюванні праці як основа налагодження соціальної рівноваги в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2010. № 18. С. 205-214.
15. Арсентьєва О.С., Розовський Б.Г. Праця створила людину... і на тисячоліття зупинила її розвиток. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. Вип. 36. С. 16-41.
16. Афонін Е.А. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми: монографія. Київ: Інтерграфік, 1994. 315 с.
17. Бабич Н.О. Комплекс ознак сучасної соціальної держави. *Соціальне право*. 2022. № 1. С. 25-31. doi:10.32751/2617-5967-2022-01-03.
18. Бабич Н.О. Концептуально-ідеологічні межі правового регулювання реалізації соціальної функції держави. *Соціальне право*. 2020. № 3. С. 6-11. doi:10.37440/soclaw.2020.04.01.
19. Бабич Н.О. Мета та завдання механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 39-44. doi:10.32751/2617-5967-2021-03-03.
20. Бабкова Т.В. Поняття та види соціальних прав і свобод людини і громадянина. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 8. С. 137-144.
21. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмена у справах Збройних Сил: практичний посібник. Женева: DCAF, 2015. 178 с.
22. Барбаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2004. 20 с.
23. Батанов О.В. Муніципальні служби захисту прав людини: тенденції становлення в Україні у контексті зарубіжного досвіду. *Правова держава*. 2017. №. 28. С. 178-188.

24. Берназюк Я.О. Темпоральні межі судового захисту соціальних прав. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 вересня 2020 року). Київ: Верховний Суд, 2020. С. 150-157.
25. Белоусов В.Д. Загальні соціально-правові принципи як засадничі ідеї соціальної безпеки сучасної України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 5. С. 45-50. doi:10.32844/2618-1258.2023.5.6.
26. Белоусов В.Д. Ознаки форм забезпечення соціальної безпеки сучасної України. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 6. С. 37-41. doi:10.32782/chern.v6.2023.7.
27. Бик Т.І. Поняття і правові засади захисту соціальних прав людини в Україні. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 16-22.
28. Боброва Ю.Ю., Бобров Ю.О. Військові суди як виклик сьогодення в умовах збройної агресії рф проти України: історична ретроспектива та генеза розвитку. *Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph / Ed. by V.M. Stratonov*. Riga: «Baltija Publishing», 2023. С. 112-138. doi:10.30525/978-9934-26-302-6-5.
29. Бойко В.Б. До питання про місце медіації в механізмі захисту трудових прав працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 140-143.
30. Бойко В.Б. До проблеми класифікації форм та засобів захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2013. № 1. С. 79-83.
31. Бойчук Д.С. Щодо питання місця права на захист у системі прав людини. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 15-20.
32. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія. Київ: Знання, 2005. 381 с.
33. Бондарев О.Б. Зарубіжні моделі інституту омбудсмена із захисту прав військовослужбовців: досвід для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 21-25.

34. Бондарев О.Б. Історія запровадження та тенденції розвитку інституту омбудсмана в зарубіжних державах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 2. С. 3-7.

35. Бондарев О.Б. Питання функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в контексті захисту конституційних прав військовослужбовців. *Перспективні напрямки наукових досліджень*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Вінниця, 24 листопада 2017 р.). Вінниця: el-conf, 2017. Ч. 1. С. 12-15.

36. Бондарев О.Б. Характеристика міжнародних стандартів інституту омбудсмана з питань захисту прав військовослужбовців. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 62-65.

37. Бондаренко А.І. Форми реалізації правозахисної функції сучасної держави: до постановки проблеми. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 282-288.

38. Бонтлаб В.В. Право на судовий захист трудових прав: науково-теоретичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 68-74.

39. Бордун-Комар Н.І. Принцип верховенства права як метод ефективного судового захисту прав людини в Україні. *Sciences of Europe*. 2020. Vol. 2 (61). С. 32-34.

40. Бориченко К.В. Захист соціальних прав менеджера: методичні рекомендації та завдання. Одеса: НУ «ОЮА», 2021. 27 с.

41. Бориченко К.В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 99-104.

42. Бориченко К.В. Юридичний механізм забезпечення права на соціальний захист: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 552 с.

43. Борщевська Г.Е. Особливості судового захисту соціальних прав та інтересів працівників-мігрантів. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства*: матеріали Міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Суми, 05-07 червня 2014 р.) / за ред.: В.С. Венедіктова, А.М. Куліша. Суми: СумДУ, 2014. С. 120-124.

44. Борщевська Г.Е. Особливості судового захисту соціальних прав та інтересів працівників-мігрантів. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 5-7 червня 2014 р.) / за ред.: В.С. Венедіктова, А.М. Куліша. Суми: СумДУ, 2014. С. 120-124.

45. Бринцев О.В. Визнання права як спосіб захисту права. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 81-83.

46. Бринцев О.В. Визнання права як спосіб його захисту в цивільному законодавстві України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 1 (36). С. 80-85.

47. Бурак В.Я. Правовий механізм захисту трудових прав та законних інтересів працівників: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Львів, 2021. 500 с.

48. Бурак В.Я. Про правові способи захисту трудових прав. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Львів, 11 листопада 2021 р.). Львів: ЛДУВС, 2021. С. 9-13.

49. Верба О.С. Соціальний захист військовослужбовців в Україні. *Юридична наука*. 2012. № 2. С. 164-172.

50. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, Постанова від 23.11.2023 у справі № 560/6093/20 (адміністративне провадження № К/9901/30684/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115146049> (дата звернення: 28.11.2023).

51. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, Ухвала від 03.08.2023 в справі № 640/13029/22 (адміністративне провадження № Пз/990/10/22).

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112616309> (дата звернення: 16.09.2023).

52. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, Ухвала від 06.06.2023 в справі № 640/13029/22 (адміністративне провадження № Пз/990/10/22).

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111384816> (дата звернення: 16.09.2023).

53. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, Ухвала від 31.01.2023 в справі № 640/13029/22 (адміністративне провадження № Пз/990/10/22).

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108696319> (дата звернення: 25.04.2023).

54. Ветлинський С.О. Соціальний захист військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 4 (49), ч. 1. С. 198-205.

55. Вінницький окружний адміністративний суд, Рішення від 19.10.2023 в справі № 120/8747/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114326409> (дата звернення: 24.10.2023).

56. Восьмий апеляційний адміністративний суд, Постанова від 19.10.2023 у справі № 500/3291/22 (адміністративне провадження № А/857/17299/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114302846> (дата звернення: 24.10.2023).

57. Галіцина Н.В. Основоположні (теоретичні) засади концепції соціальна держава. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10-1, Т. 1. С. 100-108.

58. Галіцина Н.В. Ще раз про систему соціальних прав людини. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1, Ч. 2. С. 107-111.

59. Гетьманцева Н.Д., Козуб І.Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 37-42.

60. Гладкий В.В. Альтернативний погляд на розуміння сутності ефекту корупції. *Теорія та практика сучасної юриспруденції*: матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 березня 2018 р.). Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2018. С. 200-204. doi:10.5281/zenodo.1226649.

61. Гладкий В.В. Базові інтерпретаційні гіпотези концепту корупції. *Current Scientific Research in the Modern World*. 2018. Vol. 7 (39), Ch. 3. P. 58-65. doi:10.5281/zenodo.1340954.

62. Гладкий В.В. Держава як гарант антикорупційної безпеки компанії. *100-річчя Поліського національного університету: здобутки, реалії, перспективи*: зб. праць учасн. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 01 листопада 2022 р.). Житомир: ПНУ, 2022. С. 416-419. doi:10.5281/zenodo.6481082.

63. Гладкий В.В. Значення та значимість правового статусу в юридичній науці та практиці. *Теорія та практика сучасної юриспруденції*: матеріали XX Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 30 травня 2019 р.). Харків: НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2019. Т. 1. С. 30-33. doi:10.5281/zenodo.3235697.

64. Гладкий В.В. Конструктивізм нормативних стандартів виникнення трудових правовідносин. *Соціальне право*. 2020. № 4. С. 84-89. doi:10.37440/soclaw.2020.04.16.

65. Гладкий В.В. Корупційні ризики окремих норм Кримінально-виконавчого кодексу України. *Кримінально-виконавча система України та її роль в розбудові правової і соціальної держави*: матеріали III наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 27 листопада 2018 р.) / гол. ред.: О.М. Тогочинський. Чернігів: ДПС, 2018. С. 59-64. doi:10.5281/zenodo.1483625

66. Гладкий В.В. Мета трудового права як сучасної цивілізаційної цінності. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 75-80.

67. Гладкий В.В. Орієнтири європеїзації норм законодавства про соціальну безпеку. *Правове забезпечення соціальної безпеки в умовах євроінтеграційних процесів*: матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ,

16 листопада 2022 р.) / за ред. проф. М.І. Іншина, к.ю.н. М.Б. Мельник. Київ: КНУ, 2022. С. 94-97.

68. Гладкий В.В. Основні типи форм реалізації права працівника на антикорупційну безпеку. *Соціальне право*. 2022. № 1. С. 73-81. doi:10.32751/2617-5967-2022-01-08.

69. Гладкий В.В. Форма консонансу стабільних трудових правовідносин. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 квітня 2020 р.). Львів: ЦПІ, 2020. Ч. 2. С. 81–84.

70. Гніденко В.І. Міжнародно-правові стандарти соціального діалогу у сфері праці. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2015. № 30. С. 210-225.

71. Гончаренко В.Г. Моральність як метапринцип правосуддя. *Вісник академії адвокатури України*. 2011. № 2. С. 6-15.

72. Горблянський В.Я. Особливості неюрисдикційної форми захисту прав споживача за договором про надання послуг. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 7, Ч. 1. С. 202-209.

73. Гордієнко Є.П. Механізми реалізації державної політики соціального захисту учасників бойових дій в Україні: дис. ... д-ра філос.: 281. Харків, 2021. 295 с.

74. Гриненко А.М. Формування цивілізаційних основ сучасної соціальної політики. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 299-305.

75. Гринько Р.В., Мота А.Ф., Петреченко С.А. Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 161-166. doi:10.32842/2078-3736/2022.3.24.

76. Гринько Р.В., Мота А.Ф., Петреченко С.А. Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 161-166.

77. Дацюк І.П. Порівняльний аналіз механізмів соціально-правового захисту військовослужбовців у розвинутих країнах світу. Державне будівництво. 2007. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_2_48 (дата звернення: 10.06.2021).

78. Дашутін І.В. Мета законності в трудових відносинах за участю судді. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 6. С. 42-46. doi:10.32782/chern.v6.2023.8.

79. Дашутін І.В. Юридичні гарантії законності у трудових відносинах за участю судді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 2, Вип. 80. С. 130-134. doi:10.24144/2307-3322.2023.80.2.19.

80. Демченко С.Ф. Про поняття правосуддя і доступність правосуддя. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 96-102.

81. Діденко Л.В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 44-49. doi:10.26661/2616-9444-2020-3-06.

82. Дніпропетровський окружний адміністративний суд, Рішення від 20.10.2023 в справі № 160/12424/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114326775> (дата звернення: 26.11.2023).

83. Дніпропетровський окружний адміністративний суд, Рішення від 20.10.2023 в справі № 160/7778/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114656013> (дата звернення: 26.11.2023).

84. Дніпропетровський окружний адміністративний суд, Рішення від 24.11.2023 у справі № 160/27748/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115172124> (дата звернення: 27.11.2023).

85. Донецький окружний адміністративний суд, Рішення від 13.04.2023 у справі № 200/726/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110209572> (дата звернення: 28.08.2023).

86. Донецький окружний адміністративний суд, Рішення від 13.06.2023 у справі № 200/550/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111562697> (дата звернення: 28.08.2023).

87. Донецький окружний адміністративний суд, Рішення від 20.10.2023 в справі № 200/4491/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114426437> (дата звернення: 29.10.2023).

88. Донецький окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 200/5197/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115105529> (дата звернення: 24.11.2023).

89. Донецький окружний адміністративний суд, Ухвала від 21.04.2023 у справі № 200/550/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110380837> (дата звернення: 25.04.2023).

90. Другий апеляційний адміністративний суд, Постанова від 20.10.2023 в справі № 480/7926/22.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114330109> (дата звернення: 24.10.2023).

91. Другий апеляційний адміністративний суд, Постанова від 22.11.2023 у справі № 480/205/23.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115109931> (дата звернення: 27.11.2023).

92. Епель О.В. Доктрина захисту конституційних соціальних прав людини і громадянина в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2020. 416 с.

93. Епель О.В. Наукова інтерпретація конституційних соціальних прав людини і громадянина. *Соціальне право*. 2019. № 2. С. 99-111.

94. Ємцов А.А., Агаєва Н.С., Шпанчук Г.В., Смірнов І.І. Управління кар'єрою військовослужбовців за військовими званнями – наближення до стандартів НАТО. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського*. 2022. № 1 (74). С. 78-85. doi:10.33099/2304-2745/2022-1-74/78-85.

95. Житомирський окружний адміністративний суд, Рішення від 27.12.2023 у справі № 240/21971/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115976985> (дата звернення: 30.12.2023).

96. Журавель В.І. Поняття форм захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2013. № 3. С. 219-225.

97. Забарський В.В. Межі використання військовослужбовцями Збройних Сил України права на об'єднання. *Правові новели*. 2014. № 1. С. 10-16.

98. Закоморна К.О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2000. 16 с.

99. Запорізький окружний адміністративний суд, Рішення від 20.10.2023 в справі № 280/3370/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114332374> (дата звернення: 24.10.2023).

100. Запорізький окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 280/8250/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115106242> (дата звернення: 25.11.2023).

101. Заросило В.О. Хабарництво як базисна форма прояву корупції. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 16. С. 123-138. doi:10.5281/zenodo.1465480

102. Зуй Є.О. Методичний підхід до кількісного оцінювання спроможностей медичних підрозділів Збройних Сил України. *Український*

журнал військової медицини. 2021. Т. 2, № 2. С. 14-22.
doi:10.46847/ujmm.2021.2(2)-014.

103. Івано-Франківський окружний адміністративний суд, Рішення від 19.10.2023 в справі № 300/4320/23.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114297362> (дата звернення: 24.10.2023).

104. Івчук Ю.Ю. Застосування Європейським судом з прав людини принципу пропорційності у справах захисту публічних та приватних інтересів у сфері праці. *Проблеми реалізації прав громадян у сфері праці та соціального забезпечення: тези доп. та наук. повідомл. учасників ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 жовтня 2019 р.) / за ред. О.М. Ярошенка.* Харків: Право, 2019. С. 59-61.

105. Івчук Ю.Ю. Соціальний захист окремих категорій громадян в умовах воєнного стану: законодавчі новели та проблемні аспекти. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2023. № 46. С. 101-111.

106. Івчук Ю.Ю. Співвідношення приватних і публічних інтересів у правовому регулюванні охорони праці: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2016. 464 с.

107. Іноземцева К.О. Оцінювання якості роботи суддів як елемент кадрового забезпечення судової гілки влади. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вип. 3 (43). С. 244-249.

108. Іншин М.І. Забезпечення соціальних прав суддів як передумова їх соціальної безпеки. *Юридична наука.* 2020, № 2 (104). С. 535-543.
doi:10.32844/2222-5374-2020-104-2.60.

109. Іншин М.І. Захист трудових прав працівників: аналіз законодавства. *Вісник Запорізького національного університету.* Серія: Юридичні науки. 2015. № 2, Ч. 2. С. 129-133.

110. Іншин М.І. Зміст механізму реалізації права працівників на відпочинок. *Соціальне право.* 2019. № 3. С. 8-11.

111. Іншин М.І. Науково-теоретичне обґрунтування поняття форм захисту трудових прав працівників. *Європейські перспективи*. 2012. № 2, ч. 2. С. 110-114.
112. Іншин М.І. Пенсійне забезпечення працівників ОВС в умовах бойових дій у мирний час. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 9-2, Т. 2. С. 4-6.
113. Іншин М.І. Пільги для військових АТО. *Митна справа*. 2015. № 3 (99), Кн. 2. С. 246-250.
114. Іншин М.І. Правова регламентація соціального захисту державних службовців: шляхи вдосконалення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2009. Вип. 12, Ч. 2. С. 492-495.
115. Іншин М.І. Правове регулювання захисту трудових прав працівників в умовах сьогодення. *Митна справа*. 2013. № Спец. вип. С. 187-191.
116. Іншин М.І. Сутність і значення соціального забезпечення працівників поліції в сучасних умовах. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету Одеська юридична академія*. 2015. № 4. С. 269-277.
117. Іншин М.І. Сутність правовідносин щодо соціального забезпечення допомогами у зв'язку з народженням і вихованням дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 2. С. 58-62.
118. Іншин М.І. Сутність та зміст права на працю: теоретико-правовий підхід. *Соціальне право*. 2017. № 1. С. 10-17.
119. Іншин М.І. Теоретико-правові аспекти соціального забезпечення працівників поліції. *Публічне право*. 2016. № 2. С. 211-216.
120. Каляєв А.О. Захист прав військовослужбовців у контексті демократизації українського суспільства: державно-управлінський аспект. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С. 38-45.
121. Капліна Г.А. Гендерна диференціація оплати праці. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2007. № 10. С. 67-75.

122. Капліна Г.А. Суб'єкти соціального діалогу на локальному рівні. *Форум права*. 2011. № 1. С. 436-441.
123. Капліна Г.А., Гніденко В.І. Модель соціального партнерства в Україні: проблеми запозичення зарубіжного досвіду. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2014. № 29. С. 55-61.
124. Касмінін О.В. До питання про сутність і значення захисту конституційних трудових прав та інтересів працівників. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право*. 2014. №. 2. С. 24-28.
125. Київський окружний адміністративний, Рішення від 22.11.2023 у справі № 320/13233/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115106397> (дата звернення: 25.11.2023).
126. Київський окружний адміністративний, Рішення від 24.11.2023 у справі № 320/39232/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115173331> (дата звернення: 27.11.2023).
127. Клімовський С.С. Цивільно-правові способи захисту права на особисті папери. *Приватне право і підприємництво*. 2014. № 13. С. 45-47.
128. Князьков В. Деякі теоретичні аспекти забезпечення якості правосуддя в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2019. № 7. С. 93-98.
129. Князькова Л.М. Захист соціальних прав громадян України на шляху до європейської інтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4, Ч. 2. С. 163-170. doi:10.32850/sulj.2022.4.2.25.
130. Коваленко Р.І. Трудовий потенціал як складова соціальної безпеки. *Соціальне право*. 2018. № 1. С. 86-92.
131. Ковалюмнус Е.Л. Актуальні проблеми функціонування правового механізму захисту трудових і соціальних прав суддів в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6, Т. 1. С. 70-74. doi:10.32844/2618-1258.2020.6-1.13.
132. Ковалюмнус Е.Л. Правовий механізм захисту трудових та соціальних прав суддів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2021. 246 с.

133. Козюбра М.І. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. № 2. С. 24-35.
134. Колеснікова І.С. Доступність правосуддя в адміністративних судах як правова категорія: визначення сутності. *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 112-116.
135. Комзюк В.Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 88-92. doi:10.24144/2788-6018.2023.01.14.
136. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (у ред. від 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 16.10.2021).
137. Коропатнік І.М., Пасіка С.П., Ненько С.С. Особливості соціального захисту військовослужбовців у системі соціального забезпечення населення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. № 24. С. 145-150.
138. Котова Л.В. До питання правового регулювання захисту трудових прав працівників. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2017. № 33. С. 44-50.
139. Котова Л.В. Щодо правового регулювання захисту трудових прав працівників. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. науковців (м. Сєверодонецьк, 19-20 квітня 2018 р.)*. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 72-76.
140. Котова Л.В., Бабіч-Касьяненко К.В. Право осіб з інвалідністю на соціальне забезпечення: аналіз національного та міжнародного законодавства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. № 36. С. 119-127.
141. Котова Л.В., Петросян К.Є. Верховенства права як керівний принцип дії норм, що регулюють право на соціальний захист: сучасні погляди. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. Вип. 44. С. 67-75. doi:10.33216/2218-5461/2022-44-2-67-75.

142. Краснов Є.В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. *Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення*: монографія / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Г.І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 314-328.

143. Крикун П.М., Павленко В.І., Полякова О.В., Кравчук В.В. Розвиток оборонного планування як складової національної системи планування у сфері безпеки і оборони за умов наближення до процедур та стандартів НАТО. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2017. № 2 (60). С. 44-48. doi:10.33099/2304-2745/2017-2-60/44-48.

144. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників. *Форми соціально-правового захисту працівників у службово-трудовах відносинах*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Суми, 02-04 червня 2005 р.). Харків: УАФТП, 2005. С. 228-231.

145. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса. 2007. 22 с.

146. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2007. 206 с.

147. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 160 с.

148. Лазукова Н.В. Гарантії та форми захисту прав людини у сфері праці. *Молодий вчений*. 2015. № 1 (16). С. 208-211.

149. Левицький М.О. Поняття захисту особистих немайнових прав військовослужбовців. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 109-115. doi:10.24144/2788-6018.2022.04.20.

150. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.

151. Леськів С.Р. Правовий статус суддівського самоврядування України в контексті забезпечення професійних прав суддів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Львів, 2016. 196 с.

152. Лисак Я.А. Соціально-правовий захист військовослужбовців Збройних Сил України при виконанні ними службових обов'язків під час міжнародних миротворчих операцій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 4, Т. 2. С. 22-26.

153. Лоцихін О.М. Служби захисту прав людини у сфері збройних сил у контексті міжнародного досвіду: інституційні та функціональні аспекти. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ірпінь, 25 травня 2022 р.). Ірпінь: ДПУ, 2022. С. 17-19.

154. Лубінець Д.В. Загальноправові принципи соціального захисту працівників критичної інфраструктури. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 6. С. 47-51. doi:10.32782/chern.v6.2023.9.

155. Луганський окружний адміністративний суд, Ухвала від 09.11.2023 в справі № 360/1032/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114799726> (дата звернення: 17.11.2023).

156. Луганський окружний адміністративний суд, Ухвала від 20.10.2023 в справі № 360/916/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114328202> (дата звернення: 24.10.2023).

157. Мазуренко О.А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 1 (74). С. 36-42. doi:10.32366/2523-4269-2021-74-1-36-42.

158. Майданник О.О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7 (118). С. 12-16.

159. Максимович Р.О. Конституційно-правовий механізм захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2017. 266 с.
160. Малюга Л.Ю. Європейські соціальні стандарти в контексті права на соціальний захист в Україні. *Альманах міжнародного права*. 2019. Вип. 22. С. 15-25.
161. Малюга Л.Ю. Європейські соціальні стандарти: сучасний стан та шляхи імплементації у соціальне законодавство України. *The Journal of Eastern European Law*. 2018. № 48. С. 70-76.
162. Малюга Л.Ю. Захист прав військовослужбовців в Україні в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 150-159. doi:10.32842/2078-3736/2023.6.22.
163. Малюга Л.Ю. Форми і способи соціального захисту військовослужбовців в Україні. *Університетські наукові записки*. 2023. № 5 (95). С. 82-94.
164. Малюга Л.Ю. Шляхи вдосконалення правового регулювання захисту трудових прав працівників в умовах запровадження карантинних обмежень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 293-296. doi:10.32782/2524-0374/2021-11/73.
165. Малюга Л.Ю. Юридична природа міжнародно-правового соціального захисту працівників. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 1 (79). С. 262-267. doi:10.32840/1813-338X-2023.1.43.
166. Марцеляк О.В. Формування інституту омбудсмена в Україні: політико-правові проблеми. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 36. С. 73-78.
167. Машіка П.Ю. Право військовослужбовців та ветеранів війни на охорону здоров'я та медичну допомогу в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77, Ч. 2. С. 86-91. doi:10.24144/2307-3322.2023.77.2.14.
168. Медведська В.В. Правові засади захисту жінок від домашнього насильства: дис. ... д-ра філос.: 081. Київ, 2022. 275 с.

169. Медвідь Л.П. Зміст та характеристика парламентського контролю за додержанням прав та свобод людини і громадянина, в тому числі військовослужбовців. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 175-179. doi:10.24144/2788-6018.2022.03.31.

170. Медвідь Л.П. Соціальні права й свободи військовослужбовців в Україні: характеристика та реалізація. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 102-115.

171. Мельник Я.Я. Забезпечення соціальної безпеки в цивільному судочинстві. *Розвиток трудового потенціалу як складова соціальної безпеки України: монографія* / С.В. Вишновецька, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, І.С. Сахарук та ін. / за ред. М.І. Іншина, І.С. Сахарук. Київ: ФОП Маслаков, 2018. С. 386-405.

172. Мельничук О.Ф. Правові засоби та способи захисту суб'єктивного права на освіту. *Адвокат*. 2011. № 4 (127). С. 23-27.

173. Мидель А.М. Підходи до розуміння способів захисту трудових прав в контексті окремих концепцій суб'єктивного права. *Правові новели*. 2022. № 16. С. 23-28. doi:10.32847/ln. 2022.16.03.

174. Миколаївський окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 400/9092/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115107296> (дата звернення: 25.11.2023).

175. Мірошніченко Ю.Р Конституційно-правові аспекти забезпечення соціальних прав людини і громадянина. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 245-250. doi:10.32849/2663-5313/2019.11.42.

176. Мозальов В.Є., Салій І.Ю. Соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України в умовах збройної агресії Російської Федерації. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 5 (69). С. 110-115. doi:10.33099/2617-6858-22-69-5-110-115.

177. Мойсей Л.О. Право на судовий захист як один із способів спонукання держави до виконання конституційних гарантій із забезпечення

житлом військовослужбовців. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11, № 1 (29). С. 95-100.

178. Москаленко О.В. Європейські стандарти соціального страхування. *Право та інноваційне суспільство*. 2013. № 1. (дата звернення: 19.02.2021).

179. Москаленко О.В. Основні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування в умовах ринкової економіки: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 400 с.

180. Москаленко О.В. Функції загальнообов'язкового державного соціального страхування. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 139-147.

181. Мудрак Ю.М. Підходи до імплементації стандартів НАТО у Збройних Силах України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2020. № 2 (69). С. 6-10. doi:10.33099/2304-2745/2020-2-69/6-10.

182. Мудрак Ю.М., Піщанський Ю.А., Іваницький М.Г. Шляхи наближення оборонної та військової освітньої сфер України до стандартів НАТО. *Військова освіта*. 2021. № 1 (43). С. 192-202.

183. Наулік Н.С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 19 с.

184. Несинова С.В., Грищенко І.М. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у механізмі забезпечення прав людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 40-42.

185. Нікольська О.В. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1/2. С. 9-14.

186. Новак-Каляєва Л.М. Нормативно-правові основи захисту прав військовослужбовців в Україні: соціальний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 584. С. 158-166.

187. Одеський окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 420/25274/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115107623> (дата звернення: 28.11.2023).

188. Одеський окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 420/18923/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115107763> (дата звернення: 27.11.2023).

189. Олещенко В.Ю. Соціальні права людини: теоретичні інтерпретації та офіційні класифікації. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 2 (17). С. 56-63.

190. Оніщенко Н.М. Соціальний вимір сучасних правових реалій. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 23-26. doi:10.36695/2219-5521.2.2020.02.

191. Остапенко О.І. Право захисту на стадії порушення справи про військові адміністративні правопорушення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 143-149.

192. Остапенко Ю.О. Механізм реалізації трудових прав працівників та його ознаки. *Юридична наука*. 2019. № 9 (99). С. 95-102.

193. Остапенко Ю.О. Основні форми реалізації трудових прав працівника. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 60-63.

194. Остапенко Ю.О. Принципи реалізації трудових прав працівника. *Знання європейського права*. 2021. № 2. С. 61-65. doi:10.32837/chern.v0i2.206.

195. П'ятий апеляційний адміністративний суд, Постанова від 22.11.2023 у справі № 400/2015/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115112051> (дата звернення: 27.11.2023).

196. П'ятий апеляційний адміністративний суд, Постанова від 22.11.2023 у справі № 400/8455/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115111956> (дата звернення: 24.11.2023).

197. Павленко В.С. Захист прав військовослужбовців та їх сімей: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 131-133. doi:10.32782/2524-0374/2020-7/32.
198. Пахомова А.О. Особливості неюрисдикційного захисту цивільних прав. *Концептуальні засади механізму захисту прав людини: український та міжнародний контекст*: колективна монографія / Н.І. Бровко, О.І. Нікітенко, І.В. Ковальчук та ін. Біла Церква: БНАУ, 2022. С. 164-200.
199. Пашинський В.Й., Свистільник І.А. Правове регулювання соціального і правового захисту військовослужбовців в Україні. *Юридична наука*. 2013. № 6. С. 102-110.
200. Перший апеляційний адміністративний суд, Постанова від 24.08.2023 у справі № 200/726/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113042635> (дата звернення: 28.08.2023).
201. Пилипенко П.Д. Право соціального забезпечення у системі соціального права. *Право України*. 2004. № 10. С. 97-100.
202. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану: Постанова КМУ від 28.02.2022 № 168 (у ред. від 09.11.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-п> (дата звернення: 27.11.2023).
203. Півненко Л.В. Проблемні аспекти реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 137-143. doi:10.51989/NUL.2023.1.17.
204. Пікуль В.П. Особливості модернізації системи суб'єктів охорони праці у трудових відносинах. *Соціальне право*. 2018. № 3. С. 78-84.
205. Пікуль В.П. Правовий статус суб'єктів трудових правовідносин у сфері охорони праці: дис. ... канл. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2019. 178 с.
206. Пікуль В.П. Стосовно інституту охорони праці в системі права. *Соціальне право*. 2019. № 2. С. 228-231.

207. Пінчук Р.С., Письменна О.П. Покращення соціального і правового захисту військовослужбовців Збройних Сил України як запорука формування професійного війська. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2020. Вип. 60. С. 83-89. doi:10.32782/2307-3322/2020.60.17.

208. Полтавський окружний адміністративний, Рішення від 22.11.2023 у справі № 440/12982/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115107880> (дата звернення: 28.11.2023).

209. Полюк Ю.І. Судова форма захисту цивільних прав як підґрунтя для виникнення права на звернення до суду. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 25. С. 29-33.

210. Попова В.М. Соціальні права людини – основа соціальної держави. *Ефективність державного управління.* 2013. № 37. С. 70-75.

211. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII (у ред. від 21.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 29.07.2023).

212. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV (у ред. від 28.05.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 29.07.2023).

213. Про затвердження Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Наказ Уповноваженого ВРУ з прав людини від 20.10.2022 № 84.15/22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v84_1715-22 (дата звернення: 18.10.2022).

214. Про затвердження Положення про Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Наказ Уповноваженого ВРУ з прав людини від 14.10.2022 № 79.15/22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v79_1715-22 (дата звернення: 18.10.2022).

215. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 № 2262-ХІІ (у ред. від 26.10.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 14.11.2022).

216. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-ХІІ (у ред. від 15.04.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 24.06.2023).

217. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр> (у ред. від 31.03.2023). (дата звернення: 22.05.2023).

218. Прохоренко М.М. Впровадження стандартів НАТО у військове законодавство України як напрям реалізації національної правової політики. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства: матеріали Х Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 лютого 2020 р.)*. Тернопіль: Вектор, 2020. Т. 1. С. 111-113.

219. Пузанова В.В. Вияв гуманізму у випадках припинення трудових правовідносин. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 18 квітня 2019 р.)*. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 278-280.

220. Пузанова В.В. Забезпечення психічного здоров'я суддів з метою поліпшення якості здійснення правосуддя. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: матеріали Всеукр. наук.-пр-акт. конф. (м. Хмельницький, 23–30 квітня 2018 р.)*. Хмельницький : ХУУП, 2018. С. 94-97. doi:10.5281/zenodo.1233009.

221. Пузанова В.В. Негативне психічне здоров'я засуджених як загроза для розбудови правової держави. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: зб. матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 19 квітня 2018 р.)*. Житомир: МЦНД, 2018. С. 476-479.

222. Пузанова В.В. Спроможність ототожнення зміни та новації трудового договору. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку*: матер. Міжнар. студ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квітня 2019 р.). Київ: МНТУ, 2019. С. 259–261.

223. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Харків: Консум, 2002. 160 с.

224. Резворович К.Р. Захист соціальних прав людини у порядку адміністративного судочинства: теоретичний, нормативний та праксеологічний аспекти: монографія. Дніпро: Вид-ць Біла К.О., 2021. 420 с.

225. Резворович К.Р. Конституційна скарга як інструмент захисту соціальних прав. *Юридична наука*. 2020. № 10 (112). С. 13-22.

226. Резворович К.Р. Соціальні права та їх захист адміністративним судом: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2021. 420 с.

227. Рекшинський В.О. Мета і завдання соціальних прав військовослужбовця. *Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*: матеріали Всеукр. міждисципл. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 листопада 2023 року). Київ: КНУ ім. Т. Шевченка. С. 305-307.

228. Рекшинський В.О. Основні способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 13-14 лютого 2024 р.). Київ: WSZIA w Opolu. 2024, Вип. 58. С. 42-46.

229. Рекшинський В.О. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 5. С. 65-70. doi:10.32844/2618-1258.2023.5.10.

230. Рекшинський В.О. Поняття та значення соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Соціальне право*. 2023. № 1. С. 128-134. doi:10.32751/2617-5967-2023-01-17.

231. Рекшинський В.О. Право військовослужбовця на захист соціальних прав в Україні. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 24 листопада 2023 р.). Вінниця: УКРЛОГОС Груп, 2023. С. 203-205.

232. Рекшинський В.О. Правове регулювання гарантій захисту соціальних прав військовослужбовців у Франції. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 52-56. doi:10.32782/chern.v6.2023.10.

233. Рекшинський В.О. Соціально-правове значення захисту соціальних прав військовослужбовців. *Соціальне право*. 2023. № 2. С. 94-100. doi:10.32751/10.32751/2617-5967-2023-02-14.

234. Рекшинський В.О. Соціально-правове значення неюрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 313-317. doi:10.24144/2788-6018.2024.01.55.

235. Рекшинський В.О. Способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023 № 7 (59). С. 220-224. doi:10.51647/kelm.2023.7.35.

236. Рекшинський В.О. Судовий захист соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80, Ч. 2. С. 454-459. doi:10.24144/2307-3322.2023.80.2.73.

237. Рекшинський В.О. Сутність форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 6 (53). С. 57-61. doi:10.32782/руув.v6.2023.12.

238. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців): Рішення КСУ від 06.04.2022 № 1-р(II)/2022 у справі

№ 3-192/2020(465/20). *Вісник Конституційного Суду України*. 2022. № 1-2. С. 33.

239. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, четвертої статті 59 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік» (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів): Рішення КСУ від 17.03.2004 № 7-рп/2004 у справі № 1-13/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 12, Т. 1. Ст. 763.

240. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»: Рішення КСУ від 20.12.2016 № 7-рп/2016 у справі № 1-38/2016. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 1. С. 5.

241. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України): Рішення КСУ від 22.05.2008 № 10-рп/2008 у справі № 1-28/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.

242. Рядінська В.О. Соціальний захист військовослужбовців в Україні: шляхи удосконалення. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 29. С. 123-133. doi:10.32850/LB2414-4207.2023.29.13.

243. Савчин М.В. Захист соціальних прав Конституційним Судом України у співвідношенні із здійсненням соціального захисту в Європейському Союзі. *Вплив права ЄС на законодавство України та Німеччини*: матеріали виступу на міжнар. наук. конф. (м. Гамбург, 10 жовтня 2017 р.). URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/17704> (дата звернення: 03.10.2023).

244. Семів Л.К., Клос В.Р. Соціальний захист військовослужбовців: проблемні питання в соціологічній оцінці. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2018. № 5. С. 110-116.

245. Сидоренко А.О. Соціальний захист членів сімей військовослужбовців в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 151-155.

246. Симонова І.В. Проблеми захисту соціальних прав в Європейському суді з прав людини в контексті реформи суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 231-234. doi:10.32782/2524-0374/2020-5/56.

247. Сіроха Д.І. Локальна нормотворчість суб'єктів трудового права: історико-правовий аспект. *Митна справа*. 2013. № 1 (85). Ч. 2. Кн. 1. С. 384-390.

248. Сіроха Д.І. Нормотворчість суб'єктів трудового права: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: ПВГОІ «Вид-во Людмила». 2020. 394 с.

249. Сіроха Д.І. Особливості локальних нормативних актів у сфері праці. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. Вип. 31. С. 174-182.

250. Сіроха Д.І. Особливості локальних нормативних актів у сфері праці. *Соціальне право*. 2019. № 2. С. 87-93.

251. Скупінський О.В. Право на справедливий суд крізь призму рішень ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 38. С. 170-180.
252. Скупінський О.В., Гніденко В.І. Prima facie докази у практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 39. С. 110-118.
253. Соколенко О.Л. Захист прав громадян як основна функція правової держави. *Часопис Київського університету права*. 2013. №. 2. С. 118-121.
254. Соколов В.М. Правова природа механізму забезпечення соціальної безпеки державних службовців. *Юридична наука*. 2020. № 7 (109). С. 295-301. doi:10.32844/10.32844/2222-5374-2020-109-7.38.
255. Соколов В.М. Спеціальні особливості захисту соціальних прав державних службовців. *Юридична наука*. 2020. № 5 (107), Т. 2. С. 226-232. doi:10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.28.
256. Соколов В.М. Характерні риси захисту соціальних прав державних службовців. *Соціальне право*. 2023. № 2. С. 58-66. doi:10.32751/2617-5967-2023-02-09.
257. Соломон П.Г. Судове адміністрування і якість правосуддя. *Судова апеляція*. 2009. № 3 (16). С. 73-83.
258. Сонін О.Є. Щодо ефективності способів захисту трудових прав. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 175-179.
259. Спільна декларація України та Французької Республіки від 14.05.2023. *Офіс Президента України*, 15.05.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-ukrayini-ta-francuzkoji-respubliki-82897> (дата звернення: 21.05.2023).
260. Стахів Б.О. Судовий захист як універсальна форма захисту трудових прав та законних інтересів працівників. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. № 2 (7). С. 107-110.
261. Сташків Б.І. Предмет права соціального забезпечення: погляд на проблему. *Право України*. 2000. № 9. С. 71-75.
262. Стеценко Д.Ю. Омбудсман як суб'єкт гарантування дотримання прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Наукові*

затиски. *Серія: Право*. 2023. Вип. 14. С. 163-166. doi:10.36550/2522-9230-2023-14-163-166.

263. Сумський окружний адміністративний суд, Ухвала від 23.08.2023 в справі № 480/6212/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112996332> (дата звернення: 28.08.2023).

264. Твердовський І.М. Форми захисту трудових прав працівників від дискримінації. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2010. Т. 15, № 22. С. 81-87.

265. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук та ін.; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 685 с.

266. Ткаліч А.О. Роль омбудсмана в системі захисту прав людини і громадянина. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 2 (25). С. 199-203.

267. Третяк Т.О. Припинення дії, що порушує право як спосіб захисту права власності на земельну ділянку та права землекористування. *Право і громадянське суспільство*. 2015. №4. С. 148-155.

268. Трюхан О.А. Реалізація права працівників на об'єднання в професійні спілки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 1, Т. 2. С. 93-97.

269. Турута О.В. Соціальні права людини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 24, Т. 1. С. 112-115.

270. Удовенко О.В. Загальні та спеціальні соціальні гарантії захисту права військовослужбовця на грошове забезпечення. *Соціальне право*. 2021. № 1. С. 122-128.

271. Фазикош О.В. Правовий статус суду як органу судової влади: поняття та складові елементи. *Європейські перспективи*. 2013. № 6. С. 78-83.

272. Федоренко В.Л. Оптимізація моделі захисту прав і свобод людини в Україні: державно-управлінські аспекти. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. №. 2. С. 1-11.

273. Френдій Н.А. Визнання права як спосіб його захисту: теоретичний аспект та проблеми правозастосування. *Форум права*. 2015. № 2. С. 163-168.

274. Фулей Т. І. Захист соціальних прав Європейським судом з прав людини: алгоритм розгляду та сучасні тенденції. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*. 2020. С. 116-122.

275. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів; 2-ге вид. випр., допов. Київ: ОБСЄ, 2015. 208 с.

276. Харківський окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 520/24875/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115108583> (дата звернення: 25.11.2023).

277. Харчук Р.С. Класифікація та значення форм захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1073-1077.

278. Харчук Р.С. Розвиток форм захисту трудових прав працівників за умов формування ринкових відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Луганськ, 2011. 21 с.

279. Хмельницький окружний адміністративний, Рішення від 25.11.2023 у справі № 560/14960/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115176367> (дата звернення: 27.11.2023).

280. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (у ред. від 10.06.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.07.2023).

281. Цимбала І.З. Критерії ефективності способів захисту права на працю у трудових правовідносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 105-108.

282. Чанишева Г.І. Трудове право України: навчально-методичний посібник. Одеса: Фенікс, 2022. 282 с.

283. Чанишева Г.І. Юридичний механізм забезпечення соціальних прав людини і громадянина: навчально-методичний посібник. Одеса: Фенікс, 2021. 40 с.

284. Чернігівський окружний адміністративний суд, Рішення від 22.11.2023 у справі № 620/8141/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115109480> (дата звернення: 28.11.2023).

285. Чому військовослужбовцям відмовляють у «бойових», – обговорили експерти. *Національна асоціація адвокатів України*, 24.11.2023. URL: <https://unba.org.ua/news/8535-chomu-vijs-kovosluzhbovcyam-vidmovlyayut-u-bojovih-obgovorili-eksperti.html> (дата звернення: 27.11.2023).

286. Чубар І.Ю. Обмеження прав громадян України під час проходження військової служби. *Юридична наука*. 2014. № 4. С. 102-108.

287. Чудик-Білоусова Н.І. Судовий порядок захисту прав військовослужбовців при притягненні їх до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну державі. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 1. С. 67-71.

288. Шамрай Б.М. Зарубіжний досвід функціонування військових судів як умова гарантування конституційного права військовослужбовців на судовий захист. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 24-27. doi:10.15421/391950.

289. Шевчук З.І. Право на судовий захист в сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 24. С. 545-552.

290. Шлапко Т.В. Форми та способи захисту права на пенсію по інвалідності. *Проблеми реалізації принципу верховенства права: теоретичні і практичні аспекти*: матер. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Суми, 14 грудня 2012 р.).

URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=421%3A161212-21&catid=55%3A3-1212&Itemid=69&lang=ua (дата звернення: 19.10.2021).

291. Щербина В.І. Органи представництва трудового колективу: права та гарантії діяльності. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету Одеська юридична академія*. 2012. № 1. С. 91-99.

292. Щербина В.І. Правовий статус профспілок: історія і перспективи. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 25. С. 32-43.

293. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2020 році. Київ: Омбудсман України, 2021. 354 с.

294. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2021 році. Київ: Омбудсман України, 2022. 425 с.

295. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. Київ: Омбудсман України, 2023. 242 с.

296. Яковлева Г.О. Зміст поняття конституційного права людини на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 100-104.

297. Ярмиш А.Н. Проблеми парламентського захисту прав людини. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. №. 9. С. 247-254.

298. A Honvédszakszervezet szomorúan tapasztalta, hogy a kormány váratlanul megszünteti őket. *HVG*, 22.11.2023. URL: https://hvg.hu/itthon/20231122_Honvedszakszervezet_megszuntetes_Alaptorveny (дата звернення: 27.11.2023).

299. Allied Joint Doctrine for Medical Support: NATO Standard № AJP-4.10 (Edition C Version 1). Brussels: NATO, 2019. 124 p.

300. Americans with Disabilities Act of 1990 (amended through 19.12.2014). *U.S. Government Publishing Office*, 2023 URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-803/pdf/COMPS-803.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

301. Aquino S.R.F. Direitos humanos de alteridade: provocações estéticas para uma hermenêutica neoconstitucional. *Revista Direitos Culturais*. 2010. Vol. 5 (8). P. 105-130.
302. Arajärvi N. The Rule of Law in the 2030 Agenda. *KFG Working Paper Series*, Berlin: Berlin Potsdam Research Group, 2017. № 9. 33 p.
303. Az Alaptörvény-módosítás után a haza védelme nem csak állami, hanem “nemzeti ügy” lesz. *HVG*, 22.11.2023. URL: https://hvg.hu/itthon/20231122_Az_Alaptorvenymodositas_utan_a_haza_ve_delme_nem_csak_allami_hanem_nemzeti_ugy_lesz (дата звернення: 27.11.2023).
304. Beaumont E. Rights of Military Personnel. The Free Speech Center, 19.09.2023. URL: <https://firstamendment.mtsu.edu/article/rights-of-military-personnel/> (дата звернення: 30.09.2023).
305. Bishop W.W. New United States Policy Limiting Sovereign Immunity. *American Journal of International Law*. 1953. Vol. 47 (1). P. 93-106.
306. Boudjellouli K.L., Lefeuvre É. Allemagne: quelles positions vis-à-vis de la guerre d’Ukraine, entre réarmement capacitaire et élargissement de l’OTAN. *Décryptage*. Cork: UCC, 2023. P. 1-8.
307. Boychuk D. Regulation of human right to defense in international law. *Legea și Viața*. 2018. № 5. P. 45-49.
308. Caforio G. Unionisation of the Military: Representation of the Interests of Military Personnel. *Handbook of the Sociology of the Military*. Cham: Springer, 2018. P. 377-389. doi:10.1007/978-3-319-71602-2_19.
309. Code de justice administrative (version en vigueur au 03.08.2023). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070933/ (дата звернення: 03.08.2023).
310. Code de l’action sociale et des familles (version en vigueur au 04.05.2023). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000039280915 (дата звернення: 04.05.2023).

311. Code de la défense (version en vigueur au 01.08.2023).
URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071307/
(дата звернення: 01.08.2023).

312. Code de la sécurité sociale (version en vigueur au 02.05.2023).
URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006073189/
(дата звернення: 02.05.2023).

313. Code du travail (version en vigueur au 24.04.2023).
URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/
(дата звернення: 24.04.2023).

314. Code rural et de la pêche maritime (version en vigueur au 03.05.2023).
URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071367/
(дата звернення: 03.05.2023).

315. Constitution of the United States as Amended: Unratified Amendments: Analytical Index. Washington, DC: Government Printing Office, 2007. 79 p.

316. d'Aboville B. Vers un nouveau modèle d'armée français? La loi de programmation militaire 2024-2030. *Commentaire*. 2023. № 2 (182). P. 333-340. doi:10.3917/comm.182.0333.

317. Davis K.C. Sovereign Immunity Must Go. *Administrative Law Review*. 1970. Vol. 22 (3). P. 383-405.

318. Deployment Health Surveillance: NATO Standard № AMedP-4.1 (Edition A Version 1). Brussels: NATO, 2017. 58 p.

319. Desmoulins T. Protection sociale des réservistes et déclin de la spécificité militaire. *Droit social*. 2021. № 12. P. 1023-1030.

320. Devers G. Droits des personnes handicapées: le Comité européen des Droits sociaux éreinte la France. *Santé mentale et Droit*. 2023. Vol. 23 (4). P. 681-697. doi:10.1016/j.smed.2023.06.003.

321. DOD Releases 2024 Basic Allowance for Housing Rates: Immediate Release, 14.12.2023. *U.S. Department of Defense*, 14.12.2023. URL: <https://www.moaa.org/content/publications-and-media/news-articles/2023->

news-articles/advocacy/average-housing-allowance-will-rise-in-2024,-but-still-wont-cover-full-costs/ (дата звернення: 20.12.2023).

322. Egyértelmű szabály kell: a magyar katona nem egyenruhás munkavállaló, 22.11.2023. *Honvédelem*, 22.11.2023.
URL: <https://honvedelem.hu/hirek/egyertelmu-szabaly-kell-a-magyar-katona-nem-egyenruhas-munkavallalo.html> (дата звернення: 25.11.2023).

323. European Committee of Social Rights, Decision on the merits, Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL) v. Italy (Complaint No 140/2016), 22.01.2019. *Council of Europe*.
URL: <https://hudoc.esc.coe.int/fre/?i=cc-140-2016-dmerits-en> (дата звернення: 26.11.2023).

324. European Committee of Social Rights, Decision on the merits, European Organisation of Military Associations (EUROMIL) v. Ireland (Complaint No. 112/2014), 12.09.2017. *Council of Europe*.
URL: <https://rm.coe.int/09000016807b7ba7> (дата звернення: 26.11.2023).

325. European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15, supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16. Strasbourg: Council of Europe, 2021. 62 p.

326. European Court of Human Rights (Fifth Section), Judgment in the case of M.K. v. Ukraine, 15.12.2022 (application no. 24867/13).
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-219198> (дата звернення: 18.08.2022).

327. European Court of Human Rights (First Section), Judgment in the case of Premininy v. russia, 10.02.2011 (application no. 44973/04).
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103350> (дата звернення: 23.03.2023).

328. European Court of Human Rights (First Section), Judgment in the case of Chember v. russia, 01.12.2008 (application no. 7188/03).
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87354> (дата звернення: 23.03.2023).

329. European Court of Human Rights (Third Section), Judgment in the case of Smith and Grady v. the United Kingdom, 27.09.1999 (applications nos. 33985/96

and 33986/96). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tkp197/view.asp?i=001-58408> (дата звернення: 18.08.2022).

330. Fiott D. The Fog of War: Russia's War on Ukraine, European Defence Spending and Military Capabilities. *Intereconomics*. 2022. Vol. 57 (3). P. 152-156. doi:10.1007/s10272-022-1051-8.

331. Food and Water Defence: NATO Standard № AMedP-4.12 (Edition A Version 1). Brussels: NATO, 2019. 38 p.

332. Food Safety, Defence, and Production Standards in Deployed Operations: NATO Standard № AMedP-4.6 (Edition B Version 1). Brussels: NATO, 2019. 140 p.

333. Forward Mental Healthcare: NATO Standard № AMedP-8.6 (Edition B Version 1). Brussels: NATO, 2019. 42 p.

334. Gambardella S. Lectures différenciées de la liberté syndicale des militaires en droit européen. *La Revue des droits de l'homme. Revue du Centre de recherches et d'études sur les droits fondamentaux*. 2016. № 9. P. 1-18. doi:10.4000/revdh.1888.

335. Genschel P. Bellicist integration? The war in Ukraine, the European Union and core state powers. *Journal of European Public Policy*. 2022. Vol. 29 (2). P. 1885-1900. doi:10.1080/13501763.2022.2141823.

336. Hasson J. Stand Down: How Social Justice Warriors are Sabotaging America's Military. Washington, D.C.: Regnery Gateway, 2019. 224 p.

337. Hirschhorn J.M. The Separate Community: Military Uniqueness and Servicemen's Constitutional Rights. *North Carolina Law Review*. 1983. Vol. 62 (2). P. 177-254.

338. Hladky V.V. Managing an organization on the verge of new dangers to employees' gender safety. *Перспективи розвитку управлінських систем у соціальній та економічній сферах України: теорія і практика: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. інт.-конф. (м. Київ, 22 листопада 2022 р.)*. Київ: КУ ім. Б. Грінченка, 2022. P. 111-114. doi:10.5281/zenodo.7875696.

339. Hladky V.V. The Impact of Welfare State Policies on Social Security. *Creative Space*. 2023. Vol. 11. P. 62-64. doi:10.5281/zenodo.7495112.
340. Ife J. Human rights from below: Achieving rights through community development. Melbourne: Cambridge University Press, 2009. 255 p.
341. Inspection of Food Services Catering Facilities in Deployed Operations: NATO Standard № AMedP-4.7 (Edition B Version 1). Brussels: NATO, 2019. 38 p.
342. Jacob E. Si los soldados son trabajadores como los demás, ¿por qué tantos países les niegan el derecho de asociación? *Equal Times*, 01.09.2022. URL: <https://www.equaltimes.org/si-los-soldados-son-trabajadores> (дата звернення: 24.04.2023).
343. Joana J. La «condition militaire»: inventions et réinventions d'une catégorie d'action publique. *Revue française de science politique*. 2002. № 4. P. 449-467. doi:10.3917/rfsp.524.0449.
344. Joint statements by NATO Secretary General Jens Stoltenberg with the Minister of Foreign Affairs of Ukraine Dmytro Kuleba, 29.11.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_220713.htm (дата звернення: 29.11.2023).
345. Közlemény, 22.11.2023. *Honvédszakszervezet*, 22.11.2023. URL: https://www.hsz.hu/hsz-hir/kozlemeny_20231122 (дата звернення: 27.11.2023).
346. La Cour européenne des droits de l'homme (cinquième section), Arrêt du 02.10.2014, l'affaire Matelly c. France (requête no 10609/10). *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146695> (дата звернення: 10.05.2023).
347. La Cour européenne des droits de l'homme (cinquième section), Arrêt du 02.10.2014, l'affaire Adefdromil c. France (requête no 32191/09). *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146700> (дата звернення: 26.11.2023).
348. Lanquetin M.T., Letablier M.T. Individualisation des droits sociaux et droits fondamentaux [Une mise en perspective européenne]. *Revue des politiques sociales et familiales*. 2003. Vol. 73 (1). P. 7-24.

349. Largest Pay Raise in 2 Decades Part of Final Defense Authorization Bill. *Military Officers Association of America*, 12.12.2023. URL: <https://www.moaa.org/content/publications-and-media/news-articles/2023-news-articles/advocacy/largest-pay-raise-in-2-decades-part-of-final-defense-authorization-bill/> (дата звернення: 14.12.2023).
350. Latif M.A. La Protection Constitutionnelle Des Droits Economiques et Sociaux en Egypte et en France. *Arab LQ*. 2004. Vol. 19 (1/4). P. 255-265.
351. Letonturier É. Reconnaissance, institution et identités militaires. *L'Année sociologique*. 2011. № 2 (61). P. 323-350. doi:10.3917/anso.112.0323.
352. Lorette C. Les droits de l'homme et les militaires français. *Les Champs de Mars*. 2009. Vol. 20 (1). P. 57-71. doi:10.3917/lcdm1.020.0057.
353. Magyarország Alaptörvényének tizenkettedik módosítása, 21.11.2023 № T/6221 (parlex azonosító: 13S7XA0C0001). *Országgyűlés*. URL: <https://www.parlament.hu/irom42/06221/06221.pdf> (дата звернення: 25.11.2023).
354. Minimum Essential Medical and Survival Equipment for Life Rafts Including Guidellnes for Survival at Sea: NATO Standard № AMedP-1.2 (Edition A Version 3). Brussels: NATO, 2022. 26 p.
355. Murphy D.T. The American doctrine of sovereign immunity: an historical analysis. *Villanova Law Review*. 1968. Vol. 13. P. 583-603.
356. Oliveira J.L.C., Muniz F.J.F.O Estado de Direito e os Direitos da Personalidade. *Revista de Direito Civil Contemporâneo*. 2020. Vol. 24. P. 349-368.
357. Opening remarks by NATO Secretary General Jens Stoltenberg ahead of the Ukraine Defense Contact Group meeting, 11.10.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_219206.htm (дата звернення: 25.11.2023).
358. Operation Deep Dive™: Summary of Interim Report. *America's Warrior Partnership*, 2019. URL: https://e55c5558-502f-457d-8a07-a49806f5ff14.usrfiles.com/ugd/e55c55_3e4c6bae16a945bbb8dbfa36739af2df.pdf (дата звернення: 29.04.2023).

359. Orloff v. Willoughby, 345 U.S. 83 (1953).
URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/345/83/> (дата звернення: 30.09.2023).

360. Plescia J. Judicial accountability and immunity in Roman law. *American Journal of Legal History*. 2001. Vol. 45 (1). P. 51-70. doi:10.2307/3185349.

361. Prawo o stowarzyszeniach: Ustawa z dnia 07.04.1989 (Tekst ujednolicony z dnia 21.12.2020).
URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890200104/U/D19890104Lj.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

362. Psychological Harms and Treatment of Sexual Assault and Sexual Harassment in Adults: Systematic and Scoping Reviews to Inform Improved Care for Military Populations: Research Reports No. RR-A668-1 / J. Rollison, J.O. Hero, K. Feistel, A. Bialas, O. Hall, R. Li, et al. Santa Monica: RAND Corporation, 2023. 193 p. doi:10.7249/RRA668-1.

363. Pugh G.W. Historical approach to the doctrine of sovereign immunity. *Louisiana Law Review*. 1953. Vol. 13 (3). P. 476-494.

364. Ramos F.S. Educação para a Cidadania e Direitos do Homem. *Exedra*. 2009. № 2. P. 33-46.

365. Ray V.E. Critical Diversity in the U.S. Military: From Diversity to Racialized Organizations. *Challenging the Status Quo: Diversity, Democracy, and Equality in the 21st Century*. Leiden: Brill NV, 2018. P. 287-300. doi:10.1163/9789004291225_015.

366. Renforcement et coordination de l'action des Nations Unies dans le domaine de l'état de droit: Rapport du Secrétaire général, 11.07.2014 № A/68/213/Add.1. New York, NY: Nations Unies, 2014. 21 p.

367. Resolution № CM/ResChS(2018)2 European Organisation of Military Associations (EUROMIL) v. Ireland Complaint No. 112/2014 (Adopted by the Committee of Ministers on 10.04.2018 at the 1313th meeting of the Ministers'

Deputies). *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/09000016807b7ba7> (дата звернення: 26.11.2023).

368. Rollison J. Ease the path to mental health care after military sexual trauma. *Military Times*, 14.02.2023. URL: <https://www.militarytimes.com/opinion/commentary/2023/02/14/ease-the-path-to-mental-health-care-after-military-sexual-trauma/> (дата звернення: 29.04.2023).

369. Rollison J. Preventing Military Sexual Assault Is Important. So Is Getting Mental Health Care Afterward. *The RAND Blog*, 15.02.2023. URL: <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/02/preventing-military-sexual-assault-is-important-so.html> (дата звернення: 29.04.2023).

370. Roman D. L'opposabilité des droits sociaux. *Informations sociales*. 2013. № 4 (178). P. 117-132. doi:10.3917/inso.178.0033.

371. Ruedisueli K. Mental Health Care: MOAA Works to Rein in TRICARE Costs. *Military Officers Association of America*, 2022. URL: <https://www.moaa.org/content/publications-and-media/news-articles/2022-news-articles/advocacy/we-just-cant-pay-for-it-help-moaa-rein-in-tricare-mental-health-costs/> (дата звернення: 18.02.2023).

372. Ruedisueli K. MOAA Outlines TRICARE Mental Health Advocacy Goals. *Military Officers Association of America*, 24.02.2021. URL: <https://www.moaa.org/content/publications-and-media/news-articles/2021-news-articles/advocacy/moaa-outlines-tricare-mental-health-advocacy-goals/> (дата звернення: 18.02.2023).

373. Sajtóközlemény, 22.11.2023. *EUROMIL*, 22.11.2023. URL: https://hvg.hu/itthon/20231122_Honvedszakszervezet_megszuntetes_Alapto_rveny (дата звернення: 27.11.2023).

374. Savitsky L., Illingworth M., DuLaney M. Civilian Social Work: Serving the Military and Veteran Populations. *Social Work*. 2009. Vol. 54 (4). P. 327-339. doi:10.1093/sw/54.4.327.

375. Schill P. La France transforme son armée de Terre. *Commentaire*. 2023. № 4 (184). P. 753-758. doi:10.3917/comm.184.0753.
376. Sexual Harassment and Sexual Assault in Military Settings: A Review of Associated Mental Health Conditions, Treatments, and Access to Care: Research Brief / J. Rollison, J.O. Hero, K. Feistel, A. Bialas, O. Hall, R. Li, et al. *RAND Corporation*, 09.01.2023. P. 1-4. doi:10.7249/RBA668-1.
377. Snyder R.C. The Citizen-Soldier Tradition and Gender Integration of the U.S. Military. *Armed Forces & Society*. 2003. Vol. 29 (2). P. 185-204. doi:10.1177/0095327X03029002.
378. Stark H. Le changement de paradigme de la politique de sécurité et de défense de l'Allemagne après l'invasion russe de l'Ukraine. *Allemagne d'aujourd'hui*. 2022. № 1 (239). P. 3-16. doi:10.3917/all.239.0003.
379. Statement of Administration Policy H.R. 2670 – National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2024 (Rep. Rogers, R-AL, and Rep. Smith, D-WA), 12.12.2023. *White House*, 12.12.2023. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2023/12/SAP-NDAA-Conf-Report.pdf> (дата звернення: 14.12.2023).
380. Statut Związku Pracowników Wojska „TARCZA, uchwalony w dniu 10.03.2015. *ZPW Tarcza*, 2022. URL: https://zpw-tarcza.pl/wp-content/uploads/2015/10/STATUT_ZPW_TARCZA.pdf (дата звернення: 16.03.2023).
381. Statut Związku Żołnierzy Wojska Polskiego (tekst jednolity uwzględniający zmiany wprowadzone przez XII Krajowy Zjazd Delegatów w dniu 21.06.2022). Warszawa: ZŻWP, 2022. 21 s.
382. The Status of Military Recruiting and Retention Efforts across the Department of Defense: Statement of B. Dymond, Associate Director National Legislative Service Veterans of Foreign Wars of the United States, 21.09.2022. *The RAND Blog*, 15.02.2022. URL: <https://www.vfw.org/advocacy/national-legislative-service/congressional-testimony/2022/9/the-status-of-military-recruiting-and-retention-efforts-across-the-department-of-defense> (дата звернення: 16.03.2023).

383. Title 10 U.S. Code Chapter 47 – Uniform Code of Military Justice.
URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/subtitle-A/part-II/chapter-47>
(дата звернення: 19.03.2023).

384. Title 28 U.S. Code – Judiciary and Judicial Procedure; and Appendix.
URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title28-front&num=0&edition=prelim> (дата звернення: 22.03.2023).

385. Title 38 U.S. Code – Veterans’ Benefits, Part III – Readjustment and Related Benefits.
URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title38/part3&edition=prelim> (дата звернення: 22.03.2023).

386. Titus C. Average Housing Allowance Will Rise in 2024, But Still Won’t Cover Full Costs. *Military Officers Association of America*, 20.12.2023.
URL: <https://www.moaa.org/content/publications-and-media/news-articles/2023-news-articles/advocacy/average-housing-allowance-will-rise-in-2024,-but-still-wont-cover-full-costs/> (дата звернення: 20.12.2023).

387. Tudor I. Remarks on the History of Tort Law. *Studii Europene și Relații Internaționale*. 2015. Vol. 3. P. 779-785.

388. Ukraine: Choosing an Ombudsman: Press release, 21.05.2017.
URL: <https://freedomhouse.org/article/ukraine-choosing-ombudsman> (дата звернення: 29.09.2021).

389. Unexpected attack on trade union rights in the Hungarian armed forces!, 22.11.2023. *EUROMIL*, 22.11.2023. URL: <https://euromil.org/unexpected-attack-on-trade-union-rights-in-the-hungarian-armed-forces/> (дата звернення: 25.11.2023).

390. US Supreme Court, Case Levin v. United States, 568 U.S. 503 (2013). *Justia*. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/568/503/> (дата звернення: 03.10.2022).

391. Verstappen C. Les droits sociaux des militaires. *Pouvoirs*. 2008. № 2 (225). P. 109-120.

392. Veteran Policies and Issues the New Congress Should Prioritize in 2023. *Mission Roll Call*, 24.01.2023. URL: <https://www.missionrollcall.org/post/veteran-policies-and-issues-the-new-congress-should-prioritize-in-2023> (дата звернення: 29.04.2023).
393. Warin P. L'Accès aux droits sociaux. Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 2007. 168 p.
394. Warren E. The Bill of Rights and the military. *New York University Law Review*. 1962. Vol. 37. P. 185-197.
395. Wasiuta O. Wybrane konsekwencje polityczno-militarne wojny rosyjsko-ukraińskiej. *Wiedza Obronna*. 2022. № 2. S. 39-66. doi:10.34752/2022-b279.
396. Weinrib L. The Right to Work and the Right to Strike. *University of Chicago Legal Forum*. 2017. Vol. 1. P. 513-536.
397. What is MOAA doing for you? *The Border Bulletin: El Paso Chapter of Military Officers Association of America*. 2019, August. P. 3.
398. Yakymets V.V., Palamar B.I., Savytskyi V.L., Ogorodniychuk I.V. Distinctive Features of Functioning of Preventive Medicine Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Wiadomości Lekarskie*. 2022. Vol. LXXV (9), Pt. 1. P. 2136-2140. doi:10.36740/WLek202209116.
399. Związek Pracowników Wojska „TARCZA”: O nas. *ZPW Tarcza*, 2022. URL: <https://zpwarcza.pl/o-nas/> (дата звернення: 16.03.2023).
400. 2018 Workplace and Gender Relations Survey of Active Duty Members: Overview Report No. 2019-027 / R.A. Breslin, L. Davis, K. Hylton, A. Hill, W. Klauberg, M. Petusky, A. Klahr. Alexandria, VA: Office of People Analytics, 2019. 325 p.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

та наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Рекшинський В.О. Поняття та значення соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Соціальне право*. 2023. № 1. С. 128-134. doi:10.32751/2617-5967-2023-01-17.
2. Рекшинський В.О. Соціально-правове значення захисту соціальних прав військовослужбовців. *Соціальне право*. 2023. № 2. С. 94-100. doi:10.32751/10.32751/2617-5967-2023-02-14.
3. Рекшинський В.О. Судовий захист соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80, Ч. 2. С. 454-459. doi:10.24144/2307-3322.2023.80.2.73.
4. Рекшинський В.О. Парламентська форма захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 5. С. 65-70. doi:10.32844/2618-1258.2023.5.10.
5. Рекшинський В.О. Способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023 № 7 (59). С. 220-224. doi:10.51647/kelm.2023.7.35.
6. Рекшинський В.О. Правове регулювання гарантій захисту соціальних прав військовослужбовців у Франції. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 52-56. doi:10.32782/chern.v6.2023.10.
7. Рекшинський В.О. Сутність форм захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 6 (53). С. 57-61. doi:10.32782/руув.v6.2023.12.
8. Рекшинський В.О. Соціально-правове значення неюрисдикційного захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Аналітично-*

порівняльне правознавство. 2024. № 1. С. 313-317. doi:10.24144/2788-6018.2024.01.55.

Матеріали наукових конференцій:

1. Рекшинський В.О. Мета і завдання соціальних прав військовослужбовця. *Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови*: матеріали Всеукр. міждисципл. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 листопада 2023 року). Київ: КНУ ім. Т. Шевченка. С. 305-307.

2. Рекшинський В.О. Право військовослужбовця на захист соціальних прав в Україні. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 24 листопада 2023 р.). Вінниця: УКРЛОГОС Груп, 2023. С. 203-205.

3. Рекшинський В.О. Основні способи захисту соціальних прав військовослужбовців в Україні. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Тернопіль, Україна, м. Ополь, Польща, 13-14 лютого 2024 р.). Київ: WSZIA w Opolu. 2024, Вип. 58. С. 42-46.

ДОДАТОК 2

Апробація матеріалів дисертації. Висновки, положення і рекомендації, які обґрунтовувались автором у процесі підготовки дисертаційного дослідження, обговорювались на всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід» (м. Вінниця, 24 листопада 2023 року), «Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови» (м. Київ, 10 листопада 2023 року), «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (13-14 лютого 2024 року).